

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 61 NOVA VRSTA 26	STR. 153—206	MARIBOR	1990
---	---	----------------------------	--------------	---------	------

VSEBINA — CONTENTS

Razprave — Papers

Milan Ževart: ELABORAT ŠTABA TREECKOVE BOJNE SKUPINE O NARODNOOSVOBODILNEM BOJU NA ŠTAJERSKEM	153
The Elaboration of the Headquarters of Treeck's Battle Squad on the National Liberation War in Styria	
Milan Ževart: SPOPAD BORCEV LACKOVEGA ODREDA Z GESTAPOVCI NA GRADIŠČU KONEC JANUARJA 1945	199
The Encounter of the Fighters of Lacko Detachment with the Gestapo Men on Gradišče at the End of January in the Year 1945	
Marjan Žnidarič: NEKATERE ZNAČILNOSTI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA ŽELEZNIČARJEV NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM	207
Some Characteristics of the Railwaymen's National Liberation War in Slovenian Styria	
Suzana Szabo-Pahič: ČASOPISJE V PREKMURJU 1941 — 1945	216
Newspapers in Prekmurje from 1941—1945	
Ljubica Šuligoj: NARODNOSTNE RAZMERE NA PTUJSKEM OBMOČJU MED OBEMA VOJNAMA	231
National Situation in the region of Ptuj between the Wars	
Vanek Šiftar: PRISPEVEK K PREKMURSKEMU PORTRETU DESETLETJA 1949 DO 1959	240
A Contribution to the Image of Prekmurje in the decade 1949—1959	

869
MLADINSKA KNJIGA
Ljubljana, 24. 11. 1959
Uredništvo Ljubljanskega slovenskega
Ljubljana, Volovca 12

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical — Abstract« in »Amerika: History and Life«.

Abstracts of this review are included in "Historical — Abstract" and "Amerika: History and Life".

Na naslovni strani je fotografija Tomšičeve brigade

On the title-page is the photography brigade of Tone Tomšič

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 61 — Nova vrsta 26

2. zvezek

1990

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

Maribor 1990

Časopisni svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Borut Belec, dr. Vladimir Bračič,
Franc Filipič, dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič,
dr. Jože Koropec, dr. Slavko Kremenšek, Matija Malešič,
Ivan Sernec, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor — Editorial Board

Dr. Vladimir Bračič, Marjeta Ciglenički, dr. Bruno Hartman,
dr. Jože Koropec, Marjan Matjašič, dr. Jože Rajhman,
Irena Šavel, dr. Vanek Šiftar, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk,
dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

Dr. Vladimir Bračič
62000 Maribor, Gosposvetska 24, Jugoslavija
telefon 062-212 895

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Jugoslavija
telefon 062-25 681

Za znanstveno vsebino in jezik prispevkov odgovarjajo avtorji.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo,
Republiškega komiteja za kulturo,
Skupščine občine Maribor

ELABORAT ŠTABA TREECKOVE BOJNE SKUPINE O NARODNOOSVOBODILNEM BOJU NA ŠTAJERSKEM

Milan Ževart*

UDK 940.548.5:329.18(497.12—16):1944*(093)

ŽEVART Milan: Elaborat štaba Treeckove bojne skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem. (Das Stabselaborat der Kampfgruppe Treeck von dem Volksbefreiungskampf in der Steiermark.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61—26(1990)2, str. 153—198.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angi.

Gre za objavo nedatiranega dokumenta oziroma elaborata, ki je nastal v novembru 1944 v štabu Treeckove bojne skupine. Le-ta je imela ime po svojem poveljniku polkovniku dr. Egonu von Treecku. Od srede 1944 leta naprej je Treeckova bojna skupina imela pomembno vlogo v boju proti enotam slovenske narodnoosvobodilne vojske na območju njene 4. operativne cone. V uvodu avtor prikazuje pomen tega okupatorjevega dokumenta in vlogo Treeckove bojne skupine ter njenega poveljnika v bojevanju na Štajerskem oziroma na območju 4. operativne cone, v opombah pa na osnovi drugih virov partizanskega in okupatorskega izvora in literature ocenjuje podatke in analize narodnoosvobodilnega boja, ki jih elaborat vsebuje in hkrati opozarja na napačne podatke v elaboratu.

UDC 940.548.5:329.18(497.12—16):1944*(093)

ŽEVART Milan: The Elaboration of the Headquarters of Treeck's Battle Squad on the National Liberation War in Styria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 61—26(1990)2, p. 153—198.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article is referring to the publication of an undated document respectively elaboration written down on November in the year 1944 in the headquarters of Treeck's battle squad. It had its name after its commanding — officer lieutenant colonel dr. Egon von Treeck. From the middle of the year 1944 on, the Treeck's battle squad acted an important part in the fight with units of the Slovene National Liberation Army within its 4th operational zone. In the introduction the author shows the importance of that occupier's document and the part played of the Treeck's battle squad and its commanding officer in the fight in Styria, respectively the 4th operational zone.

In his comments the author is criticizing — on the basis of other sources and literature of partisan and occupier's origin — the particulars and analyses of the National Liberation War the elaboration contains. At the same time he calls one's attention to the incorrect particulars in the elaboration.

UVOD

Med papirjem, ki so ga po vojni poslali v tovarno v Sladkem Vrhu, je bil tudi dokument, ki ga tu objavljamo. Franc Pahernik, ki je bil tedaj zaposlen v sladkorski tovarni papirja, je bil razgledan mož in je spoznal, da gre za dokument, ki je pomemben za zgodovino. Rešil ga je pred uničenjem in ga nato predal oddelku NOB pri Pokrajinskem muzeju v Mariboru, ki se je 1958 osamosvojil v Muzej narodne osvoboditve Maribor. Ker je dokument, ki šteje 23 strani tipkopisa, nastal v štabu Treeckove bojne skupine, ki ji je poveljeval polkovnik dr. Egon von

* Dr. Milan Ževart, ravnatelj Muzeja NO Maribor in redni profesor na Pedagoški fakulteti Maribor

Treeck, smo v muzeju ta dokument, ki nima pravega naslova, poimenovali Treeckov elaborat. Za to poimenovanje smo se odločili tudi zato, ker je na koncu dokumenta natipkan priimek Treeck. Iz vsebine dokumenta je povsem jasno razvidno, da je le-ta nastal v Treeckovem štabu. Na dokumentu ni lastnoročnega Treeckovega podpisa zato, ker analiza besedila kaže, da gre pri ohranjenem primerku šele za osnutek. Da gre za osnutek, kaže tole:

1. Če štejemo z rimskimi številkami označene dele besedila za poglavja, z arabskimi številkami označene dele besedila pa za podpoglavja, vidimo, da vsebinska zgradba elaborata še ni povsem urejena oziroma da je razdelitev besedila na poglavja in podpoglavja nedosledna. Tudi razdelitev besedila na odstavke ni najbolj ustrezna.
2. V besedilu so tipkarske napake in vsebinska ponavljanja.
3. Dokument ni datiran in tudi nima naslova in označbe sestavljalca dokumenta oziroma Treeckovega štaba ali njegovega obveščevalnega oddelka.
4. Na to, da gre za osnutek dokumenta, kažejo tudi primerjave z drugimi dokumenti, ki so nastali v Treeckovem štabu; npr. s poročilom štaba bojne skupine Treeck z dne 10. decembra 1944 o akciji Treeckove bojne skupine na Pohorju od 15. oktobra do 30. novembra 1944, ki šteje 12 strani tipkopisa, ali poročilom Treeckove bojne skupine z dne 8. decembra 1944 o Lackovem odredu in ofenzivi Treeckove bojne skupine proti temu odredu, ki je trajala od 18. do 24. novembra 1944. Oba navedena dokumenta je pripravil obveščevalni oddelek pri štabu Treeckove bojne skupine (oddelek I/C). Omenjeni poročili imata smiselno razdelitev vsebine oziroma tako razdelitev, ki je v skladu z njuno vsebino in sta tudi oblikovno urejeni.
5. Poročili o ofenzivnih akcijah Treeckove bojne skupine na Pohorju in Kozjaku imata uvod in zaključne ugotovitve. Pri Treeckovem elaboratu, ki ga objavlja, mo, uvod in zaključek manjkata.

Ne glede na to, da gre za osnutek elaborata, pa ta dokument okupatorskega, in to povsem vojaškega izvora, ni za zgodovinarja narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem nič manj pomemben. Osnutek elaborata namreč vsebuje podatke, analize in ocene, ki v že izdelanem dokumentu ne bi bile drugačne ali vsaj ne bistveno drugačne.

Pojasniti moramo, zakaj smo se odločili za objavo Treeckovega elaborata. Upoštevali smo več razlogov:

1. Ta dokument okupatorskega izvora ni bil objavljen v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (odslej Zbornik NOV). Ker so dokumenti v tem zborniku objavljeni po časovnem načelu, bi iz razlogov, ki jih bomo navedli kasneje, dokument sodil v VI. del Zbornika NOV, ki objavlja dokumente o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem, in to v 17. knjigo tega dela Zbornika NOV, ki objavlja dokumente partizanskega in okupatorskega izvora, in to tiste, ki so nastali od 21. oktobra do 15. decembra 1944. V VI. delu Zbornika NOV je sicer objavljenih kar precej dokumentov oziroma poročil Treeckovega štaba in polkovnika Treecka. V Zborniku NOV VI/11 je objavljeno poročilo polkovnika Treecka z dne 26. februarja 1944 o akciji proti 14. diviziji NOV in POJ od 6. do 26. februarja 1944 (dok. št. 141). V Zborniku NOV VI/15 sta objavljena dva dokumenta, in to povelje komandanta na novo ustanovljenega planinskega lovskega polka Treeck z dne 22. julija 1944 (dok. št. 153) in poročilo planinskega lovskega polka Treeck z dne 7. avgusta 1944 o položaju na območju polka (dok. št. 165). Kar precej dokumentov, ki so nastali v Treeckovem štabu je objavljenih v 16. knjigi VI. dela Zbornika NOV, in to: poročilo polkovnika Treecka z dne 11. septembra 1944 o položaju in o napadih enot narodnoosvobodilne vojske na postojanki v Podčetrtku in Kozjem

(dok. št. 131), poročilo polkovnika Treecka z dne 12. septembra 1944 o napadih enot 4. operativne cone NOV in POS na postojanke v Letušu, Šmartnem ob Paki in v Mozirju (dok. št. 132), poročilo polkovnika Treecka z dne 13. septembra 1944 o bojih na Dobrovljah in vdoru enot narodnoosvobodilne vojske v Šmartno ob Paki in Letušu (dok. št. 134), obveščevalna priloga k poročilu polka Treeck z dne 16. septembra 1944 komandantu 18. vojaškega okrožja o posledicah dejavnosti enot 4. operativne cone NOV in POS na Spodnjem Štajerskem (dok. št. 136), poročilo polkovnika Treecka z dne 23. septembra 1944 o položaju na območju Graške Gore in angažiranju enot bojne skupine Treeck pri zaplembi živeža na območju Šaleške doline (dok. št. 138), povelje štaba polka Treeck z dne 28. septembra 1944 podrejenim enotam za akcijo na območju Boča in Donačke gore (dok. št. 142), Vojni dnevnik polka Treeck od 28. septembra do 20. oktobra 1944 o dejavnosti polka proti enotam 4. operativne cone NOV in POS. V 17. knjigi VI. dela Zbornika NOV, v katero bi sodil tudi tu objavljeni elaborat, sta objavljena dva dokumenta, in to nadaljevanje vojnega dnevnika polka Treeck za čas od 21. do 25. oktobra 1944 (dok. št. 908) in poročilo komandanta bojne skupine Treeck z dne 10. decembra 1944 višjemu vodji SS in policije v 18. vojaškem okrožju o angažiranju enot Treeckove bojne skupine na območju Pohorja v oktobru in novembru (dok. št. 976).

Treeckov elaborat, ki ga tu obravnavamo, doslej ni bil objavljen niti v kakem drugem zborniku ali kakih drugih publikacijah.

2. Vsi doslej objavljeni dokumenti Treeckovega štaba obravnavajo posamezne akcije in operacije Treeckove bojne skupine ali Treeckovega polka in še partizansko obveščevalno dejavnost. S tu objavljenim elaboratom pa je Treeckov štab skušal celovito zajeti narodnoosvobodilni boj na okupacijskem območju Spodnja Štajerska. Elaborat ne obravnava le partizanskih enot, ki so delovale na območju 4. operativne cone, ampak tudi delovanje terenske organizacije osvobodilnega boja oziroma delovanje Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Dejavnost Osvobodilne fronte dokument ocenjuje kot bistveni element narodnoosvobodilnega boja oziroma kot glavno osnovo za delovanje partizanskih enot na Spodnjem Štajerskem. Elaborat obravnava tudi partizansko obveščevalno službo, kurirske zveze, preskrbo in oborožitev partizanskih enot, partizansko mobilizacijo, svobodna partizanska ozemlja in še drugo.
3. Kljub temu da o posameznih temah in dogajanjih lahko več vzemo iz drugih dokumentov partizanskega in okupatorskega izvora, pa je le malo okupatorjevih dokumentov, ki bi skušali tako na široko analizirati in ocenjevati narodnoosvobodilni boj na Spodnjem Štajerskem kot Treeckov elaborat. Če upoštevamo dokumente povsem vojaškega izvora, je Treeckov elaborat doslej edini znani dokument s tako velikimi ambicijami.
4. Treeckov elaborat vsebuje podatke, analize in ocene, ki jih v drugih znanih dokumentih ni.
5. Treeckov polk in Treeckova bojna skupina ter še posebej polkovnik Treeck so imeli pomembno vlogo v boju proti partizanskim enotam na območju 4. operativne cone NOV in POS.

Navedli smo, da Treeckov elaborat ni datiran, in to verjetno zato, ker gre za osnutek, ali zato, ker morda manjka prva stran z naslovom dokumenta, podatki o njegovem sestavljalcu, o namenu dokumenta in o morebitnem naslovniku. Iz vsebine dokumenta pa lahko precej natančno določimo čas nastanka elaborata. Elaborat omenja vdor Treeckovih enot v Sv. Lovrenc in Ribnico na Pohorju v začetku novembra 1944. Navaja podatek, da so nemške enote »pred nekaj dnevi« ujele političnega komisarja Lackovega odreda Ivana Malija-Bruna. Malija so nemške enote ujele pri Kolarjevi domačiji na območju Velikega Boča 4. novembra 1944. Končno najdemo v elaboratu podatek, da je Radio svobodna Jugoslavi-

ja 11. novembra 1944 objavil vest o smrti komandanta glavnega štaba NOV in POS Franca Rozmana-Staneta. Ni pa v elaboratu omenjena ofenziva Treeckove bojne skupine proti Lackovemu odredu, ki se je začela 18. novembra 1944. Osnutek elaborata so torej v Treeckovem štabu pripravili med 11. in 18. novembrom 1944.

Vprašanje je tudi, kdo je bil sestavljalec elaborata? Verjetno je, da je tudi ta elaborat pripravil obveščevalni oddelek pri štabu Treeckove bojne skupine kot že omenjeni poročili o ofenzivi Treeckovih enot na Pohorju in Kozjaku oktobra in novembra 1944. Zelo verjetno je, da je pri zasnovi dokumenta ali pri njegovih vsebinskih poudarkih neposredno ali posredno sodeloval polkovnik Treeck. Elaborat o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem so namreč pripravili predvsem kot informacijo za poveljniški kader enot, ki jim je poveljeval polkovnik Treeck v protipartizanskem boju. Elaborat naj bi Treeckovim častnikom omogočil poznavanje nasprotnika in jim olajšal ukrepanje v boju s partizani.

Premalo podatkov imamo za natančnejši prikaz polkovnika Treecka, njegovih vojaških sposobnosti in njegovih drugih opredelitev in nazorov. Vsekakor marsikaj o njem in njegovi vlogi na Spodnjem Štajerskem povedo dokumenti njegovega štaba, ki so že bili objavljeni in dokument, ki smo ga imenovali Treeckov elaborat.

Polkovnik dr. Egon von Treeck

Doktor Egon von Treeck je bil pred prihodom na Štajersko med drugim častnik v severni Afriki in na vzhodni fronti na območju Karelje, kjer je poveljeval 139. polku planinskih lovcev. Nato je bil postavljen za poveljnika podofocirske šole 18. vojaškega okrožja v Mariboru, ki je imela svoje gojence tudi v Slovenski Bistrici. Ko je na svojem pohodu iz Bele krajine prek Hrvaške prišla čez Sotlo 6. februarja 1944 zvečer na Štajersko 14. divizija NOV in POJ, je nemškim silam, ki so se bojevale proti njej, poveljeval podpolkovnik Pallua-Gall, ki je bil sicer poveljnik 18. polka deželnih strelcev. Dne 11. februarja pa je bil Pallua-Gall razre-

šen, in to po ukazu poveljnika 438. divizije za posebno uporabo generala Noeldechena. Za poveljnika operativne skupine za boj proti 14. diviziji so imenovali poveljnika podoficirske šole 18. vojaškega okrožja polkovnika Treecka, ki se je že pred tem v dneh od 8. do 10. februarja seznanil s položajem na operacijskem območju enot, ki so se bojevale proti 14. diviziji. Novi operativni štab pod vodstvom polkovnika Treecka je pričel dejansko delovati že 10. februarja, naslednjega dne dopoldne pa je Treeck tudi uradno prevzel poveljstvo. Tedaj je imel Treeck za boj proti 14. diviziji na voljo po spisku 49 oficirjev in 2594 podoficirjev in vojakov, torej trikrat več vojakov in častnikov, kot jih je imela 14. divizija. Treeck pa je lahko za boj proti 14. diviziji pritegnil še lokalne nemške oborožene formacije. Od 13. februarja 1944 je bil Treeck kot poveljnik operativnega štaba podrejen tudi višjemu vodji SS in policije v 18. vojaškem okrožju Ervinu Rösenerju. Rösener je bil tudi vodja operativnega štaba za boj proti bandam. Ta štab je bil ustanovljen septembra 1943 in je imel sedež v Ljubljani. Kot poveljnik operativnega štaba za boj proti 14. diviziji je Treeck napisal obsežno poročilo o ofenzivi nemških enot proti 14. diviziji od 6. do 26. februarja. To poročilo je imelo naslov Bojno poročilo o akciji proti banditskim skupinam od 6. do 26. februarja 1944 — uničenje 14. slovenske komunistične divizije. 14. divizija je v času ofenzive res pretrpela zelo hude izgube, polkovnik Treeck pa je v svojem poročilu ocenil, da so v skoraj tritedenskih bojih 14. divizijo razpršili in skoraj v celoti uničili. Nemška propaganda besede »skoraj« ni upoštevala in je razglašala uničenje 14. banditske divizije. Po zaključku nemške ofenzive proti 14. diviziji so za oficirje, ki so v ofenzivi sodelovali, priredili 4. marca 1944 sprejem v gradu Vurberk. Navzoči so bili najvidnejši nacistični funkcionarji na Spodnjem Štajerskem, med njimi tudi šef civilne uprave dr. Sigfried Uiberreither in vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl. V spominski knjigi obiskovalcev Vurberka je na prvem častnem mestu podpis Treecka, ki so ga torej šteli za zmagovalca v boju proti 14. diviziji. Udeleženci so se podpisali pod besedilo »Obisk na Spodnjem Štajerskem postavljenih oficirjev po uničenju 14. banditske divizije«. Polkovnik Treeck in drugi nacistični oblastniki so lahko kmalu ugotovili, da 14. divizija ni bila uničena.

Dne 22. julija 1944 je Treeck prevzel poveljstvo nad 18. nadomestnim polkom planinskih lovcev, ki so ga 19. julija 1944 ustanovili na Koroškem. Konec julija sta bila 1. in 2. bataljon tega polka v Podjuni, 3. bataljon, ki je bil ustanovljen v Škofji Loki, je v Podjuno prišel v začetku avgusta. Že na Koroškem je bil polk razen za urjenje zadolžen tudi za boj proti partizanom. S Koroškega so polk kmalu premestili v Teharje pri Celju. Ko je Treeck prevzel poveljstvo nad polkom, je v dnevnem povelju zapisal, da je prva naloga »spojiti polk v čvrsto udarno enoto«. Polk, ki so ga poimenovali po njegovem poveljniku, je imel v svojem sestavu vse, kar je taki enoti pripadalo: pešce, topništvo, pionirje in drugo. V polku so bili že preizkušeni vojaki in novinci.

Za boj proti partizanom so Treecku dodeljevali tudi druge enote, ki so sestavljale Treeckovo bojno skupino. Enote te skupine so bojevale številne boje proti enotam 4. operativne cone. Sodelovale so tudi pri plenjenju kmetij na partizanskih območjih. Tako je npr. Treeckov štab 26. septembra 1944 poročal, da je bila žitna akcija na območju Šoštanj—Velenje zaključena in da so njegove enote pri hribovskih kmetijah pobrale živino. Na veliko so enote Treeckove bojne skupine plenile živež, živino in drugo v času svojih ofenzivnih akcij na Pohorju oktobra in novembra 1944, še zlasti v času t.i. generalnega čiščenja Pohorja v novembru. Po Treeckovem poročilu so tedaj s Pohorja med drugim odpeljali 1671 glav goveje živine, 654 svinj, 1238 ovac, 5 konjev, 61.500 kg krompirja, 41.938 kg žita, 4650 kg koruze, 2980 kg jabolk, 2250 kg zelenjave, 498 kg fižola in 320 kg moke. Treeckove enote so sodelovale tudi pri aretacijah in odgonih prebivalstva s partizanskih območij. V dopisu štaba Treeckove bojne skupine, ki ga je le-ta poslal

okrožnima vodstvom Štajerske domovinske zveze za okrožji Celje in Maribor-podeželje ter ga je podpisal Treeck, je le-ta predlagal tudi sodelovanje svojih enot pri nacistični propagandni dejavnosti v hribovitih predelih in pri širjenju odredbe šefa civilne uprave o amnestiji.

V akcijah proti enotam 4. operativne cone so enote Treeckovega polka in Treeckove bojne skupine, ki so imele dobro oborožitev, od avgusta 1944 do velikih nemških ofenzivnih akcij konec tega leta večkrat udarile v prazno, ker so na široko zasnovane akcije večkrat izvedle tam, kjer partizanskih enot ni bilo. Treeckov planinski lovski polk, ki so mu dodelili še druge enote, je npr. v začetku septembra dobil nalogo, da na območju Konjiške gore obkoli in uniči 14. divizijo. Ker sta Šercerjeva in Bračičeva brigada že pred nemško akcijo krenili na Kozjansko, Tomšičeva pa proti Savinjski dolini, je ofenzivna akcija proti 14. diviziji, v kateri je sodelovalo okoli 3500 mož, udarila v prazno. Dne 16. oktobra 1944 je polkovnik Treeck začel novo veliko akcijo proti Tomšičevi brigadi. V akciji so sodelovali trije bataljoni Treeckovega polka in še druge enote. Enote Treeckove bojne skupine so zasedle črto Šoštanj—Skorno—Št. Florjan—Bele Vode in zaprle prehode proti Pohorju in Paškemu Kozjaku. Enote, ki so zapirale te prehode, so morale tudi usposobiti za promet čisto Velenje—Slovenj Gradec. Tomšičeva brigada, ki je bila 15. oktobra na Lepi Njivi, se je premaknila naprej v Zgornjo Savinjsko dolino in velika akcija Treeckove bojne skupine, ki je zajela razmeroma veliko območje med Pako, Mislinjo, Uršljo goro in Zgornjo Savinjsko dolino, v kateri naj bi bila uničena Tomšičeva brigada, se je končala povsem brez uspeha. Enote Treeckove bojne skupine so dosegle v spopadih in bojih s partizani tudi nekaj uspehov, a utrpale so tudi hude poraze. Uspeh so npr. dosegle v času oktobrske ofenzive na Pohorju, ko so nad Zrečami prizadele hude izgube 2. bataljonu Šercerjeve brigade in še hujše bataljonu Kozjanskega odreda, v katerem so bili v večini na novo mobilizirani borci brez orožja. Hud poraz so npr. enote Treeckove bojne skupine doživele ob napadu na Tomšičevo brigado 15. septembra 1944. Tega dne je Tomšičeva brigada pod vodstvom komandanta Vlada Mišice-Mihe na območju med Šoštanjem in Zavodnjami, kljub temu da je Treeckove enote podpiralo topništvo, ki je streljalo iz Šoštanja, odbila napade Treeckovih udarnih skupin, jih pognala v beg in med drugim uničila nemška oklepnika, 5 avtomobilov, poškodovala tank, zaplenila protitankovski top in še nekaj pehotnega orožja. Čez dva dni se je na širšem območju Graške Gore znova razvnel hud boj

Top, ki ga je
zaplenila
Tomšičeva
brigada 15.
septembra 1944
v bojih na
območju
Zavodnj

med Tomšičevo brigado in Treeckovo bojno skupino. Navedli smo le nekaj primerov spopadov in bojov. Spopadi in boji med enotami 4. operativne cone in Treeckovo bojno skupino so potekali dan za dnem, zdaj tu, zdaj tam, zdaj z eno in zdaj z drugo enoto 4. operativne cone. Poudariti je treba, da Treeckovi bojni skupini in drugim nemškim silam sploh ni uspelo doseči glavnega cilja — razbiti oz. uničiti enote 4. operativne cone. To Treeckovi bojni skupini ni uspelo niti v enem primeru. Sicer pa nemške enote pri svojih akcijah niso mogle naenkrat zajeti širšega območja. Potem ko je napad Lackovega odreda na elektrarno na Fali vznemiril najvišje forume, ki so bili odgovorni za oboroževalno industrijo v Hitlerjevem rajhu, je oborožitvena inšpekcija za mesec september 1944 poročala, da se je kljub intenzivnejšemu ukrepanju proti partizanom položaj na Gorenjskem in Štajerskem zelo zaostрил in da nemške sile, ki so tam na voljo, niso kos partizanskim enotam, ki se krepijo. Omenjena inšpekcija je trdila, da so sile, dodeljene 18. vojaškemu okrožju preslabotne ter da je 438. divizija, ki je zadolžena za obrambo in varstvo prometa, prešibka. Oborožitvena inšpekcija je navedla, da je uspeh mogoče zagotoviti le z aktivnim bojem proti partizanom. Zato so postavili polkovnika Treecka, ki operira skupaj s policijo, da z gibljivimi enotami čisti ozemlje, a ne vsega hkrati, ampak po posameznih območjih.

Če upoštevamo čas, ki ga Treeckov elaborat predvsem obravnava — obdobje od srede 1944 do začetka novembra tega leta — velja omeniti, da gre za čas največjega razmaha narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, ali še bolj točno: čas od aprila do julija 1944 je bil čas naglega vzpona, čas od julija do začetka novembra pa čas največjega razmaha narodnoosvobodilnega boja. Položaj okupatorja v času največjega razmaha NOB na Štajerskem je olajšalo to, da sta morali dve močni brigadi 4. operativne cone (Šlandrova in Zidanškova) 11. oktobra zapustiti območje te cone in kreniti na Dolenjsko.

Vsekakor je bil polkovnik dr. Egon von Treeck poveljnik pomembnega dela nemških sil, ki so se bojevale proti partizanom na Štajerskem v letih 1944 in 1945. Zaradi pomanjkanja ustreznih virov ne moremo podati natančnejšega prikaza njegove osebnosti. Zapišemo pa lahko, da je bil Treeck vsekakor sposoben, odločen in tudi izkušen častnik. Zaradi tega so ga postavili 11. februarja 1944 za poveljnika operativnega štaba, ki je februarja usmerjal operacije proti 14. diviziji. Zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl ga je v svojem prispevku o uničenju 14. divizije (Marburger Zeitung, št. 67 z dne 7. marca 1944) označil za izkušenega polkovnika, ki za svoja dejanja na fronti in hrabrosti nosi odlikovanje viteškega križa (Das Ritterkreutz des Eisernen Kreuzes). Prav verjetno je, da je bil Treeck edini nemški vojak na Slovenskem s tako visokim odlikovanjem, vsekakor pa je bil eden najbolj sposobnih nemških častnikov na Štajerskem.

Pri načrtovanju svojih operacij je Treeck upošteval želje in pritiske šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem Uiberreitherja in zveznega vodje Štajerske domovinske zveze Steindla, ki sta hotela nekatere operacije tudi iz nacionalno političnih razlogov. Med drugim sta Treecka spodbujala, naj čim prej začne ofenzivo proti Lackovemu odredu na Kozjaku, od koder so partizani posegali tudi na območje avstrijske Štajerske.

Kljub temu da je bil Treeck izkušen častnik, v boju proti enotam 4. operativne cone in osvobodilnemu gibanju na Štajerskem le ni vedno realno presojal položaja. Svojim enotam je dajal tudi take ukaze, ki jih le-te niso mogle uresničiti. Treeck se npr. ni naveličal svojim enotam izdajati povelj o uničenju Tomšičeve, Šercerjeve in Bračičeve brigade ali celo o popolnem uničenju ostankov teh brigad, ter še o uničenju drugih enot 4. operativne cone, četudi so dogajanja na bojiščih pričala, da njegove enote takih povelj ne morejo izpolniti. Tako je npr. Treeck sredi oktobra 1944 svojim enotam ukazal, da morajo na območju Razbor-

mogle prečesati celotno pohorsko območje. Pohorsko območje, ki je pripadalo okupatorjevim občinam Mislinja, Šmartno pri Slovenj Gradcu in Slovenj Gradec, je ostalo nepregledano. Dne 28. novembra zvečer so enote Treeckovega polka prispele v Šoštanj in v začetku decembra sodelovale pri ofenzivi proti svobodnemu ozemlju v Zgornji Savinjski dolini. To ozemlje so Treeckove enote napadle z vzhodne smeri. Zlasti hudi boji so bili na območju Skorna. Ofenzivo »Snežni me-tež« proti svobodnemu ozemlju v Zgornji Savinjski dolini je od 5. oz. 6. decembra vodil neposredno Rösener, Treeck pa je prevzel poveljstvo enot, ki so 9. decem-bra začele z ofenzivo »Divja svinja« proti partizanskemu svobodnemu ozemlju na Kozjanskem, ali pa je prevzel vsaj poveljstvo enega od operacijskih odsekov.

Okupator je v jeseni 1944 ustanovil zaščitno območje Spodnja Štajerska in ga razdelil na šest zavarovalnih odsekov. Ob preureditvi tega zaščitnega območja je Treeck postal poveljnik zaščitnega območja Južna Štajerska.

V začetku 1945. leta je bil na Spodnjem Štajerskem in v Celju nekajkrat višji vodja SS in policije v 18. vojaškem okrožju Rösener. Dne 20. januarja je bil v Ce-lju posvet, na katerem je bil tudi zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Steindl. Sklenili so, da bodo vermanske bataljone, razporejene južno od Drave, podredili polkovniku Treecku. Zaradi pobegov vermanov iz njihovih enot pa so po ukazu Uiberreitherja vermanski polk Spodnja Štajerska razpustili in verma-ne, ki so še bili v polku, vključili v Volksturm. Vodja gestapovske izpostave v Ptu-ju je 20. aprila 1945 poročal, da so 2. (ptujski) bataljon omenjenega polka po uka-zu polkovnika Treecka razorožili.

Dne 5. februarja je bil Treeck v Celju na pogrebu enega najbolj fanatičnih nacistov na Spodnjem Štajerskem Antona Dorfmeistra, ki so ga borci dveh čet 2. bataljona Bračičeve brigade pri napadu na avtomobilsko kolono 14. SS policij-skega polka pri Stranicah smrtno ranili. Na pogrebu so bili tedaj med drugim tu-di državni namestnik za Štajersko in šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem Uiberreither, zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Steindl in višji vodja SS in policije v 18. vojaškem okrožju Rösener. Treeck je položil venec na Dorfme-istrov grob v imenu vojske. Konec aprila 1945 se je s Treeckom pogovarjal Dorf-meistrov naslednik Mayerhöfer zaradi neprimernega obnašanja četnikov Jožeta Melaherja-Zmagoslava na območju Laškega. Treeck je celjskemu deželnemu svetniku pojasnil, da ne more kar tako odstraniti četnikov s svojega območja, ker jih je tja poslal zvezni vodja Štajerske domovinske zveze. Obljubil pa je, da bo nadziral četniško propagando. Jože Melaher-Zmagoslav je v svojem prispevku o četnikih na Štajerskem oziroma o svoji četniški enoti navedel, da je polkovnik Treeck 4. maja umaknil svoje sile z območja med Savinjo, Savo in Sotlo ter var-stvo tega območja prepustil četnikom. V zvezi s tem velja omeniti, da so konec marca 1945 dele Treeckovega polka prestavili na fronto med Dravo in Muro, a hkrati skušali okrepiti njegovo bojno skupino s prostovoljci iz vrst tistih, ki so že bili potrjeni za vojsko in v enote Volksturma.

Opraviti bo treba še primerjavo med Treeckovim elaboratom in sestavkom »Nasprotnikova organizacija na Spodnjem Štajerskem«. Tu naj navedemo le ne-kaj podatkov o omenjenem sestavku, ki je izšel v prvi in verjetno tudi zadnji šte-vilki okupatorjevega glasila Unser Feind, ki ga je izdalo zvezno vodstvo Štajer-ske domovinske zveze marca 1945; torej okoli 4 mesece po nastanku Treeckovega elaborata. Uvod za prvo številko glasila Unser Feind s podnaslovom Informati-onsblätter über Aufbau militärische und politische Kriegsführung unserer Ge-gner in Raume Untersteiermark je napisal zvezni vodja Franz Steindl. Njegova uvodna beseda je datirana s 25. marcem 1945. Steindl je v svoji uvodni besedi poudaril, da boj proti partizanstvu ni izključno naloga policije ali vojske, ampak nacionalna naloga vseh nemških mož, žena in otrok, ki na Spodnjem Štajerskem zastopajo in predstavljajo Nemčijo. Zapisal je še, da boj ne poteka le na voja-

škem področju, ampak da gre za totalni spopad s srcem, umom in dušo. V tem spopadu je treba nasprotnika spoznati, a ne le njegovo oborožitev, njegovo organizacijo in obveščevalno službo ter moč njegovih enot, ampak tudi njegov politični koncept, osnove njegove propagande, njegovo kamuflažo in taktiko. Steindl je v uvodu med drugim zapisal, da je treba nasprotnika spoznati, se od njega učiti, a mu hkrati strgati masko z obraza.

Sestavek »Nasprotnikova organizacija na Spodnje Štajerskem« ima tele razdelke: Osvobodilna fronta, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi, Vloga komunistične partije, Komunistična partija in OF, Komunistična partija v NOV in POS, Avstrijska osvobodilna fronta, Slovenija kot del Jugoslavije, Nasprotnikova agitacija. Besedilu sledijo trije dodatki oziroma objave temeljnih točk Osvobodilne fronte slovenskega naroda, seznam v drugi polovici 1944 ugotovljenih periodičnih partizanskih tiskov in seznam pomembnejših kratic partizanske organizacije s pojasnitvijo kratic v slovenščini in nemškem prevodu.

Vsekakor je sestavek v glasilu Unser Feind bolj sistematičen kot Treeckov elaborat in tudi nekateri splošni podatki (npr. o ustanovitvi OF) so v njem bolj precizni. V primerjavi s Treeckovim elaboratom je v njem povsem nov odstavek o Avstrijski osvobodilni fronti, in to v zvezi s pomočjo, ki jo je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja nudilo avstrijskemu odporiškem gibanju. Te podatke je okupator v glavnem dobil šele po zasedbi Zgornje Savinjske doline decembra leta 1944 in jih torej Treeckov elaborat, ki je nastal novembra 1944, ni mogel vključiti. Zanimivo je, da oba dokumenta sorazmerno na široko obravnavata narodnoosvobodilno propagandno dejavnost, še posebej narodnoosvobodilni tisk. Sestavek v glasilu Unser Feind pa ne zmanjšuje pomena Treeckovega elaborata za zgodovinopisje.

Spregovoriti je treba še nekaj v zvezi s prevodom Treeckovega elaborata. Pri prevajanju je bilo mogoče le v neki meri ohraniti značilne in včasih okorne vojaške formulacije oziroma stilne značilnosti dokumenta. V elaboratu se za partizane uporablja izraz banditi, za partizanske enote pa banditske enote. Pri obravnavi poveljniških razmerij pa elaborat uporablja uradne nazive (npr. Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Jugoslavije in Slovenije). Sodimo, da zaradi tega in celotne vsebine dokumenta nismo pogrešili, ker smo v prevodu namesto izraza bandit uporabili besedo partizan. Sicer pa so nacisti v prvih letih narodnoosvobodilnega boja partizane in njihove sodelavce pogosto označevali za komunistične zločince, partizanske enote pa za komunistično sodrgo. Za komunistične zločince so nacisti označevali na razglasih o skupinskih usmrčitvah tudi sodelavce in organizatorje NOB, ki so jih ustrelili na dvoriščih sodnih zaporov v Mariboru in Celju ter v drugih krajih, četudi so vedeli, da gre za rodoljube, med katerimi so bili komunisti v znatni manjšini. Kasneje so v nacistični propagandi uporabljali tudi označbi tolovaji in tolovajske tolpe. Najbolj pogosta oznaka za partizana pa je vendarle bila bandit. Sicer pa so nacisti v propagandnih letakih, ki so partizane pozivali na predajo, uporabljali tudi druge izraze, npr. v letaku »Vsem pripadnikom Lackovega odreda«.

OPOMBA O VIRIH IN LITERaturi

Pri pripravi uvodne besede in opomb k besedilu Treeckovega elaborata sem uporabil dokumente, ki so nastali v Treeckovem štabu in so objavljeni v VI. delu Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (Zbornik NOV), in to v 11., 15., 16., in 17. knjigi, a tudi dokumente Treeckovega štaba, ki niso bili objavljeni v omenjenem Zborniku NOV. Seveda sem upošteval tudi druge ustrezne dokumente parti-

zanskega in okupatorskega izvora, in to predvsem dokumente, ki so objavljeni v 15., 16. in 17. knjigi VI. dela Zbornika NOV. Uporabil sem tudi številne neobjavljene dokumente partizanskega in okupatorskega izvora, in to predvsem dokumente iz arhivov Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, Muzeja narodne osvoboditve Maribor in še iz nekaterih drugih arhivov. Pri pisanju uvoda in opomb k Treeckovemu elaboratu sem uporabljal predvsem tele monografije in prispevke:

Lado Ambrožič-Novljan, Pohod Štirinajste. Vojno-zgodovinska študija o pohodu XIV. divizije NOV in POJ iz Suhorja v Beli Krajini skozi Hrvaško na Štajersko in o njenih bojih od 6. I. do 26. II. 1944. Druga, dopolnjena in popravljena izdaja, Ljubljana 1978.

Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1975.

Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941—1945. Druga knjiga: Narod si bo pisal sodbo sam, Ljubljana 1985 in 1. knjiga: Država v državi, Ljubljana 1987; isti, Dnevnik nacističnega funkcionarja iz Štajerske iz poslednjih mesecev vojne, Časopis za zgodovino in narodopisje (odslej ČZN), 1983, št. 1, str. 43—97; isti, Opombe. Poročilo A. Lindsaya o misli na Štajerskem 1944. leta, Borec 1983, št. 2, str. 99—114; isti, Milan Ževart, Lackov odred. Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski-Lackov odred, ČZN 1988, št. 2, str. 318—324.

Tone Ferenc — Milan Ževart, Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije in narodnoosvobodilnega boja ter revolucije na Štajerskem, ČZN 1979, št. 1-2, str. 448—461.

Zdravko Klanjšček in drugi, Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945. Druga izdaja, Ljubljana 1977.

Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, III., IV. in V. knjiga, Ljubljana 1973.

Lojze Penič, Partizansko Pohorje. Kratak oris narodnoosvobodilnega boja na Pohorju, Maribor 1977.

Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah (zbornik), Ljubljana 1981.

Mirko Stiplovšek, Šlandrova brigada, Ljubljana — Maribor 1971.

Drago Vresnik, Tretja brigada vojske državne varnosti in narodne obrambe. Prispevek k zgodovini VDV-NO Slovenije, Ljubljana 1988.

Milan Ževart, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962; isti, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Ljubljana 1977; isti, Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, v: Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977, str. 85—94; isti, Štirinajsta na Štajerskem, Maribor 1981; isti, Stranice pri Frankolovem, Ljubljana 1981; isti, Vojaška dogajanja na Pohorju od konca junija 1944 do maja 1945, Večer, št. 217 z dne 19. 9. 1981; isti, Svobodna partizanska ozemlja na Slovenskem Štajerskem v času narodnoosvobodilnega boja, ČZN 1989, št. 2, str. 167—199; isti, Lackov odred. Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski-Lackov odred, 1. in 2. knjiga, Maribor 1988.

Pri pripravi Treeckovega elaborata za objavo in tudi pri pripravi opomb mi je dosti pomagala muzejska svetovalka Zdenka Rogl iz Muzeja narodne osvoboditve Maribor. Nekaj podatkov oziroma svojih ugotovitev so mi dali prof. Jože Marolt, ki pripravlja 3. knjigo monografije o Šercerjevi brigadi, Tomaž Teropšič, kustos iz Posavskega muzeja v Brežicah, ki pripravlja magistrsko delo oziroma monografijo o Kozjanskem odredu in Franci Strle, ki pripravlja zadnji knjigi svoje monografije o Tomšičevi brigadi. Vsem navedenim se lepo zahvaljujem in še zlasti sodelavki Zdenki Rogl.

TREECKOV ELABORAT

I. SPLOŠNO

1. Izvidništvo v boju s partizani

Bojna skupina¹ lahko nalogo, uspešno uničevanje oboroženih partizanskih enot na Spodnjem Štajerskem, izpolni samo po natančnem taktičnem izvidništvu. Izvidništvo v boju s partizanskimi enotami je odvisno od povsem drugačnih pogojev, kot na sklenjeni fronti in mora biti zaradi tega drugače zasnovano in izpeljano. Ne more zajemati le golih in kroniki podobni sestavi manjših in več-

jih partizanskih akcij, veliko bolj mora ugotavljati soodvisnost, da vodstvu omogoči oceno sovražnikovih namenov in tako ustvari osnove za lastne ukrepe. Viri izvidništva so lastna zapažanja, prijave o pojavljanju partizanov, najdena partizanska povelja, izjave ujetih in podatki prebežnikov ter civilistov. Navedeni viri pa imajo tudi velike napake. Često je že bilo ugotovljeno, da partizani izdajo sporočila z namenom, da bi zavedli akcijske enote.

Najdragocenejši in najboljši so rezultati izvidništva lastnih enot in njihova poročila.² Največje težave so v tem, da vzpostavijo bojni stik z aktivnimi partizanskimi skupinami in ga obdržijo ker se skušajo, le-te mnogokrat pri vsakem močnejšem napadu takoj umakniti. Pri izvidništvu se moramo veliko bolj posluževati virov iz civilnega sektorja ter se ukvarjati tudi s politično strukturo ilegalne partizanske organizacije, kar je v ožjem smislu naloga policije in varnostne službe. Za jasno oceno partizanskega položaja in da bi lahko dovolj zgodaj ugotovili partizanske namere, je nujno potrebno sodelovanje vseh uradov civilne uprave, sil eksekutive in predvsem zaupnikov med civilnim prebivalstvom (V-možje)³ po jasnih navodilih in s pomočjo centralno vodene in hitro delujoče obveščevalne mreže. Zato so potrebna jasna povelja, poročila morajo ustrezati dejstvu in vsebovati na osnovi vojaških izhodišč jasne navedbe virov, če ti ne prihajajo od lastnih poročevalcev.

2. Politične razmere

Že kmalu po zlomu jugoslovanske države in nemški zasedbi se je v slovenskem prostoru oblikovala organizacija »Osvobodilna fronta«, OF. Nastala je na pobudo prejšnje KP Slovenije in je povezala vse prejšnje politične stranke.⁴ Naslov te organizacije že vsebuje del njenega programa. »Osvoboditev« je poudarjena v vseh uradnih izrazih in »fronta« ni zastopana le v bojnih enotah, ampak tudi pri ilegalnih političnih združenjih.

Sklepi prvih zasedanj Vrhovnega plenuma OF oktobra in decembra 1941⁵, sklicujoč se na nacionalno skupnost jugoslovanskih narodov, pozivajo vse Slovence k sodelovanju s prvenstvenim poudarkom na borbenem slovenstvu. Vse stranke, ki sodelujejo v OF so se obvezale, da bodo lojalne v medsebojnih odnosih in se res do danes v vsaki uradni predstavitvi ogibajo opredelitvi strankarskih in političnih načel in tudi jasni opredelitvi glede verskih vprašanj.⁶ S tem pa je vseskozi boljševiskemu gibanju do danes uspelo s sklicevanjem le na nacionalna stališča obdržati posamezne slovenske kroge pri stvari. Raznim nasprotnikom, ki so se seveda pojavljali, ni uspelo doseči razcepa oziroma si zagotoviti v OF ustreznega vpliva. Proti različnim vplivom zasedbenih enot, ustašev, četnikov, bele in plave garde se brani s spretno propagando tako, da tem gibanjem s prevzemom posameznih programskih točk in z velikimi obljubami jemlje veter z jader.⁷

Najvišjo oblast slovenskega naroda predstavlja plenum »Osvobodilne fronte«, to je 500 na dozdevno demokratičnih zasnovah izvoljenih predstavnikov slovenskega naroda. Plenum je bil pozneje razširjen in so ga preoblikovali v »Slovenski narodnoosvobodilni svet« (SNOB).⁸ Ta ima zakonodajno in izvršilno oblast ter ga v času med zasedanji zastopa od njega postavljeni »Izvršni odbor Osvobodilne fronte« (LOOF).⁹

SNOS priznava za najvišjo državno oblast nove Jugoslavije »Protifašistični svet« za narodno osvoboditev Jugoslavije (AVNOJ) in se opredeljuje za skupnost z narodi Srbije, Hrvaške, Makedonije, Črne gore, Bosne in Hercegovine v federativni demokratični Jugoslaviji, v kateri bodo narodi enakopravni. Njegovi poslanci zastopajo SNOB pri AVNOJ in nanj prenašajo pravico zunanjepolitičnega za-

stopanja.¹⁰ Začasna vlada nekdanje Jugoslavije, ki s tem predstavlja tudi za Slovence najvišjo državno oblast, je Nacionalni komite za osvoboditev Jugoslavije¹¹ (SNOJ)¹² s predsednikom in najvišjim vojaškim vodjem Josipom Brozom, imenovanim Tito. Le-ta na osnovi svojega položaja združuje politično in vojaško vodstvo v eni osebi.

3. Vojška poveljstvena razmerja

Tito je vodja narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ) in tako je vrhovni poveljnik bojnih sil, ki jih podpirajo zavezniki. Za vojaške operacije na območju Slovenije je odgovoren Glavni štab Slovenije (Glavni štab NOV in POS). Vodil ga je generalmajor Franc Rozman-Stane, katerega smrt je 11. 11. 1944 objavil Radio svobodna Jugoslavija.¹³ Namestnik komandanta je Jaka Ašič.¹⁴ Za političnega komisarja je bil po poročilu »Ljudske pravice« z dne 26. 10. 1944 postavljen dosednji sekretar LOOF¹⁵ Boris Kidrič.¹⁶ Glavni štab se zadržuje že dalj časa v okolici Metlike.¹⁷

II. AKTIVNE PARTIZANSKE ENOTE V SPODNJEŠTAJERSKEM PROSTORU

Partizanske enote v spodnještajerskem prostoru, na Koroškem in Gorenjskem vzhodno od Save so podrejene poveljstvu IV. operativne cone.¹⁸ Štab je nastanjen večinoma na od partizanskih enot »osvobojenem« ozemlju Zgornje Savinjske doline pri Ljubnem ali Gornjem Gradu.¹⁹ Opremljen je z vsemi sredstvi vojaškega vodstvenega aparata, razpolaga z izšolanimi sodelavci za posamezna področja, ima radijsko zvezo z Glavnim štabom Slovenije in s podrejenimi enotami. Njegovo zaščito opravlja dobro izurjena in bogato opremljena partizanska enota.²⁰ Komandant operativne cone je od 1. 8. 1944 major Franc Poglajen-Kranjc,²¹ prejšnjega komandanta podpolkovnika Mileta Kilibardo so poklicali v Glavni štab NOV in POS.²² Politični komisar je Jože Borštnar,²³ njegov namestnik je Matevž Hace.²⁴

Načelnik štaba je major Peter Brajevič.²⁵ Za celotno obveščevalno službo na območju IV. operativne cone je odgovoren Bojan²⁶ kot šef. Razen tega so tam večinoma zastopniki zavezniških vojaških misij; za oskrbo in vodenje le-teh je postavljen poseben ordonančni oficir. Dalj časa sta pri štabu IV. operativne cone na Ljubnem ruski polkovnik Bogomolov²⁷ kot zastopnik Rdeče armade in angleški major Lindsay²⁸ kot zastopnik angleške vojske pri štabu IV. operativne cone na Ljubnem.

Brigade so bojno usposobljene, gibljive in dobro opremljene enote. Uporabljajo jih v ključnih situacijah in za razreševanje posebno pomembnih nalog.

Odredi²⁹ (oddelki) so prostorsko vezani na večja območja, kjer izvajajo terorične akcije tako, da ogrožajo železniške zveze in ceste, izvajajo manjše napade in gibljivim partizanskim enotam omogočajo zadrževanje na njihovem območju.³⁰ Skrbijo tudi za krajevne sanitetne postojanke in skladišča za orožje ter strelivo, za spuščališča preskrbovalnih letal, za zbirališča prisilno mobiliziranih, za odpeljane in za tiste, ki gredo prostovoljno k partizanom.

Področja so območja, na katerih je partizanom že uspelo odstraniti nemške postojanke in z ustreznim zavarovanjem vzpostaviti civilno organizacijo po načelih Osvobodilne fronte.³¹

Razen tega je IV. operativni coni podrejen celoten teren (terenska organizacija), ki jo oskrbuje civilno prebivalstvo in vojaškemu vodstvu nudi potrebno pomoč.³²

Operativni coni so podrejeni:

1. XIV. partizanska divizija (XIV. divizija NOV in POJ)

Ta je prišla februarja tega leta z okoli 1800 možni prek meje rajha in je imela nalogo osvoboditi Spodnjo Štajersko.³³ V tritedenskih bojih jo je takrat bojna skupina, ki so jo na hitro sestavili iz tečajnikov podoficirske šole 18. vojaškega okrožja, deželnih strelcev, bojnih enot SS, policije in vermanšafta, temeljito razbila, in to tako, da je po izjavi nekega političnega komisarja, ki je bil ujet 16. september 1944, ostalo v njej le 650 mož.³⁴

S prisilno mobiliziranimi,³⁵ prostovoljci in dezerterji³⁶ je svoje moštvo zopet izpopolnila, s preskrbovalnimi odmeti se je zopet oborožila³⁷ in v zadnjih 4 mesecih razvija veliko aktivnost. Sedaj ima spet okoli 2000 mož,³⁸ vendar so brigade večinoma prostorsko ločene in sodelujejo le pri velikih akcijah.

Poveljnik divizije je Simon Jankovič,³⁹ politični komisar je Benčič Drago-mir.⁴⁰ Zadržuje se večinoma tam, kjer je težišče akcij. Zveza z brigadami poteka prek radia in kurirjev. Zveza s cono se gotovo vzdržuje prek radia. Preskrbovalne službe divizija nima, ker njene naloge v vseh ožirih izpolnjujejo terenske organizacije.⁴¹

Podrejene brigade so:

1. Tomšičeva brigada (I. SNOUB Toneta Tomšiča)

Imenuje se po padlem partizanskem vodji Tomšiču⁴² in jo sedaj vodi Mišica Lado-Miha.⁴³ Politični komisar je Božič Ivan.^{43a}

Narodni heroj Ivan Kovačič-Efenka (levi) in Lado Mišica-Miha, komandanta Tomšičeve brigade od decembra 1943 do septembra 1944 v Podvolovljeku aprila 1944

Ima tri bataljone s po 3–4 četami,⁴⁴ katerih moč je v začetku septembra tega leta bila od 80 do 90 mož. V zadnjem času imajo čete po okreptvi s prostovoljci in mobiliziranimi okoli 120 mož. Brigada pošilja svoje mobilizacijske enote, da ohranijo stanje svojega moštva vedno v najboljši formi.⁴⁵ Njeni poveljniki in podpoveljniki so mladi pokretni možje, večinoma dezerterji iz nemške vojske,⁴⁶ taki

ki so služili že v jugoslovanski vojski, ali pa so obiskovali partizanske vojaške tečaje. Moštvo sestavljajo Kranjci in Spodnještajerci ter je zaradi močnega političnega vpliva zelo fanatično.⁴⁷ O komandantu Mihi pravijo, da je zelo skrben in da na svoje moštvo pazi in gleda, da se z njim dobro ravna.⁴⁸ Tudi oborožitev brigade je zelo dobra. Vsak bataljon ima najmanj 3 minomete, 2 težki strojnici, 15 lahkih strojnic, puške in brzostrelke. Vsekakor pa je orožje zelo različnega izvora. 90 % pripadnikov brigade je oboroženih in le tisti, ki so šele kratek čas pri brigadi ter še ne gredo v boj, ampak morajo nositi municijo in prehrano, niso oboroženi.⁴⁹ Tomšičeva brigada je gotovo bojno najmočnejša in najbolj dejavna partizanska enota na spodnještajerskem območju.⁵⁰ Njeno operativno območje zajema Graško Goro, Pohorje in Konjiško goro.⁵¹ Brigada se nenehno premika, vodstvo jo trdo drži skupaj. Divizija jo večinoma uporablja za velike akcije.

Brigada je 22.–23. 8. 1944 napadla Ribnico,⁵² 11./12. 9. 1944 pa je zlomila šibki postojanki Letuš in Šmartno ob Paki in je pri tem na zverinski način s strelom v tilnik pobila ujetnike, ki so se predali, ker so jim obljubili svoboden odhod.⁵³ Že dalj časa ji je ukazano napad na Šoštanj, Velenje in Slovenj Gradec. Velik napad na Slovenj Gradec je posadka postojanke 3. 10. 1944 uspešno odbila.⁵⁴ Nekaj dni zatem je bojna skupina brigado napadla, ji prizadela krvave izgube in jo pregnala.⁵⁵

2. Šercerjeva brigada (II. SNOUB Ljuba Šercerja)

V zadnjih dveh mesecih se je zadrževala predvsem na območju Boča, Šmarja in Rudnice.⁵⁶ Od tam je odšla na Pohorje. Bojna skupina je bila z njo ponovno v bojnem stiku. Enkrat jo je pregnala preko meje rajha na Hrvaško⁵⁷ in ji pri zadnjem pohodu na Pohorje severno od Zreč prizadela velike izgube v moštvu in orožju ter jo prisilila k umiku na zahodno Pohorje.⁵⁸ Šercerjeva brigada ima tri bataljone s povprečno 280 možmi.⁵⁹ To število se spreminja v zvezi s pritokom novih mobilizirancev. Njena bojna moč ni tako velika, kot je moč Tomšičeve brigade, zato so ji odredili večinoma blokade, minerske akcije in transportne naloge. Po napadu na Lovrenc 22./23. 8. 1944 ni več izvedla nobene večje akcije.⁶⁰ S preskrbovalnimi odmeti na območju Planine je v zadnjem času svojo oborožitev pomembno okrepila. Navajajo, da imajo bataljoni po tri minomete, deset strojnic, 3 angleške protitankovske puške; s puškami sta oboroženi 2/3 borcev brigade.⁶¹

3. Bračičeva brigada (XIII. SNOB Mirka Bračiča)⁶²

Vodja brigade je po izjavah ujetnikov Milenko, Hrvat, star okoli 35 let.⁶³ V zadnjem času se je v brigadi stanje moštva s prisilno mobilizacijo zelo povečalo; od tedaj je v brigadi tudi veliko Spodnještajercev, poveljniki pa so predvsem Kranjci.⁶⁴

Oborožitev je skoraj enaka kot pri Šercerjevi brigadi in se je po odmetih na območju Planine še dopolnila. Vendar pa sta oboroženi največ 2/3 moštva, ker je za številne nove mobilizirance premalo pušk.⁶⁵ Za številčno moč brigade (3 bataljoni)⁶⁶ navajajo v zadnjem času skoraj 1000 mož; pri tem je v brigadi približno 120 partizank in čisto do 70 konj. Brigada ima močan propagandni oddelek, ki skrbi s tiskom za obveščanje in za izdelavo brigadne zgodovine. Tudi obveščevalna služba je dobro zgrajena.

V zadnjem času se je brigada največ zadrževala na območju Boča in Planine ter od tam odšla prek Pohorja, da bi sodelovala pri napadu XIV. divizije na Slovenj Gradec. Potem je v Slovenski Bistrici 11. 10. 1944 opravila veliko preskrbovalno akcijo za oskrbo z zimsko obleko in je nato 21. 10. zopet opravila velik napad na vlak pri Slovenj Gradcu. Od tedaj se zadržuje na območju Graške gore in Zgornje Savinjske doline.⁶⁷ Bojna skupina je imela doslej dvakrat bojni kontakt z brigado in sicer 29. 9. pri Grobelnem in Dramljah, kjer je imela brigada po izja-

vah civilnega prebivalstva in ujetnikov prek 100 mrtvih ter kratek boj pri Turčniku 18. 10., kjer so naše skromne sile razbile dele brigade, ki so bili na poti v Mislinjsko dolino.⁸⁸

4. Šlandrova brigada (VI. SNOUB Slavka Šlandra)

To brigado so prav tako poimenovali po padlem partizanskem vodji, zobozdravniku Slavku Šlandru iz Prebolda, ki je bil kot komunist ustreljen.⁸⁹ Njen sedanji poveljnik je Mirko.⁹⁰ Brigada je zelo dobro oborožena in ima, kolikor je znano, doslej kot edina tudi gorske topove.⁹¹ Od 30. 7. do 2. 8. je izvedla napad na Luče in Ljubno in je potem na novo pridobljene postojanke utrdila. Nato se je zadrževala predvsem v Zgornji Savinjski dolini ter tam 11. in 12. 9. 1944 napadla Mozirje. Dne 11. 10. je odšla preko Save na Dolenjsko, en bataljon pa je pustila na območju Trojanski prelaz—Mrzlica za zaščito tamkajšnje terenske organizacije in za izvajanje manjših akcij. Po novejših poročilih se je zopet v celoti vrnila na to območje.⁹² Ima 4 bataljone in šteje približno 1200 mož.⁹³

5. Zidanškova brigada (XI. SNOB »Miloša Zidanška«) je dobila ime po celjskem komunistu Milanu Zidanšku⁹⁴, imenujejo jo Pohorska brigada.⁹⁵

Je prav tako podrejena IV. operativni coni. Ustanovili so jo iz prejšnjega Pohorskega odreda v začetku tega leta in se zato pogosto imenuje tudi Pohorska brigada. Ob njeni ustanovitvi so jo okrepili tudi s Koroškim bataljonom.⁹⁶ Njen vodja je Leo, mlad Črnogorec, ki je bil prej natakar v Mariboru,⁹⁷ politični komisar je Jože Jakov.⁹⁸

Tudi Zidanškova brigada je sodelovala pri napadu na oporišča v Zgornji Savinjski dolini in takrat zasedla Gornji Grad in je za tem 1. 10. na veliki svečanosti sprejela slovensko bojno zastavo kot odlikovanje.⁹⁹ Ob napadu na Mozirje so njen 1. bataljon iz mozirskih Dobrovelj poslali v Braslovče, a se je moral zaradi napada nemških policijskih sil umakniti; pri tem je imel bojni kontakt z enim bataljonom bojne skupine. Od tedaj se je brigada zadrževala predvsem v Zgornji Savinjski dolini. Skupaj s Šlandrovo brigado je 7. 10. sodelovala pri napadu kamniških partizanov na Šmartno v Tuhinjski dolini.¹⁰⁰ Nato je prav tako kot Šlandrova brigada odšla na Dolenjsko, kjer je imela v spopadu z domobranci občutne izgube.¹⁰¹

II. ODREDI

6. Pohorski odred¹⁰²

Ta odred mora predvsem motiti promet na železnici Dravograd—Maribor, ki poteka med Pohorjem in Dravo, in s tem ohromiti oskrbo vojske po tej važni prečni zvezi. Tudi zvezo Maribor—Celje (cesta in železnica) večinoma prekinjajo partizanske skupine z vzhodnega Pohorja.¹⁰³ V zadnjem času največji del Pohorskega odreda operira na območju Sv. Duh—Sv. Križ—Kapla—Dravograd—severno od Drave in le majhen del je ostal na Pohorju.¹⁰⁴ Odred se nenehno premika, izvaja manjše napade, da bi s tem vezal naše sile in nas varal o svoji moči. V glavnem pa ima nalogo: varovati taborišča in stalne ustanove odreda ter izvajati prisilno mobilizacijo.¹⁰⁵ Deli odreda severno od Drave razvijajo močno aktivnost. Tam se potikajo, ropajo in plenijo od posestva do posestva,¹⁰⁶ prehajajo preko nekdanje nemško-jugoslovanske meje na severu,¹⁰⁷ napadajo vasi in uničujejo orožniška oporišča, da bi dobili orožje in strelivo.¹⁰⁸ Komandant Pohorskega odreda je Anton Plešnik-Murat, dosedanji politkomisar Ivan Mali, s partizanskim imenom

Bruno je bil pred nekaj dnevi ujet severno od Drave.⁸⁹ Manjše dele odreda, ki delujejo južno od Drave vodi četni komandir Franc Mustafa-Hadži.⁹⁰ Odred ima približno 400 mož, od odhoda XI. brigade se številčna moč odreda ni več zvišala. Tudi oborožitev ni preveč dobra, imajo pa velike zaloge razstreliva.⁹¹ Pohorski odred sedaj pogosto označujejo za Lackov odred.⁹²

7. Kozjanski odred⁹³

Naše enote so se od maja tega leta vedno bolj umikale z območja Planina—Kozje—Žusem in so s tem dale partizanom možnost, da tam skoraj nemoteno gospodujejo. Medtem ko so prej imeli oporišča na Bohorju in Veterniku, so sedaj prišli v rodovitne in bogate vasi in so si tam pod svojim vodstvom uredili skoraj mirnodobsko življenje.⁹⁴

Samo v dveh akcijah so policijske sile za zelo kratek čas prodrle skoraj do Planine. Vmes je prišlo 11. 9. 1944 do velikega napada odreda na Kozje in Podčetrtek.⁹⁵ Štab odreda se zadržuje večinoma na Planini ali v Jurkloštru. Komandant odreda je Janez Rožman s partizanskim imenom Janez.⁹⁶ Naloge tega odreda so: miniranje železniške proge Rogatec—Celje in Celje—Zidani most—Brežice, prisilne mobilizacije v velikem obsegu, sprejem in odpremljanje orožja in opreme, ki so ga v številnih preskrbovalnih odmetih dobili od zavezniških letal. Oskrbuje številne tabore in jih polni z naropanimi živili in z oskrbovalnim materialom. Prisilno mobilizirane pregledajo, jih združijo v transporte, ki jih spravljajo na Dolenjsko.⁹⁷ Oborožitev se menja po številu oskrbovalnih odmetov in se povečuje še z večjimi transporti orožja z Dolenjske. Razen pehotnega orožja imajo tudi protitankovske puške in protitankovske topove.

Zelo dobro so opremljeni z ročnimi bombami in razstrelivom. Sodelovanje s prebivalstvom je zelo dobro. Partizani dodeljujejo svoje borce za pomoč pri poljskih delih. Ob raznih priložnostih prirejajo slavlja in zborovanja, na katerih igra odredna godba.

Številčna moč kot tudi oborožitev odreda se spreminja v zvezi z dotokom mobilizirancev in pošiljanjem novincev na Dolenjsko ali brigadam. Za sredino septembra 1944 navajajo število 1500 mož.⁹⁸

III. PODROČJA

8. Na moravškem področju na robu Spodnje Štajerske so si partizani s hermetično zaporo vseh dovoznih poti že pred časom ustanovili svojo majhno sovjetsko republiko.¹⁰⁰

Zgornjesavinjsko področje je od začetka avgusta v rokah partizanov, ki so si tam uredili veliko vojaško oporišče, medtem ko civilna uprava OF deluje na podobnih osnovah kot v Moravčah.¹⁰¹

Elitna enota partizanov, kot je VDV (Varnostna državna vojska) nastopa že nekaj časa tudi tu.¹⁰² Ta skrbi za opravila vojnega orožništva (cestne kontrole), varnostne policije, išče ubežnike, skrbi za vzdrževanje bojne morale in kot redarska enota zelo gibljivo deluje. Izvaja tudi prisilne mobilizacije in opravlja politične naloge.¹⁰³

VDV je nastala iz prejšnjih enot VOS¹⁰⁴ in jo sestavljajo najbolj šolani, izbrani in predvsem politično fanatični ljudje.¹⁰⁵ Ena četa šteje približno 40 do 50 mož. Te se združujejo v bataljone in brigade. Na Spodnjem Štajerskem je II. brigada.¹⁰⁶ Eden od bataljonskih štabov se zadržuje v Gornjem Gradu.¹⁰⁷

»Domače partizanske skupine« so na posameznih manjših območjih (npr. Šentilj,¹⁰⁹ Lokovica,¹¹⁰ Šmartno v Rožni dolini in Dramlje) aktivni deli terenskih organizacij. V njih so pretežno kmetje, ki čez dan delajo, ponoči in ob koncu tedna pa izvajajo svoje roparske pohode ter se nato znova vrnejo k svojim normalnim opravilom. Ob prisotnosti naših sil se lahko zopet pomešajo med civilno prebivalstvo, ali se poskrijejo posamično. Temeljite hišne preiskave, ki pridejo na sled različnim skrivališčem, predvsem v kletih, skoraj vedno naletijo na orožje in na manjša skladišča plena.¹¹¹

Dejavnost partizanskih enot na mejnih območjih¹¹² sega le malo v spodnještajerski prostor.¹¹³

Vzhodnokoroški odred iz prav tako IV. operativni coni podrejene Koroške grupe odredov,¹¹⁴ se občasno pojavlja z manjšimi napadi na območju Uršlja gora—Graška gora (3. 10. Slovenj Gradec) in je bil 6. 10. v Ribnici.¹¹⁵ Zelo aktiven Kamniško-zasavski odred, ki je prav tako v sestavi IV. cone se zadržuje na območju Kamnik—Tuhinjska dolina.¹¹⁶ **Dolenjske partizanske enote** so 28./27. 9. izvedle velik napad na Presko in Polšnik, kjer so 10. 5. uporabile tudi topništvo.¹¹⁷ Manjši oddelki z novomeškega območja često pridejo tudi do Radeč in Brežic.

Partizanske enote na Hrvaškem so skoraj brez zveze s partizanskimi enotami na Spodnjem Štajerskem. Mejne zapreke so že velikokrat uničili in tam ležeče mine izkopali. To ni bilo težko, ker razen slabo zasadenih carinskih postojank ni v bližini nobenih sil za zavarovanje.¹¹⁸ Šele z izgradnjo obmejnih utrd se je položaj spremenil in hrvaške partizanske skupine z območja Maclja na različnih mestih ogrožajo ta dela.¹¹⁹ V dneh 29., 30. 10. in 1. 11. sta se selili dve manjši skupini prek meje na sever.

Po pokrajinski pripadnosti so spodnještajerske partizanske enote popolnoma heterogene. Poveljniki in stari partizani so večinoma tuji elementi: Dolenjci, Hrvati, Črnogorci, avanturisti in nemirna soldateska.¹²⁰

Šele mobilizacijski val poslednjih mesecev je privedel v vrste brigad številne Spodnještajerce in s tem ustvaril močnejšo povezavo s prebivalstvom.¹²¹

Razpoloženje med partizani je zelo različno, njihovi cilji so prav tako nejasni kot uradni programi OF. Politični komisarji pridigajo »sveto vojno« za osvoboditev Slovenije in s tem podžigajo narodno navdušenje. Njihov položaj v vseh enotah in štabih in njihov vpliv pri vseh odločitvah je odločilen.¹²² Vsak pisni dokument sopodpisuje komisar. Komisarje imajo obvezno vse enote do čet.¹²³

Pri svojih učnih urah¹²⁴ zavzemajo stališča do dnevnih vprašanj in skušajo z vsemi sredstvi obdržati vojno navdušenje na visokem nivoju. Jasnih smernic za njihova predavanja ni. En del pridiga ideale boljše vizma in hoče novo Jugoslavijo pod varstvom Rdeče armade, drugi se zanaša na zapadne sile in hoče vzpostaviti z njihovo pomočjo meščansko federativno Jugoslavijo. Po navedenem se usmerja tudi odnos do socialnih problemov, lastnine in družbene ureditve.¹²⁵ Da obdržijo visoko razpoloženje, komisarji iz meseca v mesec prerokujejo prihajajoči konec vojne in zlom Nemčije. Termine so prelagali: od 1. na 15. 10. in 1. 11. Odločitev so najprej pričakovali od zavezniških padalcev, ki bi odskočili v Savinjski dolini, nato pa od napredovanja Rdeče armade, ki jo je Tito slovesno pozdravil. Prav sedaj napovedujejo nov datum za veliki zračni desant v Savinjski dolini, katerega posledici bi bili uničenje nemških čet na Spodnjem Štajerskem in prestavitve meje na območje severno od Gradca.¹²⁶

Kljub temu pa so partizani pred prihajajočo zimo zelo zaskrbljeni. Amnestija, ki jo je izdal gaulajter in državni namestnik na Štajerskem,¹²⁷ je naletela na ugoden odmev v partizanskih vrstah. Komisarji skušajo svoje ljudi zadržati v enotah s tem da jim grozijo z ustrelitvijo, s preganjanjem njihovih svojcev in požigi ter z izjavami o tem, da bodo nemške oblasti povratnike zaprle v koncentracijska taborišča.¹²⁸

Naloge žena so pri partizanskih enotah zelo različne. Oborožene žene, ki so v vojaških enotah, v bojni vnemi in krvoločnosti še prekašajo moške. Kot komisarke skušajo dvigovati razpoloženje partizanov. Večinoma pa se pojavljajo kot perice in bolničarke v četah, ali kot kuharice pri štabih. Razdeljene so po vseh enotah.¹²⁹

IV. PODPIRANJE IN OSKRBA OBOROŽENIH PARTIZANOV

1. Terenska organizacija OF

Brez podpore terenske organizacije OF bi dejavnost partizanskih enot na Spodnjem Štajerskem ne bila mogoča.¹³⁰ Skupno delo se odvija na vseh področjih. Tudi civilna organizacija se ima za »fronto« in označuje vse svoje dopise »na položaju«. ¹³¹ Prostorsko je sestavljena iz okrožnih in krajevnih odborov¹³² in ima po področjih različne delne organizacije, ki kažejo močno na nemške vzore,¹³³ kot npr.: mladinska zveza,¹³⁴ ženstvo,¹³⁵ Rdeči križ, narodno skrbstvo, gospodarske komisije, tečaji, gospodarsko svetovanje, zbiranje živil za ranjene partizane, finančna in materialna preskrba partizanskih družin, zbiranje knjig, politično delo in propaganda; vse to poleg drugega izvajajo te skupine.¹³⁶ Povezava teh organizacij je prostorsko in stvarno vzpostavljena prek TV postaj (točka veze),¹³⁷ ki so tekoče oštevilčene (npr. TV 21, TV 22, ali 13 S, 14 S) in so med seboj povezane s kurirji. TV mreža je razpredena po vsej deželi in kurirji — največ po dva predajo pošto ob določenem času na dogovorjenem mestu; iz varnostnih razlogov nikoli preblizu stalno se menjajočih postojank ilegalnih skupin. Prenašajo tudi privatno pošto in so pri dostavi tako natančni, da na pislih vedno označijo čas predaje. Po TV mreži potujejo tudi politični funkcionarji OF; le-ti imajo izkaznice in tako najdejo pot do posameznih celic, v bližini le-teh moške iz terenske organizacije izvajajo strogo osebno kontrolo.¹³⁸

Krajevne organizacije oblikujejo tudi posamezne »domače partizanske skupine«, ki skrbijo pri prehodih brigad za pravočasno preskrbo in nastanitev, izvajajo vohunsko in obveščevalno službo, javljajo tiste, ki jih je treba mobilizirati, skrivajo posamezne pripadnike partizanskih enot pred nemško policijo in s tem nudijo partizanskim skupinam pomoč, ki bi jo sicer morale opravljati njihove oskrbovalne službe.¹³⁹

Aktivne partizanske enote podpirajo to delo, dajejo mu potrebno kritje in zaščito. Pogosto pripadnike partizanskih enot ali ujetnike odpustijo in le-ti se morajo pisno zavezati, da bodo sodelovali z OF, nakar dobijo vse papirje in dokumente, ki so jih prej imeli zopet nazaj, da se lahko izkažejo nemškimi oblastem in lahko brez suma izpolnjujejo svoje naloge.

2. Mobilizacija

V začetku septembra se je začela velika mobilizacija na območju Spodnje Štajerske. S plakati in letaki vseh vrst so bili vpoklicani moške od 17. do 45. leta. Nabor so podprli z ustreznim nasiljem, z grožnjami in s pritiski vseh vrst. Načini rekrutacije so zelo različni. Pogosto dobijo obvezniki naborne pozive — tiskovine — po pošti. Včasih so to samo pozivi, da se morajo ob določenem času zbrati na zbirnem mestu. Ta način zahteva določeno pripravljenost pri prejemniku.¹⁴⁰ Eno-stavnejša je »prisilna« mobilizacija. Moža ponoči odpelje iz hiše skupina oborože-

nih partizanov ali ga na poti vzame s seboj. Često prisilno mobilizacijo prijavijo zgolj zaradi skrbi pred povračilnimi ukrepi nemških oblasti. Pogosto so zaupniki OF pri občinskem uradu ali pri pošti partizanom naznanili, da bo v naslednjih dneh njihov vpoklic; često gre za vojaške dopustnike ali delavce na dopustu, ki bi se morali zopet vrniti. Samo majhen del starih prisilnih mobilizirancev je pri tem nedolžen. Tudi pri ženskah, ki v zadnjem času niso bile redko »odpeljane«, ni nič drugače.¹⁴¹

Dne 8. 10. so partizani v Trbonjah na Pohorju pozvali prebivalstvo v cerkev, nato so izvedli nabor in vzeli sposobne ljudi s seboj.

Po rekrutaciji novince pošljejo k sprejemnim štabom, kjer jih pregledajo naborne komisije z zdravnikom in s partizanskimi oficirji. Nesposobne večinoma zopet odpustijo in če se jim zdijo dovolj zanesljivi, jih obvežejo za delo na terenu. Predvsem na območju Kozjanskega odreda take nabore na veliko izvajajo.

Mobilizirance združijo v skupine ter jih z oboroženim spremstvom pošljejo na Dolenjsko ali v Zgornjo Savinjsko dolino.¹⁴² Več takih vodov je odšlo s septembrskimi mobiliziranci. Dve večji skupini sta pri Žigorskem Vrhju prešli Savo in sta bili tam razbiti. Ena skupina je šla s Pohorja prek Graške gore v Savinjsko dolino in so jo enote naše bojne skupine pri Zgornjem Razborju presenetile.¹⁴³ Na Dolenjskem dobijo novinci orožje in se izurijo, nakar jih razdelijo brigadam. Kdor je že služil v jugoslovanski ali nemški vojski je takoj vključen v brigado; tudi sicer brigade novince takoj zadržijo.¹⁴⁴ Tomšičeva brigada ima lastno mobilizacijsko četo, ki ji zagotavlja izbrano nadomestilo.¹⁴⁵

3. Orožje in oprema

Zaloge orožja pri partizanih so deloma še iz jugoslovanskega časa, ob italijanskem zlomu 1943 pa so se še povečale. Orožje so jim prinesli tudi napadi na vermanske, orožniške in vojaške postojanke; le-ti so bili pogosto izvedeni prav zaradi tega. Zato imajo partizani orožje vseh vojsk.¹⁴⁶

V novejšem času pa poteka preskrba z orožjem večinoma z odmeti zaveznških oskrbovalnih letal. Glavna spuščališča so v Zgornji Savinjski dolini (Menina

Borci 14.
udarne divizije
ob sprejemu
zaveznške
pošiljke na
Paškem
Kozjaku
februarja 1945

planina, Velika planina, Radmirje), na Pohorju (Rogla — 1941, Vitanjsko sedlo), Planina (Majerhof 1200 m jz. od Planine). V novjšem času javljajo tudi odmete na območju Konjiške gore (Slemenca).

Oskrbovalna letala priletijo večinoma ponoči, podnevi so bila prvič opažena 16. 10. v Zgornji Savinjski dolini. Tri, štiri ali največ sedem letal prileti in napovejo odmet z določenimi pozicijskimi lučmi ali s svetlobnimi signali; večinoma pa jih je že prej prijavila radijska zveza.

Za označitev spuščališč zažgejo na terenu ogenj v trikotni obliki (odmet v sredini), 6—9 manjših ognjev v ravni vrsti (spuščališče ob tej črti), ali dnevno menjajoče se ognjene črke (V, A, O, L). Poseben oddelek (30—40 mož) pripravi te ognje in potem skrbi za sprejem in transport odvrženega materiala, za pobiranje padal in oskrbovalnih kontejnerjev. Podnevi dajejo navodila z belimi rutami. Preskrbovalni odmeti so se v zadnjem času številčno in količinsko močno povečali ter predstavljajo pomemben vir oskrbovanja za partizanske enote; hkrati pa kažejo interes zaveznikov za njihov boj.

V kontejnerjih je orožje (angleško, ameriško in nemško), ki so ga zavezniki zaplenili v Franciji, strelivo in razstrelivo. V Savinjski dolini so odvrgli celo dve majhni motorni kolesi.¹⁴⁷

Dne 5. 11. so pri Polzeli in v Zagorju padli vsi preskrbovalni kontejnerji ene ga odmeta v roke naših sil. Za preskrbo orožja so pri vseh enotah in štabih urejeni preskrbovalni oddelki. Vsakodnevno negovanje orožja je del dnevnih načrtov. Oskrbovanje z oblačili je urejeno po enakem načinu, kot pri orožju. Plenijo skladišča uniform vermanskega (Šentjur) in gasilcev, napadajo pripadnike vojske in policije ter jih slačijo. Oznake odtrgajo in namesto njih našijejo sovjetsko zvezdo. Včasih partizani prevzamejo uniforme takoj, takšne kot so. Pri vseh enotah je večina še v civilnih oblačilih. Tudi za nujno dopolnitev teh oblačil poskrbijo z velikopoteznimi preskrbovalnimi napadi (Slovenska Bistrica 12. 10., Velenje 9. 11.).¹⁴⁸ Žene v vsaki enoti popravljajo in čistijo oblačila.

4. Preskrba

Preskrbo zagotavljajo z oskrbovalnimi ropi. Brigade na pohodih ropajo, kar potrebujejo zase s posebnimi komandosi.¹⁴⁹ Odredi in domače partizanske skupine pripravijo in uredijo velika skladišča, ki predvsem omogočajo daljše zadrževanje partizanskih skupin, ker se jim ni treba izdati z nenadnimi preskrbovalnimi ropi. Pri teh ropih na splošno kmetom, ki dajejo brez odpora, blago plačajo ali jim dajo potrdilo. Praviloma jim pustijo toliko, da lahko za silo živijo in gospodarijo. Primanjkuje kruha, soli¹⁵⁰ in tobaka. Mesa je dovolj. Kuhajo po četah, v času bojev in premikov se kmalu neha oskrba s hrano in vsak je odvisen od tega, kar sam naropa ali upleni.¹⁵¹

5. Obveščevalna služba

Vohunjenju pripisujejo največji pomen in izkušnje so dokazale, da zanj izkoristijo skrajne možnosti.¹⁵² Civilne sile OF so pri tem v polni meri angažirane. Na vse ključne položaje vrinejo zaupne ljudi, kontrolirajo telefonske pogovore in prisluškujejo radijskim zvezam. Opazujejo promet po cestah, moč oporišč in gradnjo obrambnih objektov naših enot. Natančnejše povelje obveščevalnega centra IV. operativne cone daje navodilo, kaj je za partizansko vodstvo posebnega pomena; pri tem so poudarjena predvsem ofenzivna, vojaška in politična vprašanja. Tako zahtevajo izdelavo krajevnih načrtov, na katere vrišejo najvažnejše pribli-

ževalne poti, zapore in oporišča ter jih opremijo s številkami; priloženi so seznami z navedbami tistih prebivalcev krajev, ki so Nemcem prijazni in jih je treba ujeti ali likvidirati. Med sovražnimi dokumenti, ki jih je zaplenila bojna skupina, je dovolj primerov o izvajanju teh obvestil. Poročajo stalno tudi o nemški propagandi in o razpoloženju nemških vojakov in civilistov. Obveščevalna služba in zbiranje obvestil te vrste so na vidnem mestu v programu slovenske mladine (SKOJ)¹⁵³ in Antifašistične ženske zveze (SPŽZ).¹⁵⁴ Ta poročila zbirajo posamezne celice in jih predajajo obveščevalnim točkam in centrom za njih izrabo in uporabo. Tem centrom je tako omogočeno, da posredujejo vodstvu celovito podobo o nemških premikih, silah in načrtih.

Pri IV. coni dela pod Bojanom velik obveščevalni aparat, ki skrbi za zgoščeno obveščevalno mrežo in izkoriščanje obvestil za taktično vodstvo partizanskih enot.¹⁵⁵ Sporočila in ukaze oddajajo prek radijske zveze in kurirjev, le na »osvobojenih« ozemljih je ponovno vzpostavljena telefonska zveza, ki je na voljo vodstvu.

IV. operativna cona ima radijske zveze z Glavnim štabom Slovenije in s Titovim glavnim štabom. Ima tudi radijsko zvezo s posameznimi stalnimi radijskimi postajami na območju odredov, s XIV. divizijo in s posameznimi brigadami. Verjetno obstaja tudi radijska zveza s prihajajočimi zavezniškimi letali.¹⁵⁶ Poleg tega obstaja trdna poročevalska mreža kurirjev, katerih celice so prav tako označene s tekočimi ulomki (npr. 1/1, 1/8, 1/10).¹⁵⁷ Okoli sedem mož z odgovornim vodjem se zadržuje v primitivno urejeni postaji (karavla), ki je zunaj krajev in posestev. Razdalja med postajama ni nikoli večja, kot jo lahko prehodijo v enem nočnem pohodu. Poti vodijo po gozdnih stezah in se izogibajo opaznim mestom; večinoma so na najbližjih postajah zanesljivi ljudje iz okolice.

Kurirji morajo biti zanesljivi in zelo molčeči, ne smejo pregledati pošte. V najnovejšem času je z odredbo IV. cone prepovedano jemati seboj privatno pošto. Kurirji morajo prevzem pisem potrditi v poštah knjigah in tudi na pisemih označiti čas oddaje.¹⁵⁸

Poleg stalnih kurirskih zvez so na poti tudi stalni kurirji brigad, ki morajo često predati nujna poročila in ukaze ter se morajo držati stalnih celic.¹⁵⁹ Za te so postavljene posebne patrulje, ki se spoznajo v kraju ter so pogumne in občasno vodijo s seboj tudi ranjence, ujetnike, a tudi skupine prisilnih mobilizirancev.

6. Pokrajina

Razčlenitev in pogozdenost pokrajine nudi partizanskim enotam v spodnještajerskem prostoru zelo veliko možnosti. Številni veliki in gosti gozdovi, hribi in verige gričev nudijo povsod skrivališča in možnosti nevidnih premikov in postavljanja taborišč in oporišč celo večjim skupinam. Pri svojih premikih po pokrajini vzamejo s seboj večinoma vodiče izmed civilnega prebivalstva: kmete, gozdne delavce in njim podobne, ki poznajo kraje in hote ali nehote ubirajo vedno ista pota. Tako nastanejo znana »partizanska pota« in »partizanski tabori«; vedno počivajo in prenočujejo na istih posestvih.¹⁶⁰

Kart imajo malo, večinoma se poslužujejo starih šolskih kart v barvnem tisku 1 : 150.000 in barvne karte bivše Jugoslavije 1 : 600.000.¹⁶¹ Glavna območja, kjer se zadržujejo so: Pohorje, kjer gosti gozdovi nudijo številna skrivališča. Za akcije na mariborskem območju je vhodno Pohorje primerno oporišče; od tam se lahko vzdržujejo zveze s Kozjakom in s Ptujskim poljem. Neugodno je le pomanjkanje možnosti za oskrbovanje s hrano na osrednjem Pohorju.¹⁶² Črta Rdeči breg—Vitanje deli operacijsko območje.¹⁶³

Šoštanj—Velenje

Območje Mislinjska dolina—Graška Gora—Smrekovec je prehodno območje med Pohorjem in Savinjsko dolino in ga zaradi tega še posebej dostikrat prehadijo.¹⁶⁴

Šmartno v Rožni dolini—Kozjak¹⁶⁵—Šentilj¹⁶⁶

Gozdovi, majhne soseske in raztresena posestva nudijo posebno domačim partizanskim skupinam zelo veliko možnosti.¹⁶⁷

Boč — Konjški hribi

Državna meja pri Žetalah je že enkrat nudila napadenim banditskim skupinam možnost za beg preko meje.¹⁶⁸ Gosti gozdovi nudijo dobre možnosti za premike in skrivališča, okolica je bogata z zalogami živil.

Območje Kozjega

Zelo bogata posestva preskrbijo hrano. To območje je izhodiščna baza za območje Rogatec — Šmarje pri Jelšah — Šentjur, k Savinji in v Savinjsko dolino. Je mejno območje in bi zaradi izgradnje mejnih utrd utegnilo kmalu izgubiti pomen za partizanske enote.

Trbovlje, Zagorje, Mrzlica

Močna poseljenost rudarskega območja partizanom daje večje možnosti za teroriziranje prebivalstva in prisilno mobilizacijo.¹⁶⁹ To območje je izhodišče za Savinjsko dolino zahodno od Celja.¹⁷⁰

Zgornja Savinjska dolina

Partizanskim enotam je na voljo od avgusta z bogato žetvijo vred.¹⁷¹ Je ključno izhodišče za pohode na Moravsko, Dolenjsko, Gorenjsko in proti severu. Pogozdene višine so izhodišče za partizanske akcije in pohode enot, medtem ko se premikajo po širokih in prometnih dolinah samo ponoči. Reke prehajajo s čolni in šajkami (Drava), če prehoda ne izsilijo z močnejšimi silami prek slabo zastraženih mostov.¹⁷²

V. DEJAVNOST PARTIZANSKIH ENOT

1. Tekmovanje

Z objavo in ukazi za tekmovalja je Glavni štab Slovenije določil svojim enotam minimalni program za naloge, ki številčno in stvarno opredeljuje celotno dejavnost aktivnih partizanskih enot in njihovih posebnih služb. Brigade in odredi morajo pošiljati istočasno redna in točna poročila o opravljenih nalogah. Minimalne zahteve, ki jih je IV. cona postavila XIV. diviziji so:

Akcije: 50

Likvidacije oporišč: 6

Rušenje železniških prog: 15 km

Uničenje vlakov: 10

Mobilizirati: 1500 mož

Opraviti 450 političnih in 540 vojaških ur v bataljionih

Pripraviti 24 mitingov za civilno prebivalstvo

Zabavni večeri za vojsko: 24

Organizacije 3 vojaških tečajev in 12 političnih konferenc s civilnim prebivalstvom

Najmanj 24 pevskih vaj

Poslati najmanj 260 poročil za časopis

Hkrati zahtevajo od vseh štabov in posebnih služb izboljševalne predloge za njihova delovna področja.

(Od fronte za fronto)¹⁷³

2. Izobraževanje

Brigade in odredi imajo skoraj same izšolane ljudi, ki so jim bili dodeljeni od šolskih enot na Dolenjskem.¹⁷⁴ Da se njihova stopnja izobrazbe vzdržuje, opravljajo v mirnem času »vojaške ure« s točno določenim urnikom. Ta npr. vsebuje vaje za slovensko poveljevanje, risanje skic, obveznost pozdravljanja predpostavljenih, disciplino v taboriščih, ravnanje v koloni in to na začetku kolone in v zaščitnici, čiščenje orožja, petje in politično šolanje. Kljub temu pa se neredko zgodi, da pravkar mobiliziranim v boju dajo orožje, ki ga niso še nikoli uporabljali. Obstajajo posebni predpisi za miniranje, za boj v naseljenem kraju, miniranje proge in gradnjo utrdb. Imajo tudi strelske tablice za minometalce in opise različnih orožij. Z barvnimi tabelami izvajajo pouk o uniformah in oznakah činov angleške, ameriške in ruske vojske.

Tečaji za oficirje, podoficirje in posebne službe (npr. za intendanturo) in za specialno orožje so predvsem na Dolenjskem in v Savinjski dolini.¹⁷⁵

Udeleženci dobijo zaključna spričevala.

Političnemu šolanju je namenjeno prav toliko časa, kot vojaškemu izobraževanju (tekmovalni program), kar dokazuje, kako velik pomen pripisuje temu partizansko vodstvo po vzoru Rdeče armade.

Politični komisarji imajo vse možnosti vplivanja na pripadnike partizanskih enot in jih nahujskati k fanatičnemu borbenemu duhu. Šolske teme so slovenska zgodovina, življenje in govori Tita in Stalina, članki Borisa Kidriča, Rdeča armada. Številne knjige, pesmarice in besedila pesmi pomagajo dvigovati nacionalno zavest in poveljevat »sveto vojno«.¹⁷⁶

3. Vojške akcije

Velike akcije, a tudi manjše naloge partizanov so vse med seboj povezane in jih štab IV. operativne cone usmerja po strateških zasnovah.¹⁷⁷

Za akcije štejemo napade na večje kraje, sabotaze, rušitve objektov (npr. elektrarn in tovarn), miniranja cest, mostov, postavljanje zapor in roparske napade.¹⁷⁸

Akcije so natančno pripravljene in izvedene na podlagi zbranih poročil, ki jih posredujejo obveščevalne celice, često s pomočjo in z izdajo naših sil (elektrarna na Fali).¹⁷⁹

Likvidacije oporišč vojske, vermanšafta, policije in orožništva so pogosto izvedene zaradi preskrbe z orožjem in opremo, pri večjih oporiščih (Mozirje)¹⁸⁰ pa jasno stopijo v ospredje strateški nameni. Pri tem so partizani v zadnjem času jasno pokazali svoj pravi značaj in si naložili hudo, krvavo krivdo. V Šmartnem ob Paki so 12. 9. 1944 pozvali posadko k predajo in ji zagotovili odhod s spremstvom, nato pa so 31 pripadnikom vojske, vermanšafta in orožništva kot tudi nemške učitelje v kraju s strojnici postrelili (Tomšičeva brigada).¹⁸¹ V Mozirju so preživele pripadnike posadke pod ponižujočimi pogoji gonili po cestah kraja,

posamezne od njih pa ubili (Šlandrova brigada). Ob napadu na vlak pred Slovenj Gradcem 21. 10. so odpeljali 6 pripadnikov vojske, jih zvezali, potolkli in pohabili (Bračičeva brigada).¹⁸²

Motenje prometne mreže in s tem oskrbe za bojujočo se fronto opravljajo z rušenjem železniških mostov. Šele pred kratkim je Šercerjeva brigada dobila tako nalogo za progo Maribor—Celje, sedaj je ta pripadala Hadžijevi skupini na Pohorju.¹⁸³ Na voljo je natančno navodilo za miniranje proge, visoko eksplozivna angleška razstreliva uporabljajo pri izvedbi te naloge. Minirajo na odprti progi, pri kretnicah in napravah železniških postaj in pri umetnih gradnjah; večinoma so stalna mesta, na katerih minirajo ali nastavljajo mine. Uničenje vlakov služi istemu cilju in večinoma sledi miniranju na nepreglednih mestih proge. Vlak obstreljujejo, izropajo in potnike, predvsem pa pripadnike vojske odženejo. Odkar so se začele te akcije na progi, partizane pogosto podpira in usmerja nezanesljivo slovensko ali inozemsko postajno osebje; je pa tudi res, da je le-to samo opravilo marsikateri napad.¹⁸⁴

4. Mobilizacija

Prisilno mobilizacijo morajo v zvezi s krajevnimi OF in VDV izvajati tudi brigade in še zlasti odredi. 2. bataljon Šercerjeve brigade je npr. od 16. do 30. 9. izvedel 150 mobilizacij.¹⁸⁵

5. Propaganda za OF

Mitinge prirejajo partizani predvsem po svojih velikih uspehih (napad na Mozirje, Šmartno ob Paki) ali ob posebnih prilikah (nacionalni prazniki). Aktivne partizanske enote se hočejo pri tem pokazati kot zastopniki državne oblasti. Vodijo zborovanja, ki se jih mora udeležiti vse civilno prebivalstvo. Komisarji ali funkcionarji, ki so prišli od daleč, imajo napihnjene govore. Po že znanem programu pojejo narodne pesmi in vzklikajo parole. Kmetje morajo dati meso, živila in alkohol, kar dobijo predvsem partizanski poveljniki. Nato pijejo in plešejo, čisto igra brigadna godba in praznovanje se konča v divjem pitju alkohola.¹⁸⁶

Konference s civilnim prebivalstvom so javni razgovori z manjšimi skupinami delavcev in kmetov, ki so predvsem na svojih oddaljenih posestvih izpostavljeni propagandi OF brez kritičnega odnosa.

Partizanski tisk je zelo vsestranski.¹⁸⁷ Od majhnih letakov na četrtini lista, do velikega časopisa, učinkovitega večbarvnega plakata in brošure, vse je zastopano. Večinoma tiskajo radijska poročila oddajnikov London, Moskva in RSJ (svobodna Jugoslavija) na 1 strani lista in te razdelijo (Radio vestnik, Radio poročila). To nalogo izpolnjujejo ločeno različne tehnike (tehnika Kajuh, Aškerc, Krištof Stane-Ilc).¹⁸⁸ Večje časopise (Štajerski kurir, Nova beseda) tiskajo v Zgornji Savinjski dolini in izhajajo v boljši opremi.¹⁸⁹ Štab IV. operativne cone ima svojo lastno tehniko in imata CVT Sever in CVT Jug prav tako uradni značaj.¹⁹⁰ Večji tiski izhajajo na Dolenjskem in jih sem prinašajo kurirji ali letala.¹⁹¹

Največ je različnih letakov v nemškem in slovenskem jeziku, ki pozivajo prebivalstvo k sodelovanju, nemške vojake pa k prebegu. Slike in karikature podpirajo besedila, za vse plasti prebivalstva so ustrezna gesla.

Ti časopisi niti niso poceni, Radijski list stane —.10 in zelo razširjeni »Novi čas«, drugi najmočnejši poročevalski časopis pa —.20 RM.

Tega tiska ne berejo le premikajoče se partizanske enote, ampak ga razdeljujejo do zadnjih hribovskih oporišč. S svojimi prispevki v teh glasilih sodelujejo tudi partizani sami in imajo za razširjanje le-teh velik interes.¹⁹²

6. »Osvobodjena ozemlja«¹⁹³

V bojih od 30. 7. do 2. 8. 1944 so bila s skupno akcijo Šlandrove, Zidanškove in Tomšičeve brigade zasedena oporišča v Zgornji Savinjski dolini: Ljubno, Luče, Gornji grad. Od tedaj je to območje v partizanskih rokah. Potem ko so odbili napade sil, ki so prišle na pomoč, so celotno območje hermetično zaprli pred zunanjim svetom in ga zavarovali z močnimi silami. Na vseh dovoznih cestah so postavili zapore z drevesi, najvažnejše mostove so minirali, da bi otežili nadaljnji napad nemških sil, prebivalstvo pa je moralo sodelovati pri številnih proslavah zmage. Prirejali so mitinge in sledila je predaja območja civilni upravi OF. Zgornja Savinjska dolina je bila kot prvi del Spodnje Štajerske proglašena za osvobodjeno ozemlje. Medtem ko se je civilno življenje po likvidaciji in odstranitvi neljubih elementov odvijalo naprej, se je pod vodstvom OF politično in gospodarsko življenje na novo organiziralo. Okrožni in krajevni odbori¹⁹⁴ so prevzeli občinske urade in šole so se ponovno odprle s slovenskimi učitelji in v slovenskem jeziku.¹⁹⁵ Kmetom so partizani dodelili pomožne enote za žetev, mlekarne so zopet pričele obratovati, živila so racionalizirali (200 g mesa na teden).

Hkrati je sledila močna politična dejavnost. Razni najvišji funkcionarji SNOS so vodili mitinge,¹⁹⁶ izšli so časopisi in propagandni tiski vseh vrst, uredile so se tiskarne.¹⁹⁷ Septembra so bile volitve poslancev za SNOS;¹⁹⁸ s tem je bil narod zavezan za politično sodelovanje. Ta postopek naj bi bil vaba za druge dele Štajerske.

Dosti večji pa je pomen tega predela za vojaški razvoj. Partizani so si zagotovili prostor, v katerem so se lahko doslej nemoteno in neopaženo gibali, pridobili so si izhodišča za napade proti severu in vzhodu.

Tam se od tedaj zadržuje štab IV. operativne cone, tja se vedno vračajo brigade po svojih pohodih, da se osvežijo in izpopolnijo moštvo in opremo. Tam so pridobili območje za temeljito mobilizacijo. Po ukazu IV. cone je bilo treba v septembru in oktobru mobilizirati 500 mož.¹⁹⁹

Razvila se je tudi ureditev etapnih kuhinj, delavnic, skladišč, bolnišnic in objektov za okrevanje. Tam so tudi najvažnejša spuščališča oskrbovalnih letal — Menina planina, Velika planina in Radmirje. Pri Rečici naj bi bilo zgrajeno celo pristajališče za lahka letala in najpomembnejše skladišče za orožje in strelivo.²⁰⁰ Uredili so tudi operativno in preskrbovalno bazo največjega obsega. Z napadi na Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki je IV. cona začela ta prostor še širiti in si je izbojevala pot v Savinjsko dolino in proti Celju. Partizani pa so se morali po začetnih uspehih kmalu zopet umakniti. Vendar svojega načrta niso zavrgli.²⁰¹ Končno pa ima Zgornja Savinjska dolina veliko vlogo tudi pri propagandni dejavnosti in napovedih načrtovanega zavezniškega izkrcanja iz zraka, do katerega bi naj prišlo pred izgonom nemških čet iz Spodnje Štajerske. Zasedba in obvladovanje tega ozemlja je za partizane velikega pomena.²⁰²

Kar je bilo na veliko v Savinjski dolini se je zgodilo v malem tudi v občinah Lovrenc in Ribnica, ki ju partizani obvladujejo od 23. 8. 1944. Z miniranjem mostov in z drevesnimi zaporami so bile zaprte dohodne poti, OF je prevzela politično in gospodarsko vodstvo. Njene organizacije so razvile živahno dejavnost. Cestne napise so odstranili. Posestva, ki so bila odvzeta nemškim družinam, obdelujejo na kolhozni način.²⁰³ Titu so pošiljali pozdrave vdanosti in OF se je znova počutila varno v tem delu Pohorja. Do 19. 10. in 2. 11. so enote bojne skupine napravile konec kratkemu gospodstvu in s tem to območje zopet predali nemški upravi in uporabi.²⁰⁴

Opombe

¹ Bojno skupino Treeck so v akcijah proti enotam 4. operativne cone NOV in POS poleg polka Treeck oziroma 18. nadomestnega polka planinskih lovcev sestavljale še druge enote: gojenci podoficijske šole 18. vojaškega okrožja, policijske in vermanske enote in tudi oboroženi pripadniki drugih formacij (npr. orožniki).

² V zvezi z izvidništvom oziroma obveščevalno službo je Treeckov štab v obveščevalni prilogi k poročilu štaba polka Treeck z dne 16. septembra navedel poveljniku 18. vojaškega okrožja, da daje na območju, ki ga upravlja nemška civilna uprava najvažnejše podatke o pojavljanju in pohodih partizanskih enot orožništvo. Po mnenju obveščevalnega oddelka v Treeckovem štabu pa so bila orožniška poročila večkrat netočna, ker orožništvo vsem verjame ali vsaj sporoča naprej neresnične novice, še posebej, če se orožniki počutijo ogrožene oziroma če se bojijo partizanskega napada. Zaradi navedenega je po mnenju Treeckovega štaba partizanom uspelo razširjati lažna poročila oziroma ustvarjati lažno podobo o položaju. (Glej: Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 16, dokument 136; odslej Zbornik NOV.)

³ Zaradi navedenega je v tem elaboratu ugotovitev, da najboljši obveščevalni rezultati temeljijo na poročilih lastnih enot. Zaupniki so bili sodelavci varnostne policije in varnostne službe. Povezani so bili z izpostavitvami te službe. Zbirali so podatke o sodelavcih osvobodilnega gibanja, aktivistih OF in o partizanskih enotah. Običajna oznaka za zaupnike je bila V. Mann (Vertrauensmann).

⁴ Trditev, da je Osvobodilna fronta slovenskega naroda, povezala vse prejšnje politične stranke, ni točna. Res pa je, da so se v OF vključevali volilci vseh prejšnjih političnih strank in seveda tudi zelo veliko volilcev Slovenske ljudske stranke, ki je bila pred napadom na Jugoslavijo najmočnejša slovenska politična stranka. Poleg ustanovnih skupin OF (KPS, krščanskih socialistov, levih sokolov in naprednih kulturnih delavcev) se je OF priključilo še več skupin, najbolj množično pa je bilo neposredno vključevanje v OF oziroma sodelovanje z njo.

⁵ Prva zasedanja Vrhovnega plenuma OF so bila v Ljubljani 15. junija, 28. julija in 16. septembra 1941. Na tretjem zasedanju se je Vrhovni plenum OF konstituiral v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). V proglasu SNOO slovenskemu narodu je zapisano: "... da osvobodilni boj slovenskega naroda postaja enakovredni činitelj v osvobodilnem boju narodov Jugoslavije". (Glej: Dokumenti ljudske revolucije Slovenije 1941–1945, knj. 1, dok. št. 39; odslej Dokumenti revolucije).

⁶ O programu Osvobodilne fronte glej: Dokumenti revolucije, knjiga 1, dok. št. 10 in 111.

⁷ Ni povsem jasno, na kaj so v Treeckovem štabu mislili s trditvijo, da je OF prevzemala programske točke domačih nasprotnikov NOB. Tudi ni jasno, zakaj elaborat v zvezi z obravnavo OF omenja ustaše.

⁸ Najvišji oblastni organ osvobodilnega gibanja v Sloveniji v času narodnoosvobodilnega boja je bil od 16. septembra 1941 Vrhovni plenum OF kot SNOO. V elaboratu je napačna trditev, da je Vrhovni plenum štel 500 zastopnikov slovenskega naroda. Verjetno je v elaboratu upoštevano približno število udeležencev enkratnega zbora odposlancev slovenskega naroda, ki je bil v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Zbor odposlancev je izvolil 120-članski Vrhovni plenum OF, ki je bil hkrati kot SNOO vrhovni organ ljudske oblasti oziroma vrhovni oblastni organ narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem. SNOO, ki je bil izvoljen na kočevskem zboru, se je na svojem prvem zasedanju v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944 preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS). Na tem zasedanju so sprejeli odlok o zvišanju števila članov SNOS od 120 na 180. V elaboratu je napačna kratica za SNOS. Namesto SNOS piše SNOB. Domnevamo lahko, da gre za tipkarsko napako.

⁹ Izvršni odbor OF je bil hkrati Predsedstvo SNOO. Bil je torej organ s političnimi in z oblastnimi funkcijami. Na prvem zasedanju SNOS je bilo sklenjeno, da bo takoj, ko bodo ustvarjeni ustrezni pogoji, postavljen Nacionalni komite osvoboditve Slovenije (NKOS) in da bo do njegove ustanovitve funkcije NKOS opravljalo Predsedstvo SNOS s svojimi odseki za izgradnjo narodne oblasti, za notranje zadeve, za prosveto, gospodarstvo in finance, obnovo, zdravstvo, informacije in propagando in za socialno skrbstvo.

¹⁰ SNOS je na svojem prvem zasedanju sprejel deklaracijo o potrditvi dela slovenske delegacije na 2. zasedanju AVNOJ. V tej deklaraciji je tudi zapisano, da se je slovenski narod združil z narodi Srbije, Hrvaške, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine v enotno državno skupnost — v Federativno Jugoslavijo. (Glej: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, zbral in uredil dr. Makso Šnuderl, dok. 106; dalje Šnuderl, Dokumenti.) V elaboratu so upoštevali verjetno navedeni odlomek iz deklaracije SNOS. Vsekakor pa je trditev, da poslanci SNOS zastopajo ta organ pri AVNOJ, neprecizna. Na 2. zasedanju AVNOJ je sodelovalo 16 od 42. na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju izvoljenih delegatov. V 63-člansko predsedstvo AVNOJ je bilo na njegovem drugem zasedanju izvolje-

nih 19 Slovencev: Jaka Avšič, France Bevk, Tone Fajfar, Josip Jeras, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Franc Leskošek, dr. Metod Mikuž, dr. Jože Rus, ki je bil podpredsednik predsedstva, in Josip Vidmar.

¹¹ Trditev o nekdanji Jugoslaviji je treba razumeti s stališča okupatorja, za katerega je bila Jugoslavija v skladu s propagandno in uradno tezo o zmagi Nemčije le nekdanja država. Med člani Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije so bili štirje Slovenci: podpredsednik Edvard Kardelj, poverjenik za prosveto Edvard Kocbek, poverjenik za socialno politiko Anton Kržišnik in dr. Dušan Sernec, ki je bil poverjenik za finance.

¹² Pravilno NKOJ. Verjetno je v elaboratu napačna kratica zaradi tipkarske napake.

¹³ Franc Rozman-Stane je bil komandant Glavnega štaba NOV in POS od 13. julija 1943. Pred tem je bil komandant Štajerskega partizanskega bataljona, 2. štajerskega partizanskega bataljona, Pokrajinskega poveljstva za Štajersko, 1. štajerske partizanske brigade, 2. grupe odredov in 4. operativne cone. Dne 7. novembra 1944 je bil smrtno ranjen na Lokvah pri Črnomlju, kjer je bil tedaj sedež Glavnega štaba NOV in POS, in je še istega dne umrl. Ranjen je bil pri preizkušanju lahkega angleškega minometa. Nesrečni dogodek je temeljito opisal Lado Ambrožič-Novljan v svoji knjigi Po čem je zmagal (Maribor 1988). Tudi Ambrožič, ki je bil od 30. avgusta 1944 načelnik Glavnega štaba NOV in POS je bil pri preizkušanju minometa hudo ranjen. Rozman je bil od 1. maja 1944 generalmajor, od 1. septembra 1944 pa generalmajor. Navedba o Rozmanovem činu torej v elaboratu ni dovolj precizna.

¹⁴ Pravilno Avšič. Jaka Avšič je bil namestnik komandanta Glavnega štaba NOV in POS od 1. oktobra 1942 do 30. novembra 1944, ko je odšel v Vrhovni štab NOV in POJ.

¹⁵ Pravilno IOOF. Verjetno gre za tipkarsko napako.

¹⁶ Boris Kidrič je bil politični komisar glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet oz. Glavnega štaba NOV in POS od 22. junija do srede julija 1941, od decembra 1941 do marca 1942, od 1. oktobra 1942 do 23. maja 1943 in od 18. oktobra 1944 do 26. marca 1945.

¹⁷ V elaboratu piše Metlica. Verjetno gre za tipkarsko napako.

¹⁸ Glavno poveljstvo slovenske narodnoosvobodilne vojske je s svojo naredbó z dne 26. decembra 1942 preuredilo slovensko narodnoosvobodilno vojsko in njene enote razdelilo med štiri operativne cone. 4. operativna cona je obstajala do konca vojne. Po ustanovitvi se je nekaj časa imenovala 4. štajerska operativna cona. V času, ko je nastal elaborat Trečkovskega štaba, je 4. operativna cona poleg štajerske obsegala tudi Gorenjsko levo od Save, slovensko Koroško in Prekmurje. (Glej Zbornik NOV VI/4, dok. št. 138.)

¹⁹ V času, ko je bila Zgornja Savinjska dolina svobodna, torej tudi v času, ko je nastal elaborat, je bil štab 4. operativne cone res v Zgornji Savinjski dolini.

²⁰ Gre za zaščitni bataljon štaba 4. operativne cone.

²¹ Franc Poglajen-Kranjc je bil komandant 4. operativne cone od 18. septembra 1943 do 25. februarja 1944 in od 23. julija 1944 do 25. avgusta 1944. To dolžnost je predal 30. avgusta 1944. V času nastanka elaborata je bil komandant 4. operativne cone Jože Borštnar. V Trečkovem štabu torej niso imeli pravega podatka o tedanjem komandantu cone.

²² Mile Kilibarda je bil komandant 4. operativne cone od 25. februarja do 23. julija 1944. Dolžnost je prevzel 26. marca. Dne 3. junija 1944 je bil Kilibarda ranjen pri cerkvi sv. Ruperta na Završah. Kasneje je bil načelnik Glavnega štaba NOV in POS in to od 10. novembra 1944 oziroma do ukinitve slovenske narodnoosvobodilne vojske.

²³ Jože Borštnar je bil politični komisar 4. operativne cone od konca februarja do 25. avgusta 1944. Od konca avgusta do 14. decembra 1944 je bil komandant cone. To dolžnost je predal 22. decembra 1944. Torej so v Trečkovem štabu tudi o Borštnarju imeli zastarele podatke.

²⁴ Matevž Hace je bil pomočnik političnega komisarja 4. operativne cone od 23. julija 1944 do 5. februarja 1945. Od 1. aprila do 15. maja 1945 je bil politični komisar cone. Kot politični komisar cone je skupaj z načelnikom štaba cone Petrom Brajovičem 9. maja 1945 podpisal akt o kapitulaciji skupine armad E v Topolšici pri Šoštanju.

²⁵ Pravilno Petar Brajović. Petar Brajović-Pero je bil načelnik štaba 4. operativne cone od 23. julija 1944 do maja 1945.

²⁶ Viktor Kamnikar-Bojan je bil načelnik obveščevalnega centra 4. operativne cone.

²⁷ Boris Nikolajevič Bogomolov (podpolkovnik, kasneje polkovnik) je bil član vojaške misije Rdeče armade, ki je 19. marca 1944 prispela iz Vrhovnega štaba NOV in POJ h Glavnemu štabu NOV in POS. Bogomolov je bil v 1944. letu nekaj časa pri štabu 4. operativne cone. Oktobra pa je postal vodja misije Rdeče armade pri Glavnem štabu NOV in POS. Zamenjal je polkovnika Nikolaja Patrahajceva.

²⁸ Major Franklin A. Lindsay je bil vodja angloameriške misije pri štabu 4. operativne cone.

²⁹ V izvirniku dosledno piše obred namesto pravilno odred.

³⁰ Z gibljivimi enotami so mišljene brigade oziroma operativne enote 4. operativne cone.

³¹ Z nastankom svobodnih partizanskih ozemelj na območju 4. operativne cone NOV in POS so bile ustvarjene možnosti za ustanovitev zalednih vojaških oblasti oziroma komand vojnih področij in komand mest. Prvo vojno področje je s privolitvijo štaba 4. operativne cone ustanovil štab Koroške grupe odredov. Ta štab je 11. junija 1944 poročal o ustanovitvi komande solčavske logarskega vojnega področja. Dne 20. julija pa je ta štab sporočil, da je zaradi majhnega obsega na predlog pomočnika političnega komisarja Glavnega štaba NOV in POS Viktorja Avblja-Rudija komando solčavsko-logarskega območja preimenoval v komando partizanske straže. Štab 4. operativne cone pa je v začetku avgusta, ko je bilo ustanovljeno zgornjesavinjsko vojno področje ukinil dotedanje solčavsko vojno področje in njegovo območje priključil zgornjesavinjskemu vojnemu področju ter hkrati ustanovil komando mesta Solčava. V začetku avgusta 1944 je štab cone za štajerski predel ustanovil zgornjesavinjsko vojno področje s komandami mest Gornji Grad, Ljubno in Luče. K tem je treba prišteti še komando mesta Solčava. Za Gorenjski predel 4. operativne cone je njen štab ustanovil moravsko vojno področje, na Štajerskem pa še komando kozjanskega in nato še pohorskega vojnega področja. V okviru kozjanskega vojnega področja so bile komande mest Jurkloster, Planina, Pilštanj in Kozje. Na Pohorju sta pričeli delovati komandi mest Sv. Lovrenc in Ribnica po osvoboditvi teh krajev konec avgusta 1944, komanda pohorskega vojnega področja pa je pričela delovati kasneje. Za gorenjski predel 4. operativne cone je bilo konec avgusta 1944 ustanovljeno kamniško-zasavsko vojno področje, ki je vključilo območje dotedanjega moravskega vojnega področja. Komande področij z različni odseki so bile najprej neposredno podrejene štabu 4. operativne cone, nato pa jih je povezovala vojna oblast 4. operativne cone. Ko so nemške ofenzivne akcije konec 1944. leta uničile svobodna ozemlja, je štab 4. operativne cone 22. decembra 1944 ukinil zgornjesavinjsko in kamniško-zasavsko vojno področje ter ustanovil kamniško-savinjsko vojno področje s štirimi komandami mest. Dejansko pa so nemške ofenzive, konec 1944. leta onemogočile delovanje zalednih vojaških oblasti, četudi so nekaj časa še obstajale.

³² Tako imenovana terenska organizacija narodnoosvobodilnega gibanja seveda ni bila podrejena štabu 4. operativne cone. Osvobodilna fronta in druge množične organizacije osvobodilnega boja so imele svoja pokrajinska vodstva. Treeckov štab torej glede tega ni imel prave predstave.

³³ Treeckov štab je štel Spodnjo Štajersko za del nemškega rajha, kljub temu da leta de iure ni bila priključena k Nemčiji. Okupator pa jo je de facto na vseh področjih vključeval v nemški rajh.

Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega boja je poslalo 14. divizijo na Štajersko, da bi tam pospešila razvoj narodnoosvobodilnega boja in omogočila uresničenje velikih možnosti za partizansko mobilizacijo, ki so na Štajerskem še bile. Vodstvo NOB v Sloveniji pa je 14. divizijo poslalo v severovzhodno Slovenijo tudi zato, da bi pred koncem vojne vojaško in politično trdno povežalo celotno slovensko ozemlje. 14. divizija torej ni imela naloge, da bi takoj osvobodila Spodnjo Štajersko. To tudi ni bilo v njeni moči.

³⁴ Ko je 14. divizija 6. februarja 1944 prešla Sotlo in stopila na štajerska tla, je po poročilu njenega štaba z dne 5. marca 1944 štela 1025 partizanov. (Glej Zbornik NOV VI/12, dok. št. 80.) Po poročilu delegata Glavnega štaba NOV in POS pri štabu 14. divizije z dne 7. marca 1944 pa je tedaj štela 982 partizanov. Dne 28. februarja je polkovnik Treeck v poročilu o akciji proti 14. diviziji od 6. do 26. februarja 1944 navedel, da je 14. divizija pred vdorom na Štajersko štela od 1000 do 1500 partizanov. (Glej Zbornik NOV VI/11, dok. št. 141.) V tem elaboratu Treeckov štab trdi, da je 14. divizija, ko je prišla na Štajersko, štela 1800 mož. Na osnovi izjave nekega političnega komisarja, ki so ga Nemci zajeli, je Treeckov štab tu zapisal, da je divizija ohranila 650 partizanov. Ker podatek o tem, da je 14. divizija po nemški ofenzivi proti njej februarja leta 1944 imela še 650 partizanov, ni bil v skladu s poročili o izgubah 14. divizije v času februarске ofenzive, so sestavljalci elaborata povečali število njenih borcev za čas njenega prihoda na Štajersko. S tritedenskimi boji proti 14. diviziji je Treeckov štab označil nemško ofenzivo proti tej diviziji, ki se je začela po njenem prihodu na Štajersko in so jo Nemci zaključili 25. februarja zvečer. Vendar so se naslednjega dne posamezne nemške enote še spopadale s skupinami 14. divizije.

³⁵ Prislina partizanska mobilizacija posameznikov je bila po prihodu 14. divizije zelo skromna. Praviloma je pri tako imenovanih prisilnih mobilizacijah šlo le za navidezno prisilno mobilizacijo. Iz številnih dokumentov nemškega izvora je razvidno, da okupator ni dosti verjel prijaviteljem o prisilnih mobilizacijah.

³⁶ Mišljeni so dezerterji iz nemške vojske. Nemški okupator je v letu 1942 v nasprotju z mednarodnim pravom pričel mobilizirati štajerske Slovence v svojo vojsko. Šel civilne uprave na Spodnjem Štajerskem je izdal odredbo o vojaški obveznosti v tej pokrajini 24. marca 1942. Mobilizacijo je okupator izvajal postopno. Julija 1942 je bil kot prvi poklican v nemško vojsko letnik 1923. V enotah 4. operativne cone je bilo zelo dosti dezerterjev iz nemške vojske oziroma tistih Slovencev, ki jih je okupator prisilno mobiliziral in so nato na razne načine pobegnili iz nemške vojske.

²⁷ Enot 14. divizije niso izboljšale svoje oborožitve le z zavezniškimi pošilkami orožja, ampak v znatni meri tudi z orožjem, ki so ga zaplenile okupatorju, a tudi z orožjem, ki so ga dodelila diviziji njej nadrejena poveljstva.

²⁸ Treeckov štab le ni imel točnih podatkov o številčnem stanju 14. divizije. Sredi oktobra 1944 je ta divizija štela po spisku 3485 borcev in bork ter poveljniškega kadra, novembra 1944 pa 3217.

²⁹ Gre za Janka Sekirnika-Simona, ki je bil komandant 14. divizije od 10. julija do 27. oktobra 1944. Torej v času, ko je nastal elaborat, ni bil več komandant 14. divizije. Poveljnik te divizije je bil tedaj Jože Lepin-Ris, ki je 14. diviziji poveljeval od konca oktobra 1944 do začetka februarja 1945.

³⁰ Dragomir Benčič Brkin je bil politični komisar 14. divizije od srede junija do 25. avgusta 1944. Treeckov štab je torej tudi o političnem komisarju 14. divizije imel zastarele podatke. V času nastanka elaborata je bil politični komisar Lojze Žokalj-Džidži.

³¹ 14. divizija in njene enote so seveda imele svojo intendantsko službo in so se tudi same oskrbovale z zaplembami v okupatorjevih postojankah in njegovih gospodarskih objektih. Sicer pa so enote divizije pri preskrbi svojih borcev sodelovale z odbori OF in NOO ter z njihovimi gospodarskimi komisijami.

³² Tone Tomšič je bil organizacijski sekretar Centralnega komiteja KPS. Italijani so ga 10. decembra 1941 aretirali, 21. maja 1942 so ga ustrelili v Gramozni jami v Ljubljani.

³³ Vlado Mišica-Miha je bil komandant Tomšičeve brigade od konca junija do srede septembra 1944, ko so ga postavili za namestnika komandanta 14. divizije. Prej je bil politični komisar Tomšičeve brigade. Torej je tudi o poveljniku Tomšičeve brigade imel Treeckov štab zastarele podatke. Kadrovske spremembe v 14. diviziji in s tem v Tomšičevi brigadi je glavni štab NOV in POS potrdil s svojo odredbo z dne 23. julija 1944.

³⁴ Ivan Božič je bil politični komisar Tomšičeve brigade od avgusta 1944 do marca 1945.

³⁵ Tomšičeva brigada je imela na Štajerskem do 19. oktobra 1944 tri bataljone, potem štiri, 10. novembra so ustanovili še njen jurišni bataljon in je imela kratek čas celo pet bataljonov, in to prav v času nastanka elaborata. Treeckov štab je torej imel o bataljonih Tomšičeve brigade zastarele podatke.

³⁶ Pomembna naloga vseh enot 4. operativne cone je bilo vključevanje novih borcev v partizanske vrste.

³⁷ Ubežniki iz nemške vojske v brigadi niso imeli najvišjih poveljniških mest; bili so pa funkcionarji v bataljonih in četah.

³⁸ Od poletja 1944 je bila večina borcev in bork Tomšičeve brigade doma iz slovenske Štajerske. V njej so bili tudi borci iz drugih območij 4. operativne cone. Sicer pa je bila Tomšičeva brigada po pokrajinskem izvoru svojih borcev vseslovenska brigada.

³⁹ Komandant Vlado Mišica-Miha je bil pri borcih Tomšičeve brigade zelo priljubljen. Navedbe Treeckovega štaba o Mišici so torej ustrezne.

⁴⁰ Stanje oborožitve in število neoboroženih sta se seveda spreminjala.

⁴¹ Ocena Tomšičeve brigade, kot jo je v elaboratu podal Treeckov štab, vsekakor temelji tudi na izkušnjah njegovih enot v bojih s Tomšičevo brigado. Treeckov štab je pri tem vsekakor upošteval boje svojih enot s Tomšičevo 15. septembra na območju med Šoštanjem in Zavodnjami, 17. septembra na območju Graške gore in 6. oktobra v Zgornjem Razborju. Upošteval je seveda tudi večje akeije Tomšičeve brigade in njene napade na nemške postojanke.

⁴² Operativno območje Tomšičeve brigade je bilo seveda širše, kot ga navaja elaborat, in še zlasti je bilo širše po odhodu Šlandrove in Zidanškove brigade na Dolenjsko 11. oktobra 1944.

⁴³ Gre za Ribnico na Pohorju. Ko je Tomšičeva brigada napadla in zavzela nemške utrdbe v Ribnici, je Šercerjeva brigada napadla in zavzela okupatorjeve postojanke v Sv. Lovrencu na Pohorju. Tako je nastala pohorsko partizansko svobodno ozemlje. Navedeni brigadi sta z uničenjem nemških postojank pri Mariborski in Ruški koči v noči na 3. septembra 1944 to ozemlje razširili in utrdili. Razmeroma močno postojanko v Šmartnem na Pohorju pa je okupator zaradi partizanske ofenzivnosti 1. septembra sam izpraznil.

⁴⁴ Nemški postojanki v Letušu in Šmartnem ob Paki je Tomšičeva brigada zavzela v okviru širše operacije za razširitev svobodnega ozemlja v Savinjski dolini. Šlandrova brigada je v tej operaciji zavzela močno postojanko v Mozirju, napad Zidanškove brigade na Braslovce pa ni uspel. Prvi bataljon Tomšičeve brigade, ki je bil v zasedi pri Podvinu pri Polzeli, je miniral železniška mostova in pogнал v beg sovražnikove enote, ki so prodirale proti njegovim položajem. V smeri proti Šoštanju so napade enot 4. operativne cone na omenjene postojanke varovale enote 3. brigade Vojske državne varnosti. Vzhodnokoroški odred je zavaroval partizansko akcijo v smeri proti Črni. Tomšičeva brigada je Šmartno ob Paki prvič napadla v noči na 31. julij 1944 v okviru široko zasnovane operacije enot 4. operativne cone na osvoboditev Zgornje Savinjske doline. Tedaj je njen 2. bataljon zavzel postojanko vermanov in deloma orožniško postajo ter uničil naprave na železniški postaji.

Štab Tomšičeve brigade je 14. septembra 1944 poročal, da je imel sovražnik pri napadu na Šmartno ob Paki v noči na 12. september 1944 tele izgube: 34 mrtvih, 4 ranjene in 40 ujetih. V relaciji štaba 4. operativne cone z dne 15. septembra 1944 o napadu na postojanke v Mozirju, Letušu in Šmartnem ob Paki je zapisano, da so bili vermani, ki so predstavljali večino posadk v navedenih postojankah, v veliki večini zajeti in so jih kasneje delno uvrstili v enote 4. operativne cone, del pa so jih poslali v 7. korpus NOV in POJ na Dolenjsko. Osem takih vermanov, ki so se upirali do zadnjega ali pa so zanje domačini povedali, da so izdajali domačine in jim škodovali, pa so ustrelili. (Glej Zbornik NOV VI/16, dok. št. 42.) Vsekakor teh vermanov ne moremo prišteti k tistim ustreljenim, za katere navaja Treec-kov štab v tem elaboratu, da jih je Tomšičeva brigada postrelila v Šmartnem ob Paki. Tam so bili ustreljeni predvsem vojaki in verjetno tudi orožniki, a ne vermani. Ustrelitve nemških vojakov ni ukazal štab Tomšičeve brigade, ki je bil na položajih pri Letušu. Po pričevanjih ustrelitve ni določil niti štab njenega 2. bataljona, ki je zavzel postojanko v Šmartnem ob Paki. Velja pa omeniti, da je štab 14. divizije pred prvim napadom Tomšičeve brigade na Šmartno ob Paki v noči na 31. julij 1944, ko so enote 14. divizije napadale tudi Dobro in Šoštanj, med drugim 26. julija ukazal, naj vse Nemce, ki jih bodo zajeli, takoj ustrelijo, vermane, ki se niso kompromitirali pa vključijo v svoje enote (Zbornik NOV, VI/15, dok. št. 31). Vendar pri napadih enot 14. divizije na omenjene postojanke v noči na 31. julij ni prišlo do pobejev ujetnikov. Enote 4. operativne cone (Šlandrova in Zidanškova brigada) so po zavzetju postojank v Lučah in Gornjem Gradu, ki so jih napadle v noči na 31. julij 1944, nemške posadke izpustile. Izpustile so orožnike in policiste, vermane pa so zadržale oziroma mobilizirale. Omenjeni ukaz štaba 14. divizije z dne 26. julija le ni mogel veljati za napad na postojanke v Šmartnem ob Paki in v Letušu v noči na 12. september 1944, lahko pa je vplival na ravnanje. V pričevanjih, ki jih nismo mogli dovolj preveriti, so navedbe o tem, da so Nemci, ki so se predali, hoteli potem pobegniti, kar pa ni verjetno. V pričevanjih je tudi podatek, da je eden od nemških vojakov udaril po glavi partizanskega stražarja in pobegnil. Vsekakor je eden od ujetnikov pobegnil. V prav tako nepreverjenih navedbah najdemo tudi podatek, naj bi bili med nemško posadko v Šmartnem ob Paki tudi taki, ki so se že enkrat predali, in to v Zgornji Savinjski dolini. Končno je tudi izjava o tem, da naj bi usmrtili pripadnikov nemške posadke v Šmartnem ob Paki ukazal nekdo iz štaba 4. operativne cone. Domnevamo lahko, da je dogodek v Šmartnem ob Paki vplival na Treeckovo vztrajno zasledovanje Tomšičeve brigade.

⁵⁴ V zvezi s trditvijo Treeckovega štaba, da je Tomšičeva brigada dobila ukaz za napade na Šoštanj, Velenje in Slovenj Gradec, je treba povedati tole: sredi septembra 1944 so bile operacije enot 4. operativne cone za izbojevanje svobodnih ozemelj v glavnem zaključene. Kljub zavzetju nemških postojank v Šmartnem ob Paki in v Letušu sredi septembra 1944 razširitev svobodnega ozemlja na območje Spodnje Savinjske doline le ni bila mogoča oziroma je bila kratkotrajna. Razširitev ni bila mogoča že zaradi neuspelega napada na Braslovce. V Treeckovem štabu so s tem v zvezi ocenili, da si je hotel štab 4. operativne cone odpreti pot v Spodnjo Savinjsko dolino in razširiti svobodno ozemlje proti Celju. Res pa je, da so načrti za nadaljnje širjenje svobodnega ozemlja na Štajerskem bili. Glavni štab NOV in POS je že 15. avgusta 1944 opozoril štab 4. operativne cone na nujno širjenje osvobojenega ozemlja proti vzhodu in kot cilj napada navedel Šoštanj, Velenje in Slovenj Gradec. Vsekakor v zvezi s takimi načrti o širjenju svobodnega ozemlja je štab 4. operativne cone 14. oktobra 1944 poslal štabu 14. divizije »situacijo« oziroma načrt napada na Šoštanj. Napad naj bi opravila ena brigada, dve pa naj bi napadalce zavarovali. Tri dni kasneje je štab 4. operativne cone poslal štabu 14. divizije situacijo za napad na sovražnikovo postojanko v Črni. Štab cone je torej predvideval razširitev svobodnega ozemlja na gornjo Mežiško dolino. Do operacij, ki naj bi imele za cilj razširitev svobodnega ozemlja na Saleško, Mislinjsko in Mežiško dolino, ni prišlo. Nemci so bili sicer prepričani, da bodo partizanske enote napadle Šoštanj, Velenje in Slovenj Gradec. Kot je razvidno iz elaborata, je Treeckov štab trdil, da je nemška posadka 3. oktobra uspešno odbila velik partizanski napad na Slovenj Gradec. Vendar takega napada ni bilo. V noči na 4. oktober sta Tomšičeva in Bračičeva brigada napadli železniško progo Dravograd—Celje v Mislinjski dolini. Hkrati sta napadli nemške postojanke ob tej progi v Šmartnem pri Slovenj Gradcu, v Dovžah in Turiški vasi ter opravili preskrbovalno akcijo v Mislinji. V okviru te akcije je skupina borcev Tomšičeve brigade vdrla tudi v Slovenj Gradec. Partizanske napade na svoje postojanke v Šoštanju in Velenju oziroma v Saleški dolini je okupator zaradi številnih akcij enot 14. divizije na tem območju pričakoval že aprila 1944. Enote 14. divizije so res opravile več napadov na postojanke v Šoštanju, pri velenjskem premogovniku v Velenju in na postojanke ob železniški progi v Saleški dolini (med drugim v noči na 27. april, v noči na 1. maj, 23. julija ter 15. in 18. novembra 1944). Velik in najbolj odmeven napad 14. divizije na postojanke v Saleški dolini je bil v noči na 1. maj. Sicer pa je šlo za prave in lažne napade ter za preskrbovalne akcije. Do prave operacije za osvoboditev Saleške doline ni prišlo.

V elaboratu ni omenjeno, da je Tomšičeva brigada v noči na 10. julij vdrla v Vitanje, da je v noči na 19. julij napadla in zavzela vermansko postajo v Sentjurju pri Celju in da je

v noči na 11. avgust skupaj z Bračičevo brigado napadla postojanko v Šmarju pri Jelšah, a je ni zavzela. Omeniti še velja, da je 1. bataljon Zidanškove brigade, ki se je konec septembra 1944 začasno vrnil na mislinjsko območje zaradi rušenja proge Dravograd–Velence, opravil lažni napad na sovražnikovi postojanki v Slovenj Gradcu in Starem trgu.

⁵⁵ Gro za napad Treeckove bojne skupine na Tomšičevo brigado in štab 14. divizije v Zgornjem Razborju, kjer so bile tedaj tudi enote Koroškega odreda. Štab Treeckove bojne skupine je do nekega ubežnika izvedel, da je Tomšičeva brigada v Zgornjem Razborju, in je poslal svoje enote v napad. Razvil se je hud boj, o katerem je štab 14. divizije, 9. oktobra 1944 poročal: »Bitka je bila izredno ostra in ena najzagrizenjših, kar jih je bilo na Štajerskem.« Nemške enote so proti Razborju prodirale v več kolonah in že zjutraj pričele s topovi obstreljevati območje Razborja. Napadene partizanske enote so se proti večeru probile na Pohorje, Treeckove enote pa so zasledovale Tomšičevo brigado na območju med Uršljo goro in Šentvidom nad Zavodnjami, kjer je ni bilo.

⁵⁶ Trditve, da se je Šerčerjeva brigada v zadnjih mesecih zadrževala na območju Boča, Šmarja pri Jelšah in Rudnice, je močno spoplošena. V septembru, oktobru in novembru je Šerčerjeva brigada delovala tudi na drugih območjih.

⁵⁷ Po napadu na postojanko v Podčetrtku v noči na 11. september 1944 se je Šerčerjeva brigada zadrževala na obronkih Boča in Donačke gore, svoje enote pa je pošiljala tudi v Haloze. Konec septembra se je spopadala z nemškimi enotami pri Sv. Ani (danes Stari Grad) in pri Sv. Mohorju ter jim prizadela znatne izgube. Po bojih se je glavnina brigade (brez 1. bataljona), umaknila za tri dni na Hrvaško.

⁵⁸ Glede trditve o velikih izgubah Šerčerjeve brigade nad Zrečami je treba povedati tole: 18. oktobra 1944 je polkovnik Treeck začel z ofenzivo na Pohorju. Bračičeva brigada je s Pohorja odšla ob začetku nemške ofenzive in tako je bila v drugi polovici oktobra, ko so enote Treeckove bojne skupine izvajale pohorsko akcijo na Pohorju le Šerčerjeva brigada, ki je pričakovala okrepitev iz Kozjanskega odreda. Izvidniško letalo je izsledilo njene enote. Nemške enote so pri Sv. Kunigundi (danes Gorenje pri Zrečah) 21. oktobra, ko je bila glavnina Šerčerjeve brigade v Kotu nad Oplotnico, napadle njen 1. bataljon in bataljon borcev Kozjanskega odreda, v katerem je bilo dosti neoboroženih. Pri napadu je močno sodelovalo nemško topništvo. Zlasti bataljon iz Kozjanskega odreda, ki je imel precej novincev, je utrpel znatne izgube. Ta bataljon je ob napadu izgubil 109 borcev in bork. Nekateri so padli, nekateri so bili ujeti, del borcev pa se je razbežal. 1. bataljon Šerčerjeve je izgubil 42 borcev (število izgub je navedeno po podatkih, ki mi jih je dal prof. Jože Marolt iz svojega rokopisa za tretjo knjigo monografije o Šerčerjevi brigadi). Bataljona, ki sta bila napadena pri Sv. Kunigundi, sta se nato v nekaj skupinah pridružila glavnini Šerčerjeve brigade. Ta brigada se je nato še spopadala z enotami Treeckove bojne skupine do 25. oktobra, ko je zvečer prek Mislinjske doline in Graške Gore krenila na območje Zgornje Savinjske doline.

⁵⁹ Dne 14. novembra, ko je bila Šerčerjeva brigada v Ravnah pri Šoštanj, so ustanovili še njen 4. oziroma jurišni bataljon. V času nastanka elaborata je torej imela Šerčerjeva brigada štiri bataljone. V Ravnah je štab brigade ustanovil tudi specialni vod in četo za zveze.

⁶⁰ Ocena Šerčerjeve brigade je vsekakor enostranska oziroma pomanjkljiva. Trditve da po napadu na Sv. Lovrenc ni več podvzela nobene večje akcije, le ni točna. V noči na 3. september je ta brigada uničila okupatorjevo postojanko pri Sokolskem domu na Pohorju in 11. septembra napadla postojanko v Podčetrtku ter jo močno porušila, sovražnega odpora pa ni mogla zlomiti do konca. Uspešen je bil tudi njen vdor v močno utrjeni Šoštanj sredi novembra 1944. Šerčerjeva je opravila tudi vrsto uspešnih rušilnih akcij na železniških progah in večkrat napadla sovražnikove enote.

⁶¹ Zavezniška letala so odmetavala padala in kontejnerje z materialom za partizanske enote na več krajih.

⁶² Že pred nastankom elaborata je Bračičeva brigada dobila naziv udarne brigade. To se je zgodilo 26. oktobra 1944, ko je Glavni štab NOV in POS proglasil 14. divizijo za udarno in hkrati dodelil ta naziv Bračičevi brigadi. Treeckov štab novembra še ni imel podatkov o tej spremembi.

⁶³ Milenko Knežević, Srb iz Knežpolja v Bosni, je bil komandant Bračičeve brigade od junija 1944 do konca aprila 1945, ko je bil smrtno ranjen. Po uradnih podatkih je bil Knežević rojen 1922. leta in torej ni bil star 35 let in seveda tudi ne Hrvat, kot je zapisano v elaboratu.

⁶⁴ Med poveljniškim kadrom je bilo dosti tistih, ki so prišli s 14. divizijo na Štajersko. Njihova opredelitev z nazivom Kranjci pa le ni ustrezna.

⁶⁵ Sredi novembra 1944 so tudi v Bračičevi brigadi ustanovili 4. jurišni bataljon. Torej tudi pri Bračičevi brigadi ni naveden točen podatek o številu njenih bataljonov, če upoštevamo čas nastanka elaborata.

⁶⁶ Stanje oborožitve in neoboroženih se je spreminjalo. Večji dotok novincev je začasno povzročil povečanje števila neoboroženih.

⁶⁷ Pri napadu na železniško progo v Mislinjski dolini v noči na 4. oktober 1944 je Bračičeva rušila progo med Dovžami in Zgornjim Doličem (danes Gornji Dolič) in opravila pre-

skrbovalno akcijo v Mislinji. Napad na vlak, ki je omenjen v besedilu, je Bračičeva brigada opravila na progi med Dravogradom in Slovenj Gradcem. Nato je krenila v Zgornjo Savinjsko dolino, kjer je sodelovala v hudih bojih s sovražnimi enotami, ki so vdrle na osvobodeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini. Nato je njen bataljon 29. oktobra napadel sovražnikovo postojanko v Šmartnem v Tuhinjski dolini, ki je ni mogel zavzeti. Dne 7. novembra je Bračičeva varovala napad Tomšičeve brigade na sovražnikovi postojanki v Blagovici in Krašnji. V elaboratu je omenjena preskrbovalna akcija, ki jo je opravila Bračičeva brigada v noči na 11. oktober 1944 v Slovenski Bistrici. To akcijo je opravil 2. bataljon Bračičeve brigade, ki je tudi blokiral vojašnico. Borci 3. bataljona so rušili železniško progo Maribor—Celje. Ko so se partizani vračali na Pohorje, so jih Nemci zasledovali, a 2. bataljon Bračičeve jih je pognal nazaj v Slovensko Bistrico. V noči na 15. oktober je Bračičeva brigada napadla nemško postojanko na Zgornji Poljskavi, a je ni mogla zavzeti.

V besedilu niso omenjene nekatere pomembne akcije Bračičeve brigade. Pomemben uspeh je ta brigada dosegla v noči na 23. julij 1944, ko je uničila orožniško postojanko v Framu. Pomemben je bil tudi njen napad na sovražnikovo postojanko v Kozjem 11. septembra. Kozje je po tem napadu postalo del svobodnega ozemlja na Kozjanskem.

¹¹ Po partizanskem poročilu je imela Bračičeva brigada 29. septembra 1944, ko se je spopadla s Treeckovimi enotami pri Grobelnem in na območju Konjiške gore v prvem spopadu tri mrtve in tri ranjene, v boju popoldne pa dva mrtva in pet ranjenih (Zbornik NOV VI/16, dok. št. 112). Treeckov štab je tudi v tem primeru kot v številnih drugih močno pretiraval pri navajanju partizanskih izgub. Do spopada med enotami Bračičeve brigade in Treeckove bojne skupine je prišlo 18. oktobra na območju Golavabuke pri Turičnikovi kmetiji.

Tega dne je Treeck začel z ofenzivo na Pohorju. Ob začetku nemške ofenzive je Bračičeva brigada odšla s Pohorja na območje med Mežiško in Mislinjsko dolino. Trditev, da je bila brigada pri Turičniku razbita, ni točna.

¹² Narodni heroj Slavko Šlander je bil rojen v Sv. Pavlu pri Preboldu (danes Prebold) v Savinjski dolini. Kot sekretar Pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo je bil med najvidnejšimi organizatorji odpora proti okupatorju na Štajerskem. Dne 7. avgusta 1941 so ga Nemci ujeli v Mariboru in ga 24. avgusta 1941 ustrelili na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru. Na okupatorjevem razglasu o streljanju 24. in 25. avgusta 1941 je Šlander naveden z imenom Franc Weber. Šlander ni bil zobozdravnik, ampak zobotehnik.

¹³ Gre za Mirka Jermana, ki je bil komandant Šlandrove brigade od 27. avgusta do 27. oktobra 1944. O komandantu Šlandrove brigade je torej imel Treeckov štab zastarele podatke. V času nastanka elaborata je bil komandant Šlandrove brigade Boris Vinter.

¹⁴ Sredi julija 1944 je Glavni štab NOV in POS poslal 4. operativni coni gorsko havbi-co (75 mm). Le-to je dobila Šlandrova brigada, v kateri je bila ustanovljena gorska baterija.

¹⁵ Šlandrova in Zidanškova brigada sta se na Dolenjsko prebili v kraju Sava in tedaj uničili sovražno postojanko v tem kraju. Pri napadu je sodeloval Kamniško-zasavski odred. Šlandrova brigada je odšla na Dolenjsko s tremi bataljoni. Njena gorska baterija je bila začasno priključena Kamniško-zasavskemu odredu. Tudi del minerske čete je ostal na Moravškem z nalogo, da se kasneje priključi brigadi.

¹⁶ Šlandrova brigada je bila sredi 1944. leta po številu borcev najmočnejša brigada 4. operativne cone. Sredi julija je imela v petih bataljonih okoli 1500 borcev. Številčno stanje Šlandrove brigade se je zaradi pošiljanja novincev na Dolenjsko spreminjalo.

Brigada je morala dosti svojih borcev poslati v druge enote: že jeseni 1943 bataljon borcev za Pohorski odred, v letu 1944 pa je prispevala borce za Zidanškovo brigado in 3. brigado Vojske državne varnosti. Pred odhodom na Dolenjsko je brigada štela po spisku 861 borcev in bork, na mestu pa jih je bilo 712. Na Dolenjskem se je njeno številčno stanje močno znižalo. Navedba elaborata o tem, da šteje brigada približno 1200 mož, bi torej še najbolj veljala za sredo 1944. leta. Če upoštevamo, da je bila Šlandrova brigada prva brigada, ki je bila ustanovljena na območju 4. operativne cone (6. avgusta 1943) in da je bila to enota s pomembnimi vojaškimi uspehi, ji je v elaboratu posvečenega razmeroma malo besedila. Verjetno je to posledica tega, da je v času nastanka elaborata ni bilo na območju Spodnje Štajerske. V elaboratu je napačna trditev, da se je Šlandrova brigada že vrnila na območje 4. operativne cone. Tja se je vrnila šele konec decembra 1944. Več o Šlandrovi brigadi glej: Mirko Stiplovec, Šlandrova brigada, Ljubljana — Maribor 1971.

¹⁷ Narodni heroj Miloš Zidanšek se je rodil v Dramljah pri Celju. Po začetku okupacije je bil član Pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo in sodi med najvidnejše organizatorje odpora proti okupatorju v severovzhodni Sloveniji. Padel je v začetku februarja 1942 kot poveljnik Šercerjevega bataljona na Notranjskem.

¹⁸ Zidanškova brigada je bila ustanovljena pri Sv. Primožu na Pohorju in so jo imenovali tudi Pohorska brigada.

¹⁹ Ob ustanovitvi Zidanškove brigade 8. januarja 1944 so vanjo vključili Pohorski odred z dvema bataljonoma in bataljon koroških partizanov. Treeckov štab je torej imel dokaj točne podatke o njeni ustanovitvi.

⁷¹ Narodni heroj Andrej Cetinski-Lev je bil komandant Zidanškove brigade od 27. marca do 28. oktobra 1944. Rojen je bil v Banjaloki južno od Kočevja. Treeckov štab je imel o Cetinskem napačne podatke. Cetinski je bil seveda Slovenec in ne Črnogorec in tudi ni bil nikoli natakár v Mariboru. V času nastanka elaborata je bil poveljnik Zidanškove brigade Vincenc Janko Harkov.

⁷² Pravilno Jože Jakoš, ki je imel partizansko ime Školski. Jakoš je bil politični komisar Zidanškove brigade od 17. maja 1944 do 22. februarja 1945.

⁷³ Gornji Grad je Zidanškova brigada osvobodila po bojih od 30. julija do 1. avgusta 1944. Zastavo je Zidanškovi brigadi podelila mladina iz Gornjega Grada na svečanosti, ki je bila v tem kraju 27. septembra 1944.

⁷⁴ V okviru aktivne obrambe zgornjesavinjskega svobodnega ozemlja je sovražnikovo postojanko v Šmartnem v Tuhinjski dolini napadel bataljon Bračičeve brigade, enote Tomšičeve brigade in Kamniško — zasavskega odreda so napad, ki ni uspel, zavarovale. Zidanškova brigada pa je pred odhodom na Dolenjsko v noči na 7. oktober 1944 lažno napadla sovražno postojanko v Kamniku v času, ko je Šlandrova brigada napadala orožniško postojanko v Stranjah pri Kamniku. V noči na 9. oktober je Zidanškova brigada napadla postojanko v Blagovici in Krašnji. Zavarovanje napadov je opravila Šlandrova brigada. Navedenih postojank Zidanškova ni mogla zavzeti. Podatek o napadu Zidanškove na Šmartno v Tuhinjski dolini je torej napačen, pač pa je Zidanškova v začetku avgusta 1944 zavzela sovražnikovo postojanko v Šmartnem ob Dreti in hkrati postojanko v Bočni v Zadrecki dolini.

⁷⁵ Trditev o hudih izgubah Zidanškove brigade na Dolenjskem je točna. Pred odhodom na Dolenjsko je imela ta brigada po spisku 769 partizanov. Na mestu jih je tedaj bilo 667. Po vrnitvi na območje 4. operativne cone konec decembra 1944 je imela na mestu le še 318 partizanov. Zidanškova je torej v dveh in pol mesecih bojevanja na območju 7. korpusa NOV in POJ izgubila okoli polovico borcev in bork.

Več o Zidanškovi brigadi glej: Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1975.

⁷⁶ Pohorski odred je bil ustanovljen 27. junija 1944 na Rogli. Vanj so vključili Lackov bataljon, ki ga je ustanovilo vodstvo mariborskega okrožja OF, ter po eno četo iz Zidanškove in Tomšičeve brigade. V času, ko je nastal elaborat, se ta odred ni več imenoval Pohorski odred, ampak Lackov odred. Preimenovanje v Lackov odred je bilo opravljeno ob preureditvi odreda 19. in 20. septembra 1944.

⁷⁷ Enote Pohorskega — Lackovega odreda so pogosto rušile progo Gradec — Maribor — Celje, in to na odseku od Šentilja v Slovenskih goricah pa do Pragerskega. Še zlasti so rušile to progo na odseku med Mariborom in Pragerskim. Enote odreda so napadale tudi proge Maribor — Dravograd, Ptuj — Ormož, Ljutomer — Gornja Radgona in še progo Špilje — Ernovž. Največ napadov na okupatorjev promet po cestah so enote odreda opravile na cesti Maribor — Dravograd.

⁷⁸ Po preureditvi in preimenovanju odreda 19. in 20. septembra 1944 je glavnina Lackovega odreda 22. septembra krenila s Pohorja na območje severno od Drave in se tam pri Sv. Duhu na Ostrem vrhu združila s svojim 3. bataljonom, ki je že pred tem deloval na levem bregu Drave. Dravo, železnico in cesto je glavnina odreda prešla pri Sv. Ožbaltu (danes Ožbalt ob Dravi). Na Pohorju je ostala Pohorska četa Lackovega odreda. Glavnina odreda je po 22. septembru delovala na zelo izpostavljenem območju med Dravo in avstrijskim ozemljem. Drava je Lackov odred ločevala od drugih operativnih enot 4. operativne cone, ki na Štajerskem severno od Drave niso delovale. Lackov odred je imel obsežno operativno območje in ni deloval le na območju Sv. Križa (danes Gaj) — Kapla — Dravograd ter na Pohorju, kot je navedeno v elaboratu. Deloval je tudi v Slovenskih goricah, že 23. septembra je poslal svojo enoto v Prekmurje, ki se tam ni mogla obdržati. Enote Lackovega odreda so se kar dosti zadrževale in se bojevale tudi na območju avstrijske Štajerske.

⁷⁹ Z varovanjem partizanskih ustanov se je odred ukvarjal predvsem v prvem obdobju po ustanovitvi, in to na Pohorju. Po 22. septembru 1944 oziroma po odhodu glavnine odreda na območje severno od Drave pa je Lackov odred opravljal predvsem vojaške akcije in mobilizacijske naloge. Od avgusta 1944 do konca tega leta so enote odreda med drugim zavzele devet sovražnikovih postojank.

⁸⁰ Trditev o ropanju Lackovega odreda na območju severno od Drave je seveda relativna. Lackov odred je opravljal preskrbovalne akcije na posestvih, ki so bila pod okupatorjevo upravo, in pri nacistih; njegova glavna opora pri preskrbi na območju severno od Drave je bilo slovensko prebivalstvo ob severni meji, ki je z odredom tesno sodelovalo. Tudi na območju obmejne avstrijske Štajerske je imel odred z delom prebivalstva in predvsem s kmeti kar dobre odnose. Le-ti so partizanom prodajali živež. Na operativnem območju odreda so na Kozjaku delovali odbori OF in tam so bile tudi množične organizacije NOG.

⁸¹ Že pred prihodom glavnine Lackovega odreda na Kozjak so partizani Kobanskega voda Lackovega bataljona in potem partizani 1. oziroma 3. bataljona Pohorskega — Lackovega odreda ter aktivisti OF delovali tudi na območju avstrijske Štajerske. Glavnina odreda pa je prvič krenila na avstrijsko ozemlje 3. oktobra 1944.

⁹⁹ V okupatorjevih postojankah, ki so jih zavzele enote Lackovega odreda, so le-te zaplenile razmeroma dosti orožja. Pri zavzetju okupatorjeve postojanke na Fali so npr. lackovci zaplenili dve lahki strojnici, štiri brzostrelke, petindvajset pušk, štiri pištole, dvaintrideset ročnih bomb in dosti streliva; pri zavzetju postojanke v Seiniči ob Dravi tri brzostrelke, štirideset pušk in deset pištol; v Sobotah pa triindvajset pušk ter nekaj ročnih bomb, pištole in precej streliva.

⁹⁹ Anton Plešnik — Murat je bil komandant Pohorskega — Lackovega odreda od druge polovice julija do ponovne preureditve odreda 8. decembra 1944. Ob tej preureditvi je znaten del moštva Lackovega odreda zamenjal 2. bataljon Tomšičeve brigade, veliko lackovcev in z njimi dotedanji poveljnik Plešnik pa je krenil s Kozjaka. Lackovci so bili potem po večini vključeni v enote 14. divizije.

Ivan Mali — Bruno je bil politični komisar od ustanovitve odreda do 4. novembra 1944, ko so ga Nemci zajeli.

⁹⁹ Franc Mustafa — Hadži iz Rač je bil do ustanovitve Pohorskega odreda komandant Lackovega bataljona, potem pa do oktobra 1944 namestnik komandanta Pohorskega oziroma Lackovega odreda.

Torej je trditev, da je vodil pohorsko enoto Lackovega odreda v bistvu netočna.

⁹¹ Gre za odhod Zidanškove brigade s Pohorja konec junija 1944. Trditev, da se po njenem odhodu s Pohorja moč odreda ni povečala, je netočna. Lackov odred je imel največ partizanov pred kratko, a silovito nemško ofenzivo proti njemu, ki se je začela 18. novembra 1944 in jo je vodil polkovnik Treeck. Kljub temu da je odred pred odhodom svoje glavne na Kozjak poslal proti Zgornji Savinjski dolini 347 borcev in bork, je bil številčno še vedno močan. V svoje vrste je sprejel dosti novih borcev in zato je štab odreda 8. novembra 1944 izdal ukaz o ustanovitvi svojega 4. bataljona na Pohorju. Do ustanovitve tega bataljona pa zaradi nemške ofenzivne akcije na Pohorju ni prišlo. Odredu je vsekakor primanjkovalo težjega pehotnega orožja, a oborožitev odreda se je po 22. septembru močno izboljšala, še zlasti pa po preureditvi odreda 8. decembra 1944.

⁹² O preimenovanju odreda glej opombo 82.

Dne 8. decembra 1944 so v štabu Treeckove bojne skupine napisali obsežno poročilo o Lackovem odredu in o ofenzivi Treeckove bojne skupine proti odredu od 18. do 24. novembra 1944. Tipkopiš poročila ima 7 strani. Iz poročila je razvidno, da je okupator oziroma Treeckov štab zaradi ljudskega poimenovanja Slovenskogoriške čete po Jožetu Lacku videl neposredno povezavo med to četo, ki je delovala 1942. leta in Lackovim odredom. Treeckov štab je sodil, da je delo Slovenskogoriške čete nadaljeval Lackov bataljon, ki je bil vključen v odred. Več o Pohorskem — Lackovem odredu glej: Milan Ževart, Lackov odred, Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski — Lackov odred, prva in druga knjiga, Maribor 1988.

⁹³ Kozjanski odred je bil ustanovljen 27. aprila 1944 v Silovcu nad Sromljami (osnovne podatke o Kozjanskem odredu glej v: *Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah*, Ljubljana 1981, str. 30–33, 285–286, 271–272, 814–815, 643–644 in 670–671.)

⁹⁴ Kozjanski odred je od 8. junija 1944, ko je zavzel sovražno postojanko v Jurkloštru do septembra 1944 izbojeval obsežno osvobodeno ozemlje na Kozjanskem. Pri širjenju tega ozemlja so sodelovale enote 14. divizije.

⁹⁵ Kozje je napadla Bračičeva brigada. Podčetrtek je napadla Šercerjeva brigada. Trditev o napadu Kozjanskega odreda na Kozje in Podčetrtek je v bistvu netočna, kljub temu da je odred sodeloval pri zavarovanju napadov na omenjeni postojanki. Seveda pa je večino kozjanskega območja osvobodil Kozjanski odred. Okupator je po številu največ postojank na Štajerskem izgubil prav zaradi ofenzivnosti Kozjanskega odreda.

⁹⁶ Ivan Rožman — Janez ni bil komandant Kozjanskega odreda. Ob ustanovitvi je bil imenovan za načelnika štaba. Komandant odreda je postal Marjan Jerin, politični komisar pa Đorđe Vuković.

⁹⁷ V elaboratu je upravičeno omenjena vloga Kozjanskega odreda pri odpravljanju novih borcev iz Štajerske na območje 7. korpusa NOV in POJ oziroma na Dolenjsko. Dva velika toka novih borcev sta 1944. leta potekala z območja 4. operativne cone na Dolenjsko, in to prek Kamniško — zasavskega in Kozjanskega odreda. Iz 4. operativne cone so 1944. poslali na Dolenjsko okoli 8000 borcev in bork; okoli polovico teh pa prek Kozjanskega odreda.

⁹⁸ Kozjanski odred, ki je ob ustanovitvi štel 142 partizanov, je bil številčno najmočnejši septembra 1944. Dne 21. septembra je po preglednici številčnega stanja enot 4. operativne cone imel na seznamu kar 1635 borcev, prisotnih pa jih je bilo 1609. Tedaj je imel štiri bataljone, a četrtega je kmalu poslal proti Pohorju v Šercerjevo brigado.

⁹⁹ Glej op. 31.

¹⁰⁰ Po napadu Tomšičeve in Šlandrove brigade na Moravče v noči na 20. marec 1944 je okupator izpraznil svojo postojanko v tem kraju in nastalo je moravsko svobodno ozemlje, ki je bilo zelo izpostavljeno sovražnikovim vdorom. V času NOB seveda ni šlo za kako sovjetsko republiko.

¹⁰¹ V zvezi s podatkom o civilni upravi Osvobodilne fronte v elaboratu, je treba omeniti, da so bili na moravškem, zgornjesavinjskem ter na kozjanskem svobodnem ozemlju kot oblastni organi jeseni 1944 izvoljeni krajevni narodnoosvobodilni odbori, v Zgornji Savinjski dolini pa je bila izvoljena tudi okrajna narodnoosvobodilna skupščina, ki je 22. oktobra 1944 v Gornjem Gradu izvolila svoj petnajstčlanski izvršni odbor. Prva dva krajevna NOO pa sta bila na Štajerskem izvoljena že prej, in to po osvoboditvi Jurkloštra 8. junija 1944. Narodnoosvobodilni odbori so zaradi nemških ofenzivnih akcij, ki so uničile svobodna ozemlja, delovali le kratek čas.

¹⁰² Vojska državne varnosti (VDV) je bila ustanovljena z odlokom Predsedstva SNOS o dodelitvi oborožene sile odseku za notranje zadeve pri Predsedstvu SNOS z dne 1. marca 1944. V navedenem odloku je zapisano, da je bila ustanovljena za boj proti peti koloni in da je v vojaškem in disciplinskem pogledu sestavni del narodnoosvobodilne vojske (Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, zbral in uredil dr. Makso Snuderl, Ljubljana 1949, dok. št. 126). Enote VDV se seveda niso ukvarjale le z bojem proti sovražnikovi peti koloni, ampak so sodelovale tudi v vojaških operacijah oziroma v bojih z okupatorjevimi enotami. Po ustanovitvi OZNE na Slovenskem je VDV izvajala tudi njene ukaze. Konec leta 1944 se je VDV preimenovala v Vojsko narodne obrambe. Na območju 4. operativne cone je delovala 3. brigada VDV s štirimi bataljoni. Ustanovljena je bila konec avgusta 1944, oblikovanje njenih bataljonov pa je bilo zaključeno 10. septembra. Že pred ustanovitvijo brigade je od začetka junija deloval Štajerski bataljon VDV, konec maja 1944 pa je bil ustanovljen Koroški bataljon VDV. Brigada je bila podrejena Poveljstvu VDV in potem štabu 1. slovenske divizije narodne obrambe. Pri vojaških operacijah je sodelovala z enotami 4. operativne cone. Kar zadeva te operacije, je izvajala povelja štaba 4. operativne cone.

¹⁰³ V elaboratu le niso povsem ustrezno označene naloge VDV. Treecov štab ji je pripisal tudi naloge Narodne zaščite, ki je bila organ narodne oblasti za zavarovanje javnega reda, prebivalstva in njegovega premoženja, in naloge komand vojnih področij. V zvezi z VDV velja še omeniti, da je bil v okvir VDV maja 1944 vključen tudi sistem relejnih kurirskih zvez.

¹⁰⁴ VOS je kratica za Varnostno — obveščevalno službo, ki je bila ukinjena na prvem zasedanju SNOS. Enote VOS na območju 4. operativne cone so se vključile v VDV. Seveda pa so morale za 3. brigado VDV prispevati borce tudi druge enote, še zlasti Šlandrova brigada. Če je ukinitve VOS pomenila demokratizacijo NOB na Slovenskem, je ustanovitev OZNA pomenila nazadovanje le-te, saj OZNA ni bila podrejena organom ljudske oblasti.

¹⁰⁵ V izvirniku je kratica VDV pojasnjena v nemščini in slovenščini, in to takole: Staatsicherheitsarmee in Varnostna državna vojska. Treecov štab je to vojsko ocenil za elitno enoto. Ne bi se mogli strinjati s trditvijo, da so bili ravno v VDV najbolj šolani ljudje.

¹⁰⁶ Ne bi mogli presoditi, ali je imel Treecov štab, ko je zapisal, da je na Štajerskem bila 2. brigada VDV, napačno informacijo, ali pa gre za tipkarsko napako. 2. brigada VDV je namreč delovala na območju 9. korpusa NOV in POJ oziroma na Primorskem in Gorenjskem. Ustanovljene so bile tri brigade VDV. Po vključitvi kurirskih relejnih postaj v VDV pa so moštva teh postaj štel za 4. brigado. Brigade VDV so praviloma delovale po bataljoni. Če se omejimo na 3. brigado VDV, je bilo takole: 1. bataljon je deloval predvsem na območju zasavskih revirjev in v Savinjski dolini, 2. bataljon predvsem na Kozjanskem, 3. bataljon v Šaleški in Mislinjski dolini ter na Pohorju, 4. pa na Koroškem. Občasno je štab 3. brigade VDV oziroma NO bataljone koncentriral. Več o 3. brigadi VDV — NO glej: Drago Vresnik, Tretja brigada Vojske državne varnosti — narodne obrambe, Ljubljana 1988.

¹⁰⁷ Štabi bataljonov 3. brigade VDV — NO niso imeli stalnega sedeža. V osvobodjeni Zgornji Savinjski dolini se je v jeseni 1944 zadrževal štab 3. brigade VDV in tudi štab 1. bataljona te brigade.

¹⁰⁸ V izvirniku Hausbande.

¹⁰⁹ Gre za Šentilj pri Velenju.

¹¹⁰ Gre za Lokovico pri Šoštanju, ki jo je okupator 4. junija 1943 uradno preimenoval v Bergwiesen. V elaboratu je zapisano krajevo ime v obliki, ki ga je temu kraju pri pomnčenju 1941. leta pripisal okupator: Lokowitzen.

¹¹¹ Treecov štab ni imel prave predstave o partizanskih ustanovah in enotah, ki so delovale na posameznih območjih. Njegova ugotovitev je bila izraz dejstva, da je bilo sodelovanje prebivalstva z OF množično in intenzivno in pa tega, da je okupator v slovenskem domačem prebivalstvu in predvsem v kmetih videl svoje nasprotnike. Tudi aktivisti OF so izvajali razne akcije in se spopadali z Nemci. Znani so tudi primeri, ko so posamezne skupine kmetov na lastno pobudo opravile razne akcije (npr. na območju Šentilja pri Velenju). Sicer pa je v dejavnostih t.i. domačih enot lahko poleg akcij aktivistov OF in sodelavcev NOB zajeta tudi dejavnost kurirjev in partizanov drugih partizanskih ustanov.

¹¹² Gre za obmejna ozemlja okupacijskega območja Spodnja Štajerska.

¹¹³ Navedena trditev ni povsem v skladu z dogajanjem. Enote Kamniško — zasavskega odreda in Koroške grupe odredov oziroma njenega Vzhodnokoroškega odreda so opravile

precej akcij tudi na območju Spodnje Štajerske ter sodelovale pri izbojevanju svobodnega ozemlja v Zgornji Savinjski dolini.

¹¹⁴ Vzhodnokoroški odred je bil ustanovljen 5. februarja 1944. Skupaj z Zahodnokoroškim odredom je od konca aprila do konca septembra 1944 sestavljala Koroška grupo odredov. Dejansko se je vzhodnokoroška partizanska enota postopno razvila v odred. Aprila 1944 je ta odred imel dva bataljona, nato je dobil še tretjega. Tudi Koroška grupa odredov se je oblikovala do maja 1944. Konec septembra je bila Koroška grupa odredov ukinjena in s tem tudi navedena odreda. Tedaj je bil ustanovljen Koroški odred. V elaboratu ta preureditev koroških partizanskih enot ni omenjena in je povsem verjetno, da štab Treeckove bojne skupine ni izvedel zanjo.

¹¹⁵ V zvezi s podatki o delovanju Vzhodnokoroškega odreda je treba omeniti, da je ta odred res deloval na območju Uršlje gore, ni pa podatkov o njegovih akcijah na območju Graške Gore. Vzhodnokoroški odred ni sodeloval pri vdoru borcev Tomšičeve v Slovenj Gradec. Dne 6. oktobra, ko naj bi bil ta odred v Ribnici, so se njegove enote skupaj s Tomšičevo brigado bojevale z enotami Treeckove bojne skupine v Zgornjem Razborju. Ob navedbi Treeckovega elaborata, da se je Vzhodnokoroški odred 6. oktobra 1944 pojavil v Ribnici, je treba upoštevati, da so po ukinitvi Koroške grupe odredov konec septembra 1944 dosti borcev Vzhodnokoroškega odreda dodelili 14. diviziji in tudi Tomšičevi brigadi in da sta se 1. in 3. bataljon že ukinjenega Vzhodnokoroškega odreda 6. oktobra s Tomšičevo brigado bojevala na območju Zgornjega Razborja ter da je 3. bataljon bivšega Vzhodnokoroškega odreda ščitil umik Tomšičeve brigade proti Pohorju 6. oktobra 1944 popoldne oziroma se z njo umikal v smeri proti Pohorju. Zato je seveda možno, da so nemški obveščevalci ugotovili koroške partizane na Pohorju. V elaboratu ni omenjena dejavnost Koroške grupe odredov na solčavskem območju.

¹¹⁶ Kamniško — zasavski odred (v elaboratu Steiner-Save Odred) je bil ustanovljen 15. februarja 1944. Nekaj časa po ustanovitvi se je imenoval Kamniško — savinjski odred. Enota s takim imenom je bila tudi v letu 1943. Pomembna je bila vloga odreda pri vzdrževanju zvez med območjem 4. operativne cone in območjem 7. korpusa NOV in POJ.

¹¹⁷ Gre za akcijo 15. divizije iz 7. korpusa NOV in POJ oziroma za njena napada na Polšnik in Presko v noči na 27. september 1944 (vzhodno od Litije), ki ni bil uspešen. Prav tako nista bila uspešna njena napada na postojanki v Svibnem in Šentjanžu.

¹¹⁸ O povezavah oziroma sodelovanju med narodnoosvobodilnim gibanjem na Štajerskem oziroma med partizanskimi enotami 4. operativne cone in partizani v Hrvaškem zagorju oziroma 10. korpusom NOV in POJ glej: Stevo Sunajko, Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941—1945, Ljubljana 1971, predvsem str. 318—326. Povezave so bile, četudi niso bile intenzivne.

¹¹⁹ Od jeseni 1944 je Slovenija vedno bolj dobivala značaj frontnega zaledja. Med okupatorjevimi ukrepi v zvezi s tem je bila tudi gradnja obrambnih črt.

¹²⁰ Elaborat ponavlja pogosto trditve nacistične propagande na Spodnjem Štajerskem o vlogi tako imenovanih tujih elementov v partizanskih enotah na Štajerskem. Pri tem nacistična propaganda sploh ni upoštevala dejstev o razvoju narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem od njegovega začetka naprej in tudi Treeckov štab ni imel prave predstave o sestavi poveljniškega kadra enot 4. operativne cone.

¹²¹ Na slovenskem Štajerskem je bila partizanska mobilizacija res najbolj množična v obdobju, ki ga elaborat obravnava oziroma v obdobju največjega razmaha narodnoosvobodilnega boja v tej pokrajini od konca aprila do novembra 1944.

¹²² Vlogo političnih komisarjev v partizanskih enotah je opredelil že »partizanski zakon« iz srede julija 1941 (Zbornik NOV, VI/1, dok. št. 5). Dušan Kveder—Tomaž je v času, ko je bil politični komisar 2. grupe odredov oziroma 4. operativne cone konec 1942 in v začetku 1943 v Škalskih Cirkovcah napisal brošuro Partizanski politkomisar. Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze je Kvedrovo delo prevedlo in objavilo v informacijskem listu za službeno uporabo, ki je imel naslov Unser Feind (aprila 1945). Trditev Treeckovega štaba o tem, da politični komisarji sodelujejo pri vseh odločitvah, je potrebna dopolnitve. Politični komisarji so lahko sodelovali tudi pri vojaških odločitvah, a izvajanje le-teh je pripadalo poveljnikom enot.

¹²³ Trditev je točna. Dodati je treba, da so bili v vodih politični delegati.

¹²⁴ Gre za učne ure, ki so jih vodili politični komisarji. Partizani so te ure imenovali politične ure.

¹²⁵ Ne bi mogli pritrditi temu, da ni bilo jasnih smernic za delovanje političnih komisarjev. Od posameznega političnega komisarja pa je bilo odvisno, kateri temi je posvečal večjo pozornost. Sicer pa besedilo elaborata, ki govori o delovanju političnih komisarjev kaže na precejšnje nepoznavanje političnega delovanja v partizanskih enotah.

¹²⁶ Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja ni napovedovalo točnih datumov konca vojne in zloma Nemčije, kot navaja elaborat. Prav tako ni bil napovedan zračni desant v Savinjski dolini. Ni pa rečeno, da se zaradi gradnje partizanskega letališča v Zgornji Savinjski dolini niso pojavile govorice o zračnem desantu.

Nova Jugoslavija je zahtevala popravek meje z Avstrijo tudi na štajerskem odseku, nikakor pa ne meje severno od Gradca. Del ozemlja na Štajerskem, ki ga je Jugoslavija nato zahtevala, so ob koncu vojne zasedle enote Lackovega odreda. Sicer pa elaborat v tem delu besedila v glavnem povzema po nacistični propagandi proti narodnoosvobodilnem gibanju.

¹²⁷ Dr. Sigfried Uiberrether je izdal odredbo o amnestiji kot šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem in ne kot pokrajinski vodja nacistične stranke in državni namestnik na Štajerskem.

¹²⁸ Šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem je izdal odredbo o amnestiji 1. oktobra 1944. Po tej odredbi je amnestija veljala do 31. oktobra 1944. 29. oktobra 1944 je šef civilne uprave veljavnost odredbe podaljšal do 30. novembra 1944 (Verordnungs und Amtsblatt, št. 23 z dne 10. oktobra in št. 26 z dne 4. novembra 1944). Že podaljšanje veljavnosti odredbe kaže, da le ta ni imela kakšnega posebnega uspeha. Trditev Treeckovega štaba, da je odredba naletela na dober sprejem v partizanskih vrstah, je močno pretirana. Iz poročil enot 4. operativne cone je razvidno, da v obravnavanem obdobju ni bilo kakšnega pomembnega osipa v partizanskih enotah. Prav v novembru 1944 so brigade 14. divizije dobile nove oziroma jurišne bataljone. V času nemških ofenzivnih akcij konec 1944. in v začetku 1945. leta se je razširilo skrivaštvo, a v znatni meri le začasno. V Zasavsko revirje in predvsem v Trbovlje pa se je vrnilo precej bivših partizanov. V okupatorjevem glasilu Mitteilungen aus Untersteiermark z dne 10. 1. 1945 je navedeno, da se je v okupatorjevo okrožje Trbovlje vrnilo iz partizanov domov 750 ljudi, in to po večini rudarjev. Enote narodnoosvobodilne vojske so ukrepale proti dezertarjem, vendar so bili najstrožji ukrepi maloštevilni. Takih ukrepov proti svojem ubežnikom, ki jih navaja Treeckov štab, na Štajerskem po doslej znanih podatkih niso izvajali. Predsedstvo SNOS je 9. junija 1944 z okrožnico napovedalo ukrepe proti skrivačem, dezertarjem ter njihovim pomagačem (Šnuderl, Dokumenti, dok. št. 144).

¹²⁹ Žene so množično in enakopravno sodelovale v narodnoosvobodilnem boju. V enotah narodnoosvobodilne vojske so bile borke, bolničarke in administratorke, opravljale pa so tudi razne funkcije. V enotah 4. operativne cone so bili zelo redki primeri, ko so žene opravljale funkcijo političnih komisarjev. V prikazu vloge žena v partizanskih enotah elaborat ponavlja trditve nacistične propagande.

¹³⁰ Gre za povsem pravilno ugotovitev, ki pa v času nastanka elaborata ni bila nobena novost, saj so organi varnostne policije in varnostne službe to že dolgo vedeli. Vendar ta dokument vojaškega izvora priča, da si je bil okupator povsem na jasnem o bistvenem izvoru moči narodnoosvobodilnega gibanja v celoti in posebej enot narodnoosvobodilne vojske.

¹³¹ Trditev, da so organi Osvobodilne fronte in drugih množičnih organizacij osvobodilnega gibanja označevali vse svoje dopise z oznako »Na položaju«, ni povsem točna.

¹³² Elaboratu ne upošteva pokrajinskih in okrajnih organizacij osvobodilnega gibanja.

¹³³ Trditev o naslonitvi na nemške vzore v zvezi z organizacijami osvobodilnega gibanja je netočna.

¹³⁴ Gre za Zvezo slovenske mladine (ZSM).

¹³⁵ Žene je povezovala Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ).

¹³⁶ Elaborat ne razlikuje dovolj delovanja odborov Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnih odborov ter množičnih organizacij NOG. Res pa je, da se je delovanje odborov OF in NOO ter množičnih organizacij v marsičem prepletalo.

¹³⁷ Povezava med odbori Osvobodilne fronte in organizacijami osvobodilnega gibanja ni temeljila le na sistemu relejnih kurirskih postaj, ker so npr. okrajni in okrožni odbori OF imeli tudi svoje kurirje, ki so jih med vojno označevali za terenske kurirje. Treeckov štab je za oznako TV navedel izraz »točka veze«. Dejansko pa je kratica TV pomenila označbo za terenski vod. Med vojno pa se je včasih res uporabljalo zaradi nepoznavanja uradnega naziva »točka veze« kot označba za kurirske postaje.

¹³⁸ Na območju 4. operativne cone sta delovala dva sektorja TV linij, in to 3. (štajerski) z oznako S, ki je imel 5 linij (moravsko, pohorsko, kozjansko, ptujsko in prekmursko) in 5. relejni sektor z oznako K, ki je bil ustanovljen sredi 1944. leta. Dotlej so kurirske postaje na Koroškem bile v okviru 3. sektorja. Elaborat ne upošteva dovolj razlike med TV postajami in vojaškimi kurirskimi postajami. V glavnem pa so podatki o delovanju kurirskih zvez v elaboratu točni. Ni mogoče reči, na kaj je mislil sestavljalec elaborata, ko omenja posamezne celice.

¹³⁹ Navedeno potrjuje, da sestavljalcem elaborata ni bilo povsem jasno delovanje odborov OF, ki so bili v času, ki ga obravnava elaborat, na znatnem delu slovenske Štajerske tudi organi oblasti in drugih množičnih organizacij ter ustanov in služb narodnoosvobodilnega gibanja.

¹⁴⁰ Zelo pomembna naloga narodnoosvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem in s tem tudi pomembna naloga enot 4. operativne cone je bilo vključevanje novih

borcev v partizanske vrste. Trditev, da se je začela velika mobilizacija na območju Spodnje Štajerske v začetku septembra 1944, je sprejemljiva le delno, ker je partizanska mobilizacija uspešno potekala že od pomladi 1944, v manjši meri pa že prej. Uspešne operacije enot 4. operativne cone in osvoboditev obsežnih območij slovenske Štajerske so seveda mobilizacijo močno pospešile. Partizansko mobilizacijo so izvajale enote narodnoosvobodilne vojske, komande vojnih področij in mest, aktivisti Osvobodilne fronte, na območjih posameznih okrajev OF pa so delovale tudi posebne mobilizacijske patrulje. Izvršni odbor OF in glavni štab NOV in POS sta s razglasom s dne 11. septembra 1943 proglasila splošno mobilizacijo vseh za orožje sposobnih Slovencev od izpolnjenega 17. do izpolnjenega 45. leta. Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju je 3. oktobra 1943 sprejel sklep o splošni mobilizaciji vseh ljudskih sil in vseh gmotnih sredstev slovenskega naroda. Poverjeništvu izvršnega odbora OF za Štajersko je 16. aprila 1944 izdalo okrožnico s sklepom o mobilizaciji vseh za vojsko sposobnih moških od 17. do 45. leta starosti, a je predvidevalo postopno mobilizacijo, ki se bo, kolikor bo le mogoče, izvajala na prostovoljni osnovi. Po navodilu navedenega poverjenišтва bi naj partizani najprej mobilizirali vojne obveznike, ki so bili zaposleni v industriji, in obveznike iz dolinskih krajev, kjer je okupator najlažje izvajal svojo mobilizacijo. Takoj pa je bilo treba mobilizirati ubežnike iz nemške vojske. Povelje o izvajanju mobilizacije so od glavnega štaba NOV in POS dobile tudi enote 4. operativne cone. Oblastni komite KPS za Štajersko in pokrajinski odbor OF za Štajersko sta pričela jeseni 1944 z veliko kampanjo za mobilizacijo vseh moških od 17. do 50. leta. Razglasila sta, da so dotedanje oprostitev razveljavljene. Uspehi partizanske mobilizacije so bili na posameznih območjih Štajerske različni. Mobilizacija je v največji meri zajela obveznike na podeželju, najbolj popolna pa je bila seveda na svobodnih ozemljih. Iz elaborata je razvidno, da Treeckov štab v času nastanka elaborata še ni vedel, da je partizanska mobilizacija že zajela moške do 50. leta starosti. Okupator je že spomladi 1944. leta spoznal, da je prišlo, kar zadeva mobilizacijo, do preloma v partizansko korist in zato je zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl tedaj izdal več proglašov, ki so bili usmerjeni proti partizanski mobilizaciji.

¹⁴¹ Okupatorju je bilo jasno, da narodnoosvobodilno gibanje ne bi moglo izvesti množične mobilizacije, če bi le-ta bila le prisilna.

¹⁴² Veliko število novih borcev je 4. operativna cona res poslala na območje 7. korpusa NOV in POJ. Od aprila do oktobra 1944 so enote 4. operativne cone mobilizirale okoli 13.800 novih borcev, od teh so jih poslale na Dolenjsko okoli 8570. Trditev, da so nove borce partizanske enote pošiljale na Dolenjsko in v Zgornjo Savinjsko dolino, ni precizna, ker so te enote del novih borcev takoj vključile v svoje vrste.

¹⁴³ V noči na 23. september 1943 je Kozjanski odred nameraval poslati večjo skupino novincev prek Save na Dolenjsko. Dva bataljona odreda sta bila določena, da bi opravila to nalogo. Bračičeva brigada pa je z več napadi na nemške postojanke in okupatorjev promet skušala olajšati prehod novincev prek Save. Ker je v razsušeni čoln, s katerim bi naj prepeljali novince prek Save, vdrla voda, akcija v noči na 23. september ni uspela. Takoj so pričeli pripravljati nov prehod prek Save. Na Zigrskem Vrhu so novince razdelili v dve skupini. Prvi so bili borci z manjšo postavo, ki so jih nameravali prek Save prepeljati s čolni. Vodnik je v temni noči zgrešil pot do čolna. Kolona novincev in borcev 2. bataljona Kozjanskega odreda je naletela na okupatorjevega stražarja in nemško zasedo, ki je z raketami razsvetlila teren in pričela streljati. Novinci so se razbežali. Partizani so izgubili precej časa pri iskanju novincev. V drugi skupini so bili novinci višjih postav, ki so s pomočjo napete vrvi prebredli Savo pri Brezovem, a pred dogovorjenim znakom. Zaradi tega je bilo na desnem bregu Save ob njihovem prihodu le 12 partizanov, 2. bataljon odreda pa je ostal na levem bregu, ker se je že dani in je Sava narastla. Prek Save so poslali le kurirja. Nekateri novinci so padli v sovražnikovo zasedo, precej so jih polovili Kočevarji, nekateri pa so se razkropili. Borci Kozjanskega odreda so nato 417 novincev, ki so jih spet zbrali, poslali na Dolenjsko prek Kamniško — zasavskega odreda. Ni še bilo mogoče natančno ugotoviti, katero skupino novih borcev so Treeckove enote presenetile pri Zgornjem Razborju.

¹⁴⁴ Navedba elaborata v zvezi s pošiljanjem novincev na Dolenjsko je le posplošena. Res je, da so enote 4. operativne cone praviloma dezertirje iz nemške vojske obdržale, ker so le-ti bili izurjeni vojaki. Nekaj več tistih, ki so že služili v jugoslovanski vojski, pa so pošiljali na območje 7. korpusa, zlasti če so bili fizično manj sposobni.

¹⁴⁵ Praviloma so mobilizacijo izvajale tiste enote, ki so bile na določenem območju, ali pa so štabi enot pošiljali na teren tudi mobilizacijske patrulje in enote.

¹⁴⁶ Enote 4. operativne cone so res imele orožje različnega izvora, ne smemo pa dobesedno upoštevati trditve, da so imele orožje vseh vojsk. V času, ki ga obravnava elaborat, je le prevladovalo orožje nemškega in zavezniškega izvora, a bilo je tudi orožje jugoslovanskega in drugega izvora.

¹⁴⁷ Podatki o spuščalcih so v glavnem točni. Od junija 1944 so zavezniki odmetavali pomoč v glavnem na Pohorju, na območju Zgornje Savinjske doline, na Moravškem in na Kozjanskem. Po nastanku elaborata oziroma v letu 1945 so zavezniki odmetavali pomoč tu-

di druge; npr. na Paškem Kozjaku, za Lackov odred pa 19. marca 1945 celo na območju Golice na avstrijskem Štajerskem.

¹⁴⁸ Stanje uniformiranosti je bilo pri posameznih enotah 4. operativne cone različno. V obravnavanem obdobju je bilo že dosti uniform angloškega izvora, dosti pa seveda nemškega izvora.

Preskrbovalno akcijo v Slovenski Bistrici je opravila Bračičeva brigada v noči na 11. oktober 1944. Preskrbovalno akcijo v Velenju je opravila Tomšičeva brigada, ki je že v noči na 19. julij zavzela vermansko postojansko v Šentjurju pri Celju. Po okupatorjevem poročilu je bilo v noči na 9. november 1944 v središču Velenja okoli 500 partizanov, ki so odpetjali zaplenjeno blago s 6 vozovi. V partizanskih poročilih nismo našli podatkov o vdoru v Velenje 9. novembra. Tomšičeva in Bračičeva brigada pa sta bili tedaj na zahodnem območju 4. operativne cone, Šerčerjeva brigada pa je bila 8. novembra v Rečici v Savinjski dolini, 9. novembra pa je bil del te brigade v Sv. Andražu pri Velenju (danes Andraž nad Polzelo) in na Paškem Kozjaku. Glavnina Tomšičeve brigade je opravila veliko preskrbovalno akcijo v Velenju v noči na 18. november.

¹⁴⁹ Enote 4. operativne cone so na Štajerskem izvajale preskrbovalno akcije z zaplembami v okupatorjevi trgovski mreži, na posestvih Nemcev in na posestvih, ki so jih Nemci zaplenili Slovincem ali slovenskim ustanovam.

¹⁵⁰ Enotam 4. operativne cone soli ni primanjkovalo. Prehrana teh enot je bila precej boljša kot v enotah 7. korpusa NOV in POJ.

¹⁵¹ Praviloma so bile bataljonske kuhinje, če pa je bila neka četa ločena od bataljona, je kuhala zase. Partizani niso smeli na svojo roko ničesar zapleniti. Samovoljno prisvajanje živil ali česa drugega so dostikrat strogo kaznovali. Seveda pa so bile izjeme in so posamezniki ali pa drugi na račun partizanov samovoljno jemali živež ali kaj drugega. V elaboratu pri obravnavi preskrbe ni upoštevano delovanje gospodarskih komisij, menz na svobodnih ozemljih in pa dejstvo, da so, če je šlo za večjo prostovoljno oddajo ali odkup, kmetje to često v soglasju s partizani prijavili kot prisilni odvzem. Trditev, da je v času bojev in pohodov prenehala oskrba partizanov s hrano in še zlasti trditev, da je bil vsak partizan odvisen od tega, kar je tedaj sam naropal ali oplnil, je netočna. Osebnе rekvizicije so bile strogo prepovedane. Res pa je, da v času bojev ni bilo vedno mogoče oskrbeti s toplo hrano borcev na položajih.

¹⁵² Gre za partizansko obveščevalno službo.

¹⁵³ Navedena je napačna kratica za mladinsko organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja. Le-ta se je imenovala Zveza slovenske mladine (ZSM). SKOJ je bila kratica za Zvezo komunistične mladine Jugoslavije. Seveda so bili skojevci hkrati člani in funkcionarji ZSM.

¹⁵⁴ Tu je navedena pravilna kratica za Slovensko protifašistično žensko zvezo, ni pa povsem pravilno razrešena.

¹⁵⁵ Pri štabu 4. operativne cone je bil obveščevalni center, ki je imel številne izpostave. Partizanska obveščevalna služba je bila res zelo razvejana in rekli bi lahko, da je na obveščevalnem področju prišlo ponekod in v neki meri do preorganiziranosti. Partizanska obveščevalna služba je potekala po raznih linijah, ki so se med seboj prepletale in bolj ali manj uspešno sodelovale. Sicer pa je partizanska obveščevalna služba delovala v okviru treh sektorjev — vojaškega, civilnega in inozemskega. Pri delovanju obveščevalcev pa meje delovanja le niso bile ostro začrtane. Kar se tiče vojaške obveščevalne službe, bi lahko rekli, da je bila kljub razvejanosti trdno povezana. Na terenu so delovali obveščevalni centri, obveščevalne točke in obveščevalne opazovalnice štabov cone, 14. divizije in posameznih enot. Pri enotah so bile tudi posebne obveščevalne enote (npr. obveščevalni vod Lackovega odreda, ki je pred začetkom nemške ofenzive na Kozjaku 18. novembra 1944 štel 21, pred koncem vojne pa 32 partizanov). Obveščevalni centri so bili tudi pri komandah vojnih področij. V enotah so delovali kontraobveščevalni oficirji. Z obveščevalno dejavnostjo se je seveda še posebej ukvarjala tudi OZNA, z njo so se ukvarjale tudi enote 3. brigade VDV oziroma NO. Nekatere partizanske ustanove so imele svoje obveščevalce. Bile so še posebne obveščevalne postojanke. Treeckov štab je presodil, da je partizanska obveščevalna služba zelo uspešna organizacija, kar je, če jo vzamemo kot celoto, tudi bila. Treeckov štab je k svojemu poročilu z dne 14. septembra 1944, ki ga je poslal poveljniku 18. vojaškega okrožja, dodal poročilo o obveščevalni službi, v katerem je zapisal, da partizani s svojo obveščevalno službo kontrolirajo vse premike nemških enot. Ta uspeh partizanske obveščevalne službe je poročilo povezovalo z množičnim sodelovanjem prebivalstva pri delovanju partizanske obveščevalne službe (Zbornik NOV, VI/16, dok. št. 136); glej tudi opombo 2. Ugotovitev Treeckovega štaba o vlogi množične obveščevalne službe NOG je bila točna. Pri obveščanju partizanov o premikih sovražnikovih enot, o njihovih zasedah in tudi o drugih namerah okupatorja, je bila najpomembnejše prav množično sodelovanje prebivalstva v narodnoosvobodilnem boju in hkrati pri obveščanju. Množično sodelovanje pri obveščanju partizanov je bilo še zlasti učinkovito na območjih, kjer je velika večina prebivalstva sodelovala v osvobodilnem boju. Zgodilo se je, da je okupator partizane

presenetil in jim prizadel izgube, a ne zato, ker bi odpovedala množična obveščevalna služba, ampak zato, ker partizani niso dovolj upoštevali obvestil in opozoril množične obveščevalne službe. Tudi za področje obveščanja velja ugotovitev Treeckovega štaba, da bi dejavnost partizanskih enot na Spodnjem Štajerskem ne bila mogoča brez podpore terenske organizacije osvobodilnega gibanja.

Z množično obveščevalno službo so tesno sodelovale posebne obveščevalne službe in jo tudi organizirale ter od nje dobivale množico podatkov. Ljudje so obveščali partizane o pojavljanju sovražnikovih enot, njegovih zasedah itd. neposredno s prenašanjem sporočil od ene do druge partizanske hiše, dokler obvestila niso prišla do partizanske skupine ali enote. Partizane pa so sodelavci NOG obveščali tudi z dogovorjenimi vizualnimi ali akustičnimi znamenji in seveda z neposrednimi stiki s partizanskimi obveščevalci.

Kljub uspehom partizanske obveščevalne službe in dobri oceni, ki jo ji je dal Treeckov štab, pa je imela organizirana partizanska služba tudi razne slabosti. Primanjkovalo ji je dovolj usposobljenih obveščevalcev. Na Štajerskem partizanski obveščevalni službi v glavnem ni uspelo prodreti v tiste okupatorjeve ustanove in poveljstva, ki so sprejemala najpomembnejše odločitve o akcijah in ukrepih proti narodnoosvobodilnem boju. Podatki tistih obveščevalnih izpostav, ki niso imele radijske zveze, so prihajali na ustrezno mesto dostikrat prepozno. Končno so bili obveščevalni centri le pretirano zaposleni s pisanjem dnevnih, tedenskih, štirinajst dnevnih in mesečnih poročil. Obveščevalci so dobivali tudi naloge, ki v vojnem času niso bile najbolj nujne. Tako so npr. jeseni 1944 dobili naročilo o zbiranju podatkov o industrijskih obratih, skladiščih, večjih mesarijah, kovačnicah, mlinih itd., ki naj bi bili potrebni za organizacijo gospodarstva »v bližnji prihodnosti« oziroma po vojni. Kar koristno pa je bilo napotilo, da morajo obveščevalci poleg drugega zbirati tudi zgodovinsko gradivo in podatke. Navedene slabosti »profesionalne« partizanske obveščevalne službe je v veliki meri nadoknadila množična obveščevalna služba. Lahko bi rekli, da je vsak aktivist OF, sodelavec NOG in partizan moral biti v nekem smislu tudi obveščevalec.

¹⁵⁵ V času, ki ga elaborat Treeckovega štaba obravnava, je štab 4. operativne cone imel radijsko zvezo s svojimi enotami in z glavnim štabom NOV in POS, ne pa z vrhovnim štabom NOV in POJ. Radijske zveze štaba cone z njemu podrejenimi enotami so bile včasih prekinjene. Podatkov, ki bi potrdili obstoj neposrednih radijskih zvez z zavezniškimi letali, ni bilo mogoče najti.

¹⁵⁷ Oznake, ki jih navaja Treeckov elaborat (1/1, 1/8, 1/10) so imele vojaške kurirske postaje. Vojaška kurirska postaja 1/1 je bila na širšem območju Graške Gore, 1/8 je bila na območju Golababuke na Pohorju. Prek vojaške kurirske postaje 1/3 na območju Belih Vod je potekala vojaška kurirska linija proti Zgornji Savinjski dolini do postaje 1/10.

¹⁵⁸ Tudi iz tega dela besedila je razvidno, da Treeckov štab ni dovolj razlikoval vojaških kurirskih postaj in kurirskih postaj 3. in 5. relejnega sektorja.

¹⁵⁹ Štabi in poveljniki enot 4. operativne cone in drugi funkcionarji so imeli svoje kurirje. V partizanskih enotah so bili referenti in posebne enote za zveze. Poleg kurirskih postaj, ki so bile vključene v sistem vojaških kurirskih postaj, so imele posamezne enote še svoje kurirske postaje, ki so vzdrževale zveze med štabom in njegovimi enotami ter še druge zveze.

¹⁶⁰ Na okupacijskem območju Spodnja Štajerska seveda niso bili povsod enako ugodni pogoji za zadrževanje in delovanje večjih partizanskih enot. V času, ki ga obravnava elaborat, enotam 4. operativne cone praviloma niso bili potrebni vodiči iz vrst civilnega prebivalstva, ker je bilo v enotah dovolj ljudi, ki so poznali teren. Trditev, da so partizanske enote prenočevale in se zadrževale vedno pri istih kmetijah in v istih krajih, je močno splošena oziroma ni točna. Res pa je, da so se v nekaterih krajih in pri nekaterih kmetijah enote 4. operativne cone zadrževale zelo pogosto.

¹⁶¹ Trditev, da so v partizanskih enotah uporabljali predvsem stare šolske karte in barvne karte bivše Jugoslavije, je v bistvu netočna. V enotah 4. operativne cone so imeli tudi vojaške specialke, ki so jih partizani zaplenili pri okupatorju, specialke pa so dobivali tudi z zavezniškimi pošilkami.

¹⁶² Navadno tudi na osrednjem Pohorju enote 4. operativne cone niso imele posebnih težav s preskrbo. Tja so pripeljali živež in drugo iz poseljenih območij in material, ki so ga zaplenili v sovražnikovih postojankah.

¹⁶³ 4. operativna cona Pohorja kot operacijskega območja ni razdelila s črto Rdeči Breg – Vitanje. Štab cone je svoje območje razdelil na 9 sektorjev, ki jih je označil s številkami. Celotno območje Pohorja je obsegal V. sektor. Enote 4. operativne cone so v svojih poročilih razmeroma malo uporabljale pri določanju delovanja omenjene sektorje.

¹⁶⁴ Območje Šostanj – Velenje oziroma hriboviti predel med Pako in Mislinjo je bil v znatni meri res prehod. Prek tega območja so prehajale enote 4. operativne cone iz Zgornje Savinjske doline na Pohorje in obratno. Vendar so se na tem območju partizanske enote tudi dosti zadrževale in na njem opravile številne akcije.

¹⁶⁵ Tu gre za Paški Kozjak.

¹⁶⁶ Gre za Šentilj pri Velenju.

¹⁶⁷ V Šentilju pri Velenju in na območju Šmartnega v Rožni dolini so intenzivno delovali aktivisti OF. V Šentilju je bila na območju Silove kurirska postaja 32 S, na območju Šmartnega v Rožni dolini pa postaja 30 S. Kurirji so opravili tudi več akcij. Možno je, da so v elaboratu upošteevane tudi akcije kurirjev kot akcije domačih band.

¹⁶⁸ Gre za mejo med okupacijskim območjem Spodnja Štajerska in t. i. Neodvisno državo Hrvaško, ki so jo nacisti štelili za državno mejo. Partizani so prehajali prek te meje in med drugim tudi konec septembra 1944, ko je glavnina Šerčerjeve brigade prešla navedeno mejo (glej op. 57). S širšega ptujskega območja so precej novih borcev poslali v partizanske enote na območju Hrvaškega zagorja.

¹⁶⁹ Trditev o večjih možnostih za teroriziranje prebivalstva na območju Trbovlje—Zagorje—Mrzlica ne pomeni teroriziranja prebivalstva v celoti, ampak pritisk narodnoosvobodilnega gibanja na okupatorjeve ustanove in organizacije ter sodelavce okupatorja. Vendar navedeno območje glede tega ni bilo kaka izrazita posebnost.

¹⁷⁰ Vsekakor je Treeckov štab mislil na hribovito zaledje zasavskih rudarskih središč. Precizna v elaboratu navedena trditev le ni, ker so na savinjsko območje zahodno od Celja prihajale partizanske enote tudi od drugod.

¹⁷¹ V začetku avgusta 1944 je bil osvobojen velik del Zgornje Savinjske doline, ne pa še vsa. Celotna Zgornja Savinjska dolina je bil osvobodena po padcu okupatorjevih postojank v Mozirju in v Letušu sredi septembra 1944.

¹⁷² Po dolinah s prometnimi zvezami so se enote 4. operativne cone praviloma premikale res ponoči, a bili so tudi dnevni pohodi. Partizani so včasih, če je bilo mogoče, reke tudi prebrodili, kar npr. pri Dravi ni bilo mogoče.

¹⁷³ Glavni štab NOV in POS je 11. avgusta razpisal 2. vojaško tekmovanje enot NOV in POS hkrati s tekmovanjem zmage, ki ga je razpisal Izvršni odbor OF. Po razpisu je 2. vojaško tekmovanje trajalo od 1. septembra do 1. novembra 1944. Štab 4. operativne cone je izdal navodila za tekmovanje 26. avgusta 1944, naslednjega dne pa je ocenjevalna komisija za tekmovanje pri štabu cone že izdala »Tekmovalni načrt IV. operativne cone«. Enote 4. operativne cone so nato pripravile svoje tekmovalne načrte in določile tekmovalne referente.

¹⁷⁴ Trditev, da so enote 4. operativne cone imele med poveljniškim kadrom skoraj same izsolane ljudi, ki so jim jih dodelile šolske enote z Dolenjskega, je močno splošena oziroma pretirana. Šolskih enot v pravem smislu do ustanovitve oficirske šole in podoficirskih šol ni bilo.

¹⁷⁵ Zlasti v prvih letih osvobodilnega boja so se partizanski poveljniki usposabljali predvsem s izkušnjami, ki so si jih pridobili pri vodenju enot, s preučevanjem ustreznih literature in tudi na raznih kratkih tečajih. Avgusta 1943 je pričela delovati Vojaška šola NOV in PO Slovenije s pehotnim in artilerijskim tečajem. Redno pa je ta šola, ki jo je Glavni štab NOV in POS konec 1943. leta preimenoval v Oficirsko šolo Glavnega štaba NOV in POS, pričela s tečaji za partizanske poveljnike po nemški ofenzivi na Dolenjskem in Notranjskem jeseni 1943. Imela je 12 oddelkov: pehotnega, artilerijskega, inženirskega oziroma minerskega, obveščevalnega, sanitetnega, intendantskega itd. Oficirska šola je bila pri štabu 9. korpusa. Kratki tečaji za oficirje so bili tudi v nekaterih divizijah in celo v nekaterih brigadah. Od konca 1943 so delovale podoficirske šole na območju 7. in 9. korpusa. Divizijske šole so sredi 1944. ukinili in ustanovili podoficirske šole pri štabih obeh slovenskih korpusov in 4. operativne cone. Podoficirska šola 4. operativne cone je začela delovati sredi 1944. leta. Do nastanka zgornjesavinjskega svobodnega ozemlja je bila ta šola na Pohorju in se je zadrževala v taborih Pohorskega odreda, ki je moral skrbeti za prehrano funkcionarjev, predavateljev ter tečajnikov šole. Avgusta 1944 se je podoficirska šola preselila v Zgornjo Savinjsko dolino. Prihajala je pehotne tečaje, tečaje za minerje, obveščevalce, intendante itd. V partizanskih enotah so bile pogosto na sporedu vojaške ure.

¹⁷⁶ Poleg vojaških ur so bile v partizanskih enotah pogosto tudi politične ure. Elaborat ne omenja zelo pogoste teme političnih ur — programa OF oziroma njenih temeljnih točk. Pri obravnavi OF so politični komisarji često obravnavali vlogo KPS v OF, v enotah 4. operativne cone praviloma niso preučevali Stalinovih govorov, pogosto pa so prebrali in komentirali prispevke, ki jih je objavljala narodnoosvobodilni tisk. Za politično delovanje med borci so bili zadolženi tudi člani KPS in SKOJ.

¹⁷⁷ Prav vse akcije enot 4. operativne cone le niso bile opravljene na osnovi širših strateških zasnov. Res pa je, da je celotna vojaška dejavnost enot 4. operativne cone le bila povezana, predvsem pa so vse njihove pomembnejše operacije potekale po načrtih štaba 4. operativne cone.

¹⁷⁸ Pri roparskih napadih gre za preskrbovalne akcije v krajih z okupatorjevimi postojankami in za zaplembe na posestvih, ki jih je upravljal okupator, ter za rekvizitije pri nacistih in vidnejših sodelavcih okupatorja.

¹⁷⁹ Partizani so imeli marsikje povezave s pripadniki posadk v okupatorjevih postojankah, še zlasti z vermani. Elaborat omenja primer take povezave v zvezi s postojanko pri

elektrarni na Fali, ki jo je Lackov odred zavzel v noči na 29. september 1944. Navedba tega primera vsekakor temelji na podatku, ki ga je pri zasliševanju povedal politični komisar Ivan Mali-Bruno, potem ko so ga Nemci ujeli. Mali je povedal, da so partizani zavzeli falko elektrarno zaradi izdaje nekega vermana iz postojanke pri elektrarni. Razmeroma močne postojanke na Fali bi seveda partizani ne mogli zavzeti le zaradi izdaje enega vermana. Štab Lackovega odreda se je povezal tudi z zaposlenimi v elektrarni. V partizanskih poročilih se omenjajo povezave med partizani in vermani v postojanki na Fali. Številni vermani — Slovenci, so bili tudi sodelavci NOB in z njimi so imeli partizani povezave.

¹⁹⁰ Okupator je Mozirje močno utrdil. V trgu je bilo več postojank, med drugim tudi v župnišču in cerkvi. Okrog postojank so bili bunkerji, žične ovire ter predeli z minami. Okrog trga so bili bunkerji. V mozirski postojanki so bili predvsem vermani in orožniki. Vsekakor je bila v Mozirju ena najmočnejših postojank, ki so jih zavzele enote 4. operativne cone na Štajerskem. Mozirje je zavzela 12. septembra Šlandrova brigada.

¹⁹¹ Glej op. 53.

¹⁹² V poročilu štaba 4. operativne cone z dne 31. oktobra 1944 je navedeno, da sta dve četi 2. bataljona Bračičeve brigade pri Sv. Jederti 21. oktobra 1944 napadli vlak, da je pri tem padlo 7 sovražnikovih vojakov in 2 civilista ter da so partizani zajeli 11 vojakov (Zbornik NOV VI/17, dok. št. 25). Ujetnike so partizani odpeljali na Sele, kjer sta dva ranjena vojaka pobegnila, ostale pa so usmrtili. Treeckov štab navaja, da so usmrtili šest vojakov. Ta podatek je verjetno točen, ker ga je sporočil vojak, ki je pobegnil. Domačijo, pri kateri so usmrtili ujete nemške vojaške, so nato Nemci zažgali. Pri napadu na vlak pri Sv. Jederti so partizani uničili lokomotivo.

¹⁹³ Enote 4. operativne cone so intenzivno napadale in rušile železniške proge in objekte ter napadale vlake. Glavne naloge Pohorske čete Lackovega odreda — le-ta je misljal na z netočno oznako Hadžijeva skupina (glej op. št. 90) — so bile mobilizacija, rušenje sovražnikovih prometnih zvez in izvajanje manjših akcij. Pohorska četa je opravila številne napade na progo Maribor — Pragersko, predvsem še v času od 8. do 28. oktobra 1944. V noči na 10. oktober je skupina njenih borcev razorožila okupatorjevo posadko, ki je stražila železniški predor pri Črešnjevcu. Sicer pa so borci te čete zavzeli tudi dve sovražnikovi postojanki, in to v Staršah na Dravskem polju (v noči na 16. oktober 1944) in pri železniški postaji v Bistrici pri Limbušu v noči na 27. december 1944.

¹⁹⁴ Železničarji so opravili nekaj sabotažnih akcij na železnicah predvsem v 1941. letu. V obdobju, ki ga obravnava elaborat, železničarji niso izvedli samostojno kakega napada. Železničarji, ki so bili sodelavci NOB, pa so z obvestili in na druge načine pomagali pri pripravi in izvedbi partizanskih napadov na železnice in železniški promet.

¹⁹⁵ O partizanski mobilizaciji glej op. 140.

¹⁹⁶ Mitinge in druge prireditve za prebivalstvo so prirejali aktivisti OF in enote 4. operativne cone. Večkrat so domačini pripravili tudi jedajočo in pijačo za udeležence. Velika večina mitingov je imela politični in kulturni program. Glede pitja alkohola elaborat vsekakor močno pretirava.

¹⁹⁷ Okupator je partizanskemu tisku posvečal veliko pozornost, ga zbiral in preučeval. Sestavljal je tudi sezname periodičnega partizanskega tiska. Seznam tega tiska, ki je precej natančen, je bil tudi objavljen. Izšel je kot priloga publikaciji z naslovom Unser Feind iz marca 1945, ki jo je izdalo zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze. V tem elaboratu je Treeckov štab navedel le nekaj podatkov o partizanskem tisku.

¹⁹⁸ Tehnika Kajuh, ki je nadaljevala delo tehnike Skovik (le-ta je delovala v Škalskih Cirkovcah od junija do septembra 1944) je od oktobra 1944 naprej delovala v Vodrižu. Konec marca 1945 pa se je preselila na hrib Bure pri Šmiklavžu pod Graško Goro. Tehnika Aškerc je delovala v gozdu Tajna nad Jurkloštom od jeseni 1944 do 6. februarja 1945. Tehnika Kristof — Stane Ilc je delovala na Sedovnikovem vrhu nad Sv. Primožem na Pohorju od avgusta do decembra 1944. Partizanskih tehnik je bilo na Štajerskem kar veliko in Treeckov štab je verjetno te tehnike omenil le za ponazoritev delovanja partizanskih tehnik, saj je moral imeti tudi podatke še o drugih tehnikah ali vsaj o tistih, ki so dosti razmnoževale. Na Pohorju je bila npr. najpomembnejša »civilna« tehnika Mernik.

¹⁹⁹ Osrednja glasila narodnoosvobodilnega gibanja in razne brošure so res prinašali na Štajersko iz Dolenjske, a so ga štajerske tehnike oziroma tehnike 4. operativne cone in v jeseni 1944 tudi tiskarne razmnoževale. Štajerski kurir je bil vojaški vestnik štaba 4. operativne cone. Prva številka je izšla 1. aprila 1944. Nova beseda je bila prav tako glasilo 4. operativne cone. Prva številka tega glasila, ki je izšla 1. maja 1944 je imela podnaslov Glasilo IV. operativne zone. Druga številka, ki je izšla 1. junija 1944, je imela podnaslov Glasilo štajerskih in koroških partizanov. V elaboratu med drugim ni omenjeno glasilo Novi čas, ki je imelo prvotno podnaslov: Glasilo OF za Štajersko, nato pa Vestnik OF in NOV za Štajersko in Koroško in končno Vestnik OF in NOV za Štajersko. Novi čas je zamenjalo glasilo Štajerski poročevalec.

²⁰⁰ Vojaška tehnika 4. operativne cone Sever je bila najprej v Lukanji nad Oplotnico, od srede 1944. leta do 12. oktobra tega leta, ko so jo opustili, pa na zahodnem Pohorju nad

Pamečami. Na Pohorju je bila tudi vojaška tehnika Sova, in to od avgusta 1944 do začetka maja 1945, ko so jo preselili na Koroško. Svoj sedež je imela na Skrivnem hribu. Najprej je bila to tehnika 14. divizije, nato pa 4. operativne cone. Centralna vojaška tehnika 4. operativne cone Jug je delovala na območju Smihela nad Mozirjem.

¹⁸¹ Letala niso prinašala partizanskega tiska z Dolenjskega na Štajersko.

¹⁸² O partizanskih tehnikah in tiskarnah na območju 4. operativne cone glej med drugim: Jože Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, III., Gorenjske in Štajerske tiskarne, Ljubljana 1976 (Krali ni naštel vseh partizanskih tehnik na območju 4. operativne cone); Bogdan Žolnir, Partizanski tisk ob Meži, Dravi in Mislinji, Maribor 1962, Rado Zakonjšek, Ilegalni tisk med narodnoosvobodilno borbo na Štajerskem, Žalec 1979, Milan Ževart, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962.

¹⁸³ Na Štajerskem so enote 4. operativne cone v času največjega razmaha osvobodilnega boja v tej pokrajini izbojevale tri svobodna ozemlja. Prvi manjši svobodni ozemlji sta nastali že junija 1944, in to na Kozjanskem s središčem v Jurkloštru ter na solčavskem območju v Zgornji Savinjski dolini. Ti dve manjši svobodni ozemlji sta postali del širših svobodnih ozemelj na Kozjanskem in v Zgornji Savinjski dolini. Širša svobodna ozemlja so enote 4. operativne cone izbojevale v času od konca julija do srede septembra 1944, in to predvsem v operacijah od 30. julija do 2. avgusta, v noči na 23. avgust in 3. september ter 11. in 12. septembra. Na široko zasnovane operacije enot 4. operativne cone za izbojevanje svobodnih ozemelj sodijo med največje in najbolj uspešne operacije NOV in POS. Zgornjesavinjsko svobodno ozemlje je obsegalo območje današnje mozirske občine. Osvobojeno je bilo ozemlje petih okupatorjevih občin (Mozirje, Rečica, Ljubno, Luče in Gornji Grad). Svobodno ozemlje na Kozjanskem v času njegovega največjega obsega lahko omejimo s črto Kozje — Rudnica — Jezerce — Mišji dol — Gračnica — Veliko Kozje — Razbor — Veliki Kamen — Pišce — Kozje. Pohorsko svobodno ozemlje je od začetka septembra zajemalo velik del Pohorja. Okupator je obdržal svoje postojanke v dolinah okrog Pohorja. Najpomembnejša kraja na pohorskem svobodnem ozemlju sta bila Sv. Lovrenc in Ribnica. V tem elaboratu Treeckov štab obravnava predvsem zgornjesavinjsko svobodno ozemlje. O kozjanskem svobodnem ozemlju je Treeckov štab poročal 16. septembra 1944 in navedel, da je nemška uprava popolnoma opustila območja Planine, Kozjega in Pilštajna (Zbornik NOV VI/16, dok. št. 136).

¹⁸⁴ V osvobojeni Zgornji Savinjski dolini so najprej prevzeli oblast odbori OF, 17. septembra so bile volitve narodnoosvobodilnih odborov v tistem delu, ki je bil osvobojen že v začetku avgusta, sredi novembra pa so bile volitve v Mozirju in njegovi okolici. Odbori OF in NOO so se na svobodnih ozemljih ukvarjali predvsem z reševanjem gospodarskih problemov in še posebej s preskrbo, s socialnim skrbstvom in tudi s kulturno in prosvetno dejavnostjo, v okviru le-te še zlasti s šolstvom.

¹⁸⁵ Partizansko šolstvo je bilo močno razvito v Zgornji Savinjski dolini, razmahnilo se je tudi na Kozjanskem, v znatno manjši meri pa na pohorskem svobodnem ozemlju. Omeniti velja, da so bile partizanske šole in šolski tečaji tudi zunaj svobodnih ozemelj. O partizanskem šolstvu glej med drugim Slavica Pavlič — Viktor Smolej, Partizansko šolstvo na Slovenskem, Ljubljana 1981. V tem delu niso omenjene vse šole zunaj svobodnih ozemelj.

¹⁸⁶ Največ konferenc in posvetovanj aktivistov, tečajev, velikih zborovanj in kulturnih prireditev je bilo na zgornjesavinjskem svobodnem ozemlju.

Podatek o delovanju članov SNOS v Zgornji Savinjski dolini je točen. Zaradi organizacije ljudske oblasti na svobodnih ozemljih in verjetno še zaradi drugih nalog je vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega boja poslalo na Štajersko dva člana predsedstva SNOS (Franca Leskoška-Luko in Zorana Poliča), načelnika odseka za izgradnjo ljudske oblasti pri predsedstvu SNOS dr. Darka Černeta, načelnika oddelka za gospodarstvo pri predsedstvu SNOS inž. Jožeta Levstika in še nekatere druge.

¹⁸⁷ Jeseni 1944 so poleg tehnik na zgornjesavinjskem svobodnem območju delovale tudi tri partizanske tiskarne, in to na območju Zadrecke doline: tiskarna 4 M z imenom Krim, ki so jo po preselitvi iz vasi Brdo v Mačkin Kot preimenovali v Pohorsko tiskarno, tiskarna 8 M z nazivom Podružnica partizanske tiskarne in tiskarna 7 A z imenom Pravica.

¹⁸⁸ V Zgornji Savinjski dolini ni bilo volitev za poslance SNOS, kot navaja elaborat. Kot smo navedli so bile volitve NOO in okrajno narodnoosvobodilno skupščino. Prvi krajevni NOO pa je pričel delovati na območju Jurkloštra po njegovi osvoboditvi 9. junija 1944.

¹⁸⁹ Štab Treeckove bojne skupine je ocenil, da so svobodna ozemlja in še zlasti zgornjesavinjsko svobodno ozemlje zelo pomembna za partizane iz vojaških razlogov. Ne glede na to oceno lahko trdimo, da so bila svobodna ozemlja na Štajerskem tudi s povsem vojaškega vidika koristna za enote 4. operativne cone, četudi njihovega pomena le ne smemo pretiravati. Svobodna ozemlja so bila pomembna za razmah dejavnosti OF in drugih organizacij in osvobodilnega gibanja, zgornjesavinjsko svobodno ozemlje pa je bilo pomembno za delovanje vodstva narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem. Za razmah osvobodilnega boja na Štajerskem pa je bil najpomembnejši nastanek svobodnih ozemelj. V času narod-

noosvobodilnega boja, a tudi v povojnih ocenah so močno poudarjali pomen volitev narodnoosvobodilnih odborov na svobodnih ozemljih. Ne da bi zanikali pomembnost teh volitev pa je treba upoštevati, da so že pred izvolitvijo NOO odborov OF odbori bili tudi uspešni organi ljudske oblasti, da so NOO delovali le kratek čas in le na dveh območjih Štajerske. Pomembnosti volitev NOO torej ne gre pretiravati.

Rekli smo, da so bila osvobodjena ozemlja pomembna za narodnoosvobodilni boj na Štajerskem. V zvezi z njimi pa so se pojavile tudi nekatere težave in slabosti. Propagandna dejavnost osvobodilnega gibanja je le preveč gradila na svobodnih ozemljih. Pojavljala se je t. i. bolezen odsekovstva in uradovanja. Prišlo je do raznih težav glede pristojnosti političnih organizacij NOG, odborov OF in NOO na eni strani in zalednih vojaških oblasti na drugi. Navedene slabosti so skušali odpravljati. Zelo hude posledice za NOG pa je imelo uničenje svobodnih ozemelj. Če upoštevamo te posledice, bi lahko rekli, da so bila za osvobodilni boj zelo koristna t. i. polsvobodna ozemlja.

²⁰⁰ Zavezniška letala so odmetavala pomoč v navedenih mestih in še drugje. (Glej tudi op. 147.) Letališče v Zgornji Savinjski dolini so začeli graditi razmeroma pozno; šele v začetku novembra 1944. Ko so bila dela pri izgradnji letališča v glavnem zaključena, je nemška ofenziva uničila svobodno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini. Na letališču ni pristalo nobeno letalo. Z letališča pri Rečici so nameravali evakuirati tudi najtežje ranjence.

²⁰¹ O partizanskih načrtih za širjenje svobodnega ozemlja glej op. 54.

²⁰² Trditev Treeckovega štaba o pomenu zgornjesavinjskega svobodnega ozemlja je bila točna v toliko, da je bilo od svobodnih ozemelj na Štajerskem zgornjesavinjsko za NOG najbolj pomembno.

²⁰³ Kolhozov na pohorskem svobodnem ozemlju ni bilo in tudi ne kaj kolhozom podobnega. Na posestvih, ki jih je 1941. leta zaplenil okupator in posestvih Nemcev oziroma okupatorjevih sodelavcev so bile organizirane ekonomije za preskrbo prebivalstva.

²⁰⁴ Okupator je začel s ofenzivnimi akcijami proti svobodnim ozemljem na Štajerskem najprej na Pohorju. Tam se je začela nemška ofenzivna akcija 18. oktobra 1944. Enote Treeckove bojne skupine niso naleteli na večji odpor in so 20. oktobra vdrle v Ribnico in Sv. Lovrenc, a so se potem iz teh krajev znova umaknile. V času ofenzivne akcije na Pohorju v oktobru so nemške enote na območju okupatorjevih občin Slovenske Konjice, Zreče in Vitanje s hribovskih kmetij odpeljale dosti živine in živeža. Okupator ni bil zadovoljen z rezultati svoje akcije na Pohorju v drugi polovici oktobra in je še pred njenim koncem začel pripravljati novo generalno čiščenje Pohorja. Na posvetu s svojimi oficirji je polkovnik Treeck 25. oktobra dejal, da mora biti Pohorje očiščeno partizanov in da mora nova akcija na Pohorju temeljiti na povsem novih osnovah. Te nove osnove so bile dogovorjene s predstavniki šefa civilne uprave in zveznega vodje Štajerske domovinske zveze. Šlo je za to, da bi partizanskim enotam onemogočili zadrževanje na Pohorju. Nova nemška ofenzivna akcija na Pohorju je trajala od začetka do konca novembra 1944. V tem času so nemške enote s Pohorja odpeljale dosti živine, kmetijskih pridelkov in še drugega. Pri ropanju je z vojaškimi enotami sodeloval aparat šefa civilne uprave in Štajerske domovinske zveze. Že v začetku ofenzive so Nemci zasedli Sv. Lovrenc in Ribnico in nato obnovili svoje postojanke in svojo upravo na Pohorju. Po končanih operacijah na Pohorju in ofenzivi na Kozjaku severno od Drave so se nemške enote usmerile proti svobodnim ozemljema v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem. V skoraj sočasnih ofenzivah Snežni metez in Divja svinja so nemške enote uničile decembra 1944 navedeni svobodni ozemlja. Od konca 1944, ko se je močno povečal nemški vojaški pritisk proti enotam 4. operativne cone, svobodnih ozemelj na Štajerskem ni bilo več.

DAS STABSELABORAT DER KAMPFGRUPPE TREECK VON DEM VOKSBEFREIUNGSKAMPF IN DER STEIERMARK.

Zusammenfassung

Der Autor veröffentlicht ein Dokument des Okkupators, das sich auf den Volksbefreiungskampf auf dem Gebiet der 4. operativen Zone, insbesondere auf die slowenische Steiermark bezieht. Es geht um das Elaborat bzw. um einen undatierten Entwurf, der zwischen dem 11. und 18. November 1944 im Stab der Kampfgruppe Treeck entstand. Das Elaborat enthält Angaben und Bewertungen hauptsächlich aus der Zeit von Mitte des Jahres 1944 bis zur Mitte November desselben Jahres. Es befinden sich aber darin auch Angaben aus der Zeit vor dem angegebenen Zeitabschnitt.

Die Kampfgruppe Treeck wurde nach ihrem Kommandanten Obersten dr. Egon von Treeck genannt. Der Kern dieser Gruppe war das 18. Ersatzjägerregiment bzw. das Regiment Treeck. Die Kampfgruppe Treeck und ihr Kommandant, bekannt als ein fähiger und

kriegserfahrener Offizier, spielten eine bedeutende Rolle im Kampfe des Okkupators mit den militärischen Einheiten der Volksbefreiungsarmee auf dem Gebiet der 4. operativen Zone.

Das Elaborat enthält zahlreiche Angaben. Besonders interessant ist, wie der Stab Treeck den Befreiungskampf und die Partisaneneinheiten bewertet. Im Vergleich mit anderen im Stab Treeck entstandenen Dokumenten und Berichten über einzelne Aktionen und Kämpfe und andere Begegnungen, versucht das hier veröffentlichte Elaborat den Volksbefreiungskampf auf okkupierten Gebiet der Untersteiermark als Ganzes zu behandeln.

In der Einleitung gab der Autor eine kurze Darstellung von der Rolle der Kampfgruppe Treeck und seines Kommandanten. Gleichzeitig analysiert er den Inhalt des Elaborats. Wenn auch darin Elemente der nazistischen Propaganda gegen den Befreiungskampf vorhanden sind, muß man bekennen, dass auch ziemlich genaue Feststellungen und ganz gute Bewertungen des Befreiungskampfes sich darin befinden.

Unter anderem wird im Elaborat eine gute Bewertung des Volksbefreiungskampfes vorgefunden, und eine zutreffende Feststellung, daß ohne der Terrainsorganisation OF (Befreiungsfront) die Tätigkeit der Partisaneneinheiten in der Untersteiermark unmöglich wäre. Das war keine ganz neue Feststellung, aber daß sie in einem militärischen Dokument vorkommt, bedeutet es eine Bestätigung, daß dem Okkupator sehr gut bekannt war, woher die Partisaneneinheiten ihre Stärke schöpften. Auch die militärische Tätigkeit des Volksbefreiungskampfes auf dem erörterten Gebiet ist im Elaborat gut eingeschätzt, und zwar mit der Feststellung, daß die größeren und kleineren Partisanenaktionen untereinander verbunden und vom Stab der 4. operativen Zone geleitet waren.

Der Stabskommandant Oberst Treeck hat bei dem Entwurf des Elaborats bestimmt mitgewirkt. Bevor er in die Steiermark kam, kämpfte er in Nordafrika und an der Ostfront. In der Steiermark wurde er zum Kommandanten der Unteroffiziersschule des 18. Militärbezirks in Maribor ernannt. Im Februar 1944 leitete Treeck als operativer Stabskommandant die Offensive gegen die 14. Partisanendivision, nach ihrer Ankunft in die Steiermark. Am 22. Juli wurde er zum Kommandanten des 18. Ersatzjägerregiments und gleichzeitig auch der Kampfgruppe Treeck. Obgleich Treeck ein militärisch erfahrener Mann war, beurteilte er die Lage in der Steiermark nicht immer richtig und gab den Einheiten seiner Kampfgruppe auch Befehle, die sie nicht ausführen konnten. (z.B. den Befehl zur Vernichtung der Brigaden der 14. Division.).

Umfassende Anmerkungen zum Elaborat erklären einzelne Angaben, bewerten die Analysen und Angaben vom Stab Treeck und weisen auf zahlreiche ungenaue Angaben im Elaborat hin. Die Absicht des Autors bei der Vorbereitung der Anmerkungen und Bemerkungen war, dem Leser oder dem Forscher die Verwendung des Elaborats des Stab Treeck zu erleichtern. Das Elaborat befindet sich im Archiv des Museums des Volksbefreiungs Maribor in Verwahrung, und wurde bis jetzt noch nicht veröffentlicht. Aus den Anmerkungen ist ersichtlich, daß heute für den Historiker die Bewertungen und Beurteilungen der Volksbefreiungsbewegung und ihrer militärischen Einheiten des Stab Treeck auf dem Gebiet der 4. operativen Zone, die wichtigsten sind.

Was die Angaben von einzelnen Ereignissen anbelangt, die das Elaborat enthält, ist es heute möglich mehr aus anderen zahlreichen Partisanen- und Okkupatorenquellen wie auch aus anderen Dokumenten aus dem Stab Treeck zu erfahren.

Doch alles das vermindert nicht die Bedeutung des hier veröffentlichten Dokuments, da es die Beurteilungen des Stabs Treeck enthält, welche großen Einfluss auf die Entschlüsse und Handlungsweise dieses Stabs im Kampfe gegen die Partisaneneinheiten und auch gegen die Terrainsorganisation der Befreiungsfront (OF) des slowenischen Volkes hatten.

SPOPAD BORCEV LACKOVEGA ODREDA Z GESTAPOVCI NA GRADIŠČU KONEC JANUARJA 1945

Milan Ževart*

UDK 940.541(497.12 Gradišče na Kozjaku)»1945«

ŽEVART Milan: *Spopad borcev Lackovega odreda z gestapovci na Gradišču konec januarja 1945.* (Der Kampf der Lacko Truppe mit einer Gestapogruppe auf Gradišče Ende Januar 1945.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)2, str. 199–206.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Na osnovi v marsičem nasprotujočih si virov avtor obravnava napad bojne patrulje 1. bataljona Lackovega odreda, ki je deloval severno od Drave, na skupino gestapovcev pri Holantu na Gradišču 31. januarja 1945. Ta akcija ne sodi ravno med uspešne akcije Lackovega odreda. V spopadu z gestapovci sta padla poleg mitraljezca Jožeta Jerbiča še dva funkcionarja Lackovega odreda, in to namestnik komandanta odreda Dragutin Babič in referent za zveze pri štabu odreda Slavko Bedina, ki sta se po lastni odločitvi pridružila napadalcem.

UDC 940.541(497.12 Gradišče na Kozjaku)»1945«

ŽEVART Milan: *The Encounter of the Fighters of Lacko Detachment with the Gestapo Men on Gradišče at the End of January in the Year 1945.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)2, p. 199–206.

Orig in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On the basis in many a time contradictory sources the author treats the attack of the battle-patrol of the 1st battalion of Lacko's detachment, acting northern of the Drave on the squad of Gestapo men at Holant on Gradišče on the 31st of January in the year 1945. This is not just one of the most successful actions of Lacko's detachment. In the light with the Gestapo men were killed beside the machine-gunner Jože Jerbič still two functionaries of Lacko's detachment. These were the detachment commander's representative Dragutin Babič and the staff officer Slavko Bedina responsible for detachment connections, who resolved by themselves to join the aggressors.

Napad borcev Lackovega odreda na skupino gestapovcev pri Holantu na Gradišču na Kozjaku (od 1953 le Gradišče) ne sodi ravno med uspešne akcije Lackovega odreda, ki je v času svojega delovanja od ustanovitve 27. junija 1944 (do preureditve in preimenovanja 19. in 20. septembra 1944 Pohorski odred) pa do maja 1945 dosegel pomembne uspehe, in to kljub temu, da je večino časa svojega obstoja deloval na zelo izpostavljenem območju severno od Drave. Poleg nalog teritorialne enote, ki jih je moral opravljati, je izbojeval pomembne zmage v boju z nemškimi enotami, opravil številne napade na okupatorjeve prometnice in promet po njih ter v času od 24. avgusta do 27. decembra zavzel devet sovražnikovih postojank in še razorožil stražo pri železniškem predoru.¹

Ohranjena poročila Lackovega odreda dosledno navajajo, da so partizani na Gradišču napadli gestapovce. Po drugih virih sodeč, je šlo za skupino raztrgancev, ki so bili seveda v službi gestapa, v skupini pa so vsekakor bili tudi pravi gestapovci in zato bomo govorili o napadu na gestapovce.²

V svoji monografiji o Lackovem odredu³ sem v skladu z njeno zasnovo navedel le osnovne podatke o napadu na gestapovsko skupino in hkrati tudi navedel,

* Dr. Milan Ževart, ravnatelj muzeja NO Maribor in redni profesor Pedagoške fakultete Maribor

kako je ta dogodek vplival na razreševanje nekaterih nasprotij med funkcionarji Lackovega odreda.⁴ Kljub temu da pri napadu na gestapovsko skupino na Gradišču ni šlo za kak večji boj, je bil ta napad le pomemben, saj sta padla dva funkcionarja odreda, in to namestnik komandanta odreda Dragutin Babić in referent za zveze pri štabu odreda Slavko Bedina, padel pa je tudi mitraljezec Jože Jerbič.⁵ Zaradi navedenega bo prav, če za Lackov odred nesrečen dogodek pri Holantu na Gradišču podrobneje opišemo.

Za opis napada na gestapovce pri Holantu je na voljo kar precej virov. Gre za poročila iz časa vojne oziroma za poročila štaba Lackovega odreda in za pričevanje udeležencev dogodka ter izjave tistih, ki so o dogajanju pri Holantu pisali na osnovi pripovedovanja drugih. Za vire, ki so na voljo, velja, da ne pojasnjujejo vsega, kar se je 31. januarja 1945 dogajalo na Gradišču in da je v njih kar dosti protislovnih, a tudi napačnih podatkov. Vsekakor bi lahko marsikaj pojasnilo poročilo okupatorskega izvora, ki pa ga nismo našli.

Ker je na Gradišču padel namestnik komandanta Lackovega odreda je štab odreda že 1. februarja 1945 za štab 4. operativne cone NOV in POS napisal posebno poročilo o »borbi« na Gradišču. Takoj na začetku poročila je obvestilo o Babičevem padcu, in to takole: »Naslov se obvešča, da je dne 31. januarja 1945 padel v borbi z gestapom namestnik komandanta Lackovega odreda tovariš Babić Dragutin in referent za zveze tovariš Bedina Slavko.« V tem uvodnem obvestilu torej štab odreda mitraljezca Jerbiča, ki je tudi padel, sploh ni omenil. Obvestilu sledi opis akcije, in to od tedaj, ko je štab odreda dobil obvestilo o gestapovski skupini na Gradišču, pa do tedaj, ko se je patrulja Lackovega odreda umaknila z Gradišča.⁶

Kmalu po napadu na gestapovce so v štabu Lackovega odreda 5. februarja 1945 napisali še dve poročili, ki obravnavata spopad na Gradišču. Gre za tako imenovano dnevna poročila štaba odreda za čas od 22. januarja do 10. februarja 1945 in za petnajstdnevno poročilo operativnega odseka pri štabu odreda, ki tudi zajema obdobje od 22. januarja do 5. februarja 1945.⁷

Osnovni podatki so v vseh treh poročilih štaba odreda enaki, nekatere razlike med poročili pa so. Vsekakor so poročila štaba Lackovega odreda dobra osnova za opis dogajanj in najprej bomo podali potek dogodkov po teh poročilih, nato pa bomo na osnovi drugih virov opozorili na nekatere njihove pomanjkljivosti.

Dne 24. januarja 1945 se je štab Lackovega odreda ločil od svojega 2. bataljona, ki je bil tedaj v Radvanju in je opolnoči prišel do Sv. Antona severozahodno od prelaza Radelj. Dne 25. januarja zvečer je štab Lackovega odreda znova krenil na pot in se nato 26. januarja zadrževal pri sv. Pankraciju v Radelci ter je istega dne nadaljeval pohod proti svojemu 1. bataljonu. Temu bataljonu se je štab odreda priključil 27. januarja na Zgornji Kapli. Štab odreda in 1. bataljon sta se tudi 28., 29. in 30. januarja zadrževala na območju Kaple, naslednjega dne pa sta odšla na Dvoršnikov vrh. Tja sta prišla odredova obveščevalca z novico, da se na Gradišču zadržuje 6 gestapovcev, ki so oboroženi z brzostrelkami in pištolami.

Ko se je štab odreda seznanil z obvestilom, je komandant Jože Škufca-Martin ukazal štabu 1. bataljona, da določi 20 borcev, ki bodo pod vodstvom člana štaba bataljona odšli na Gradišče in tam uničili gestapovsko skupino. Štab bataljona je sklenil, da bo patruljo na Gradišče vodil namestnik komandanta 1. bataljona. Iz poročil štaba Lackovega odreda je razvidno, da je bil 28. januarja 1945 postavljen za namestnika komandanta 1. bataljona Alojz Zidarič-Miloš, ki je bil prej namestnik komandanta 2. bataljona. Pred tem je bil namestnik komandanta 1. bataljona Ivan Gršič. Domnevamo lahko, da je Zidarič prišel v 1. bataljon s štabom odreda. Namestniku komandanta 1. bataljona, ki naj bi vodil patruljo, ki je šla 20 borcev oziroma napad na gestapovce, je komandant Lackovega odreda ukazal: »Hišo, v kateri so bili gestapovci, naj obkoli, postavi zasede in jih nato s

pomočjo koga od domačinov izvabi iz hiše ter jih pobije.« Domačin naj bi gestapovce obvestil, da se v hiši niže od Holanta, kjer je bila gestapovska skupina, zadržujejo partizani. Štab odreda je predvideval, da bo vest o partizanih gestapovce spravila iz hiše.

Patrulja Lackovega odreda, ki je bila določena za napad na gestapovce, je odšla na pot ob 10. uri dopoldne. Akcija pri Holantu pa je potekala v nasprotju z navodili komandanta odreda. Vodstvo je namreč prevzel namestnik komandanta odreda Babič in to kljub prepovedi komandanta odreda. Babič je s celotno patruljo krenil k Holantovi domačiji, ki je bila na čistini. Kljub temu naj bi gestapovci prihoda patrulje ne opazili. Ko je patrulja prišla do Holantove hiše, je namestnik komandanta 1. bataljona odprl zadnja oziroma večna vrata na severni strani hiše, v vežo pa je prvi skočil Babič. V veži je bilo na vsaki strani po dvojce vrat. Babič je odprl druga vrata na desni strani veže. Zagledal je gestapovce in z brzostrelko takoj začel streljati nanje. Gestapovci so brž odgovorili z ognjem in njihov prvi rafal je zadel Babiča in ga hudo rani. Ranjeni Babič se je nato sam usmrtil z ročno granato. To, da se je Babič ubil z ročno bombo, omenja le poročilo štaba odreda z dne 1. februarja. Takoj za Babičem sta skočila v hišo pri sprednjih oziroma južnih vratih Bedina in »en mitraljezec«, in tam je, kot je poročal štab odreda, na nepojasneni način padel referent za zveze Bedina. Kako in kje je padel mitraljezec štab odreda v svojih poročilih ni navedel, in prav tako se mu ni zdelo potrebno, da bi navedel njegovo ime in priimek. Rekli smo, da je bil to Jože Jerbič.

Po poročilih štaba odreda je bila pri Holantu »enournna borba«, a partizani kljub hrabrosti borcev niso mogli zlomiti odpora gestapovcev, ker so le-ti imeli v hiši dobre zaklone. Ko so partizani dobili obvestilo, da prihaja gestapovcem pomoč, so se umaknili. Po poročilu štaba odreda z dne 1. februarja naj bi vest o sovražniku prinesla neka ženska. V poročilu operativnega odseka pri štabu odreda je navedeno, da je kar kmalu zatem, ko je patrulja Lackovega odreda zapustila položaje pri Holantu, gestapovcem prišla pomoč. S tem v zvezi je v poročilu navedeno tole: »Po borbi, je bila že ista pri dotičnem kmetu (pri Holantu — op. M. Ž.). Jakost te pomoči je štela 30 mož.«

Štab odreda je navedel, da je pri Holantu odred izgubil tri tovariše, eden od borcev pa je bil laže ranjen. Izgubljeni sta bili dve brzostrelki in pištola. Partizani niso mogli ničesar zapleniti. Po poročilih štaba odreda so padli štirje gestapovci.

Štab odreda je bil prepričan, da bi napad na gestapovce povsem uspel, in to brez žrtev, če bi namestnik komandanta odreda upošteval navodila komandanta odreda. Po mnenju štaba odreda je Babič napravil napako že s tem, da je z vso patruljo krenil do hiše kljub čistini okoli nje in kljub globokemu snegu. Vendar je štab odreda menil, da so se borci približali k hiši, ne da bi jih gestapovci opazili. Pri oceni Babičevega ravnanja pa je štab odreda le poudaril, da bi sovražnik lahko patruljo opazil, ko se je blizala Holantu in ko bi prišla blizu, bi udaril po njej z avtomatskim orožjem.⁸

O spopadu na Gradišču je na kratko poročal tudi odredni sekretar Zveze komunistične mladine Jugoslavije oziroma SKOJ Silvo Grgič-Šimen, in to v poročilu, ki je datirano z 31. januarjem 1945. V tem poročilu, ki vsebuje obvestilo o spopadu na Gradišču, je Grgič zapisal, da bo o njem še posebej poročal. Takega poročila nismo našli.⁹

Poleg poročil o dogajanju pri Holantu iz časa vojne imamo na voljo še objavljena in neobjavljena pričevanja, a tudi nepodpisani članek z naslovom Poročnik Dragutin Babič, ki je bil objavljen v brošuri z naslovom Tovariš Dragutin. To brošuro so pripravili v Lackovem odredu, razmnožila pa jo je tehnika tega odreda. Posvečena je bila spominu padlega namestnika komandanta odreda Dra-

gutina Babića ter je izšla kmalu po Babičevem padcu. V zvezi z zadnjim Babičevim bojem je avtor članka o Babiću zapisal, da je Babić pri Holantu odprl vrata v izbo, v kateri so bili gestapovci in s svojo brzostrelko ubil štiri gestapovce. Preostala gestapovca pa sta prišla pri drugih vratih partizanom za hrbet in z rafalom zadela Babića v glavo, hkrati pa sta padla tudi Bedina in mitraljezec.¹⁰

Ladislav Grat-Kijev je v svojih spominih na partizanska leta, ki jih je objavil v samostojni knjigi, navedel več podatkov o spopadu na Gradišču oziroma o Babičevem padcu. Navedbe Kijeva temeljijo na izjavah drugih, ker Kijev pri Holantu ni bil. Sicer pa je Kijev povedal, da je padec Dragutina Babića opisal po pripovedovanju drugih in zato je razumljivo, da je v njegovem opisu nekaj napačnih podatkov. Kijev je navedel, da je iz Lučan prišlo v bližino Kaple 5 gestapovcev, ki so počivali v neki koči. Ljudje so gestapovce opazili in z vestjo o njih pohiteli v štab odreda. Ko je prispelo obvestilo o gestapovcih, je Babić pozval prostovoljce za akcijo oziroma za napad na gestapovce. Komandant odreda Jože Škufca-Martin je menda zahteval, naj bi Babić vzel s seboj četo borcev. Babić pa je to odklonil z izjavo: »Kolikor fašistov, tolko nas.« Ladislav Grat-Kijev je še navedel, da sta Babić in Bedina takoj po začetku spopada padla, mitraljezec pa je bil hudo ranjen, a je še vendar z rafalom pobil dva gestapovca.¹¹

Bralec bo zlahka ugotovil, v čem se sicer zanimiva pripoved Kijeva razlikuje od navedb v poročilih štaba odreda. Naj pripomnimo le, da v patrolji, ki je šla na Gradišče, niso bili le prostovoljci, a nekaj jih je bilo. Prav tako seveda v patrolji ni bilo toliko borcev, kot je bilo gestapovcev. Razumljivo je, da so glede navedenega poročila štaba odreda bolj točna. Podatek o tem, da so gestapovci prišli na Gradišče z Lučan pa najdemo tudi v dokumentih.

V glasilu borcev Lackovega odreda Odmev partizana severne meje, ki je začelo izhajati 1969. leta, je objavljenih kar nekaj prispevkov o spopadu pri Holantu. Erika Hojnik je v svojem zapisu, ki vsekakor temelji na pripovedovanju domačinov, navedla, da so na Gradišču padli trije partizani in trije fašisti, a da je padel tudi domačin Miha Ropič, ki je bil na kraju spopada.¹²

Tončka Postl je po pripovedovanju svojega deda zapisala, da so bili gestapovci, ki jih je bilo šest, oblečeni po partizansko. Kot Hojnikova je navedla, da so padli trije partizani in trije gestapovci in da je v Holantovi hiši bil smrtno zadet tudi Miha Ropič.¹³

Erika Hojnik in Tončka Postl sta svoja prispevka napisali kot učenki osnovne šole in zato je razumljivo, da sta njuna zapisa neprecizna in z napakami. Nekateri podatki v njunih zapisih, ki temeljijo na pripovedovanju domačinov, pa so le zanimivi in med drugim podatek o tem, da je bil žrtev spopada pri Holantu tudi Miha Ropič. Miha Ropič je bil delavec oziroma hlapec, star 23 let. V njegovem življenjepisju je navedeno, da ga je januarja 1945 ustrelila nemška policija.¹⁴ Kot bomo videli, Ropič verjetno ni padel pri Holantu oziroma v Holantovi hiši.

Navedli smo nekaj podatkov iz zapisov, ki so viri druge roke. Pomembne pa so izjave prič oziroma udeležencev dogajanj pri Holantu. Gre za pričevanja Marije Gradišnik-Holantove, Mihe Krofla in Silva Grgiča-Šimna. Pri pričevanjih navedenih gre za viře prve roke.

Holantova hčerka Marija je navedla, da je k njim že 30. januarja zvečer prišlo 6 gestapovcev. Pri Holantu so večerjali. Štirje so govorili slovensko. Ko so gestapovci povedali, kaj so, so omenili tudi, da hočejo prijeti kmeta, ki je vozil hrano za partizane (šlo je za Grila oziroma Časa). Gestapovci si niso upali po omenjenega kmeta in so poslali ponj Kosovega hlapca, ki je med potjo obvestil partizanska obveščevalca, da so pri Holantu gestapovci. Obveščevalca sta ga zaradi previdnosti zvezala, a je pobegnil.

Holantova v svojem prispevku trdi, da so partizani prišli k njihovi hiši ob 10.30. Po njenem naj bi bilo partizanov le 12. Partizani so vdrli v hišo in potem na

sobna ter kuhinjska vrata. Babič je vstopil pri kuhinjskih vratih. Prišlo je do spopada, v katerem so padli trije partizani in trije gestapovci. Boj med partizani in gestapovci je po spominu Holantove trajal pol ure ali celo več. Preživeli trije gestapovci so pobegnili iz hiše, ne da bi jih partizani opazili. Dne 1. februarja je prišla k Holantu močna kolona Nemcev in z njimi Kosov hlapec. Trupla padlih gestapovcev je moral Holant odpeljati v Lučane.¹⁵ Za Kosovega hlapca je eden od Nemcev izjavil, da ga bodo ustrelili. To so verjetno tudi storili, ker se ni več vrnil.

Vsekakor so v zapisu Holantove nekateri podatki, ki se ne skladajo s podatki v poročilih štaba odreda.

Miha Krofl je z 2. bataljonom Tomšičeve brigade, v kateri je bil od julija 1944, prišel v Lackov odred.¹⁶ Bil je mitraljezec v 1. četi 1. bataljona Lackovega odreda. Večina članov patrolje, ki je šla k Holantu, je bila iz te čete. Krofl se spominja, da je bil v patrolji tudi komandir njegove čete. Ko je patrolja hitela proti Holantu, je bil Krofl v izvidnici in ni opazil namestnika komandanta odreda. Sodi, da je bil Babič pri pohodu na Gradišče v začetju kolone.

Krofl, ki je bil s svojim puškomitraljezom ob severni strani hiše blizu njenih vrat, si je dogodke pri Holantu zapomnil takole: Ko so partizani zasedli položaje okrog hiše, je bila kratek čas tišina. Nato je prihitel Babič, odrinil vrata in skočil v vežo, za njim pa mitraljezec Jože Jerbič. Takoj zatem so se čuli rafali. Rafal, ki je ubil Babiča, je zadel tudi mitraljezca Jerbiča. Nato so se vrata zaprla. Kdo je vrata zaprl, pa Krofl ni mogel videti. Pri vratih na južni strani hiše je padel referent za zveze Bedina, a Krofl, ki je bil na severni strani, tega ni mogel videti. Za Bedinovo smrt je zvedel po umiku partizanov od Holanta. Po kratkotrajnem streljanju v hiši, je nastala tišina. Partizani, ki so bili na položajih pri hiši, niso vedeli, kaj se dogaja v njej. Nato je nekdo dal povelje, da je treba pripraviti ročne bombe, ki so jih imeli partizani dovolj na voljo. Pomočnik mitraljezca Krofla Ivan Poredoš je razbil okensko šipo, a partizani zaradi Holantovih, ki so bili v hiši, vanjo niso zmetali bomb, čeprav bi z angleškimi ročnimi granatami lahko gestapovce pobili. Iz istega razloga so partizani opustili tudi namero o požigu hiše, četudi je nekdo ukazal, naj pripravijo slamo za požig. Tudi gestapovci niso vrgli kakih bomb iz hiše in prav tako niso streljali skozi okna. Prave komande pa po padcu Babiča le ni bilo. Smrt pri borcih zelo priljubljenega namestnika komandanta odreda Babiča je vplivala na borce. Partizani, ki so bili na severni strani hiše, so namreč sklepali, da je Babič padel, ker ni klical na pomoč. Partizani so bili pri Holantu okoli pol ure in bi še ostali, a je prišla vest, da sovražniku prihaja pomoč in zato so se partizani umaknili. Krofl sodi: če je gestapovcem res prišla hitra pomoč, je lahko prišla le z južne strani. Če bi namreč prihajala s severne strani, bi Nemci naleteli na partizane in bi prišlo do spopada. Verjetno torej Nemcev zelo hitro ni bilo. V tem se Kroflov pričevanje ujema z navedbo Holantove hčerke. Krofl se še spominja, da je komandir njegove čete imel potem neke težave, ker akcija pri Holantu ni uspela. Spominja se, da je bilo v patrolji, ki je bila na Gradišču, od 20 do 25 partizanov. Ti partizani so bili dobro oboroženi z lahkim pehotnim orožjem. Patrolja je imela med drugim štiri ali pet angleških puškomitraljezov. Kot smo že navedli, je štab odreda poročal, da je patrolja štela 20 borcev; ta podatek se v glavnem ujema s Kroflov navedbo. Krofl meni: ni bilo prav, da so bili vsi borci razporejeni okrog hiše oziroma da ni bilo na primernem mestu zaščite.¹⁷

Silvo Grgič-Šimen, partizan od srede 1942. leta, je bil sekretar SKOJ v Lackovem odredu od oktobra 1944. Njemu se seveda ne bi bilo treba priključiti patrolji, ki je šla nad gestapovce. V akcijo je torej šel prostovoljno in kot sam pravi zato, ker je bilo v patrolji tudi nekaj skojevcev in še nekaj takih, ki niso bili iz 1. bataljona. Če povzamemo podatke iz Grgičevega pričevanja, ki ga bomo uporabili še na drugem mestu, je bilo pri Holantu takole: v partizanski skupini, ki je odšla

na Gradišče, naj bi bilo le kakih 12 partizanov (v poročilu, ki ga je Grgič napisal po spopadu pri Holantu, je navedel, da je bilo v patrulji 16 partizanov — op. M. Ž.). Ko je partizanska patrulja po globoki gazi prispela do Holantove domačije, namestnik komandanta 1. bataljona, ki bi moral voditi napad na gestapovce, ni dopustil, da bi šli vsi borci na severno stran hiše, ampak je poslal štiri ali pet borcev na južno stran, da bi tam preprečili morebitni izpad gestapovcev. Ti borci so zasedli položaj okoli 40 metrov od hiše, za debli ali drvmi. Za njimi je bilo več kot 100 metrov čistine brez kritja. Večina partizanov je bila na severni strani hiše. Ko so borci, ki so bili na južni strani, slišali dolge rafale in ko je potem nastopila tišina, so se začeli ozirati tudi na položaj za svojimi hrbti. Ker ni bilo iz severne strani hiše nobenega sporočila, niso vedeli, kaj se je zgodilo. Sklepali pa so tako: če bi napad na gestapovce iz zadnje strani hiše uspel, bi že dobili obvestilo. Ko je minilo po streljanju 10 ali 20 minut, so borci, ki so bili na južni strani — med njimi je bil tudi Grgič — zapustili svoj položaj in se umaknili ali kot pravi Grgič v svojem pričevanju: »Nato so jo eden kot vsi izpred prednjih vrat stisnili.«

Sicer pa Grgič sodi, da je bila za napad določena prešibka in preslabo oborožena skupina in da bi morali borci, ki so obkolili Holantovo hišo, zavarovati z zasedo ob robu gozda. Grgič tudi meni, da bi bilo bolj prav, če bi partizani iz varnih zaklonov na robu gozda opazovali Holantovo domačijo, da gestapovci ne bi posumili, da so obkoljeni, nakar bi jih lahko z navzkrižnim ognjem pobili. Grgič je v svoji izjavi še zapisal, da bi se namestnik komandanta odreda, ki je bil hraber borec, ne smel spustiti iz vajeti.¹⁴

Iz poročil štaba Lackovega odreda je razvidno, da se je bojna patrulja približevala Holantovi hiši s severne strani, kar je s svojim pričevanjem navedel tudi Krofl. Ni pa se mogoče strinjati s trditvijo, ki jo najdemo v poročilih štaba odreda, da je »huda borba trajala celo uro«. Po prvih rafalih in po tem, ko so padli trije partizani in tudi trije gestapovci, ni bilo več streljanja; seveda pa so partizani še bili pri Holantovi hiši.

Zapisali smo, da so padli trije gestapovci, ker sodimo, da so domačini navedli pravo število padlih gestapovcev. Tudi Silvo Grgič-Šimen je v svojem in v že omenjenem poročilu z dne 31. januarja 1945 navedel, da so padli trije gestapovci. Vsekakor je res, da je do partizanov pri Holantu prišla vest o tem, da gestapovcem prihaja pomoč. Vsaj vprašljiva pa je trditev štaba Lackovega odreda, da so Nemci prišli do Holanta kmalu po umiku partizanov. Po našem mnenju je bolj verjetna navedba Holantove hčerke Marije, da so Nemci prišli šele naslednjega dne. Pričevanje Holantove opozarja na možnost, da so preživeli gestapovci pobegnili še v času, ko je vsaj del napadalcev še bil na severni strani Holantove hiše. Pobegnili so torej lahko po samoiniciativnem umiku skupine, ki je bila na južni strani Holantove domačije.

Prehajamo na kratko obravnavo tega, kar je sledilo po spopadu pri Holantu. Sedem dni po tem dogodku je pomočnik političnega komisarja odreda Jože Klep-Smeh napisal poročilo z naslovom »Pregled in stanje SKOJ-a v odredu«, ki ga je poslal Centralnemu komiteju KPS.¹⁵ V tem poročilu je hudo napadel odrednega sekretarja SKOJ Silva Grgiča-Šimna, ki se je prostovoljno udeležil akcije na Gradišču. Pri svoji kritiki odrednega sekretarja SKOJ je Jože Klep uporabil tudi dogodke pri Holantu in navedel, da se je Šimen v času spopada z gestapovci skril oziroma da je prvi zapustil položaj. Za ustrezno presojo Smehove kritike odrednega sekretarja SKOJ je treba upoštevati vsaj troje: odredni sekretar SKOJ je kritiziral razne negativne pojave v odredu oziroma v štabih odreda. Pomočnik političnega komisarja je zato v svojem poročilu trdil, da Grgič ne spoštuje drugih funkcionarjev. Grgič se ni omejil na to, da je svoje kritične pripombe zapisal v poročilu odrednega biroja SKOJ, ampak je, kot razberemo iz njegovega poročila z dne 30. januarja 1945, kritiziral nepravilne pojave tudi na partijskem sestanku.

V omenjenem poročilu je namreč Grgič zapisal: »Sicer pa imam ravno sedaj upanje, da se bodo te stvari sedaj uredile, ker je na našem partijskem sestanku tovariš pomočnik politkom. odreda Smeš obljubil, da bo on to uredil.« Prav v poročilu z dne 30. januarja 1945 — torej na dan pred akcijo na Gradišču — je Grgič ostro kritiziral nekatere pojave v štabih odreda.²⁰

Štab odreda v svojih poročilih nikogar od udeležencev napada na gestapovce na Gradišču ni grajal zaradi pobega ali umika, saj se je zavedal, da akcija ni bila dobro vodena in tudi ne dobro izpeljana. V svojem poročilu je štab Lackovega odreda vsekakor zato, da bi pri štabu 4. operativne cone opravičil izgube pri Holantu, zapisal: »Naši borci so se izkazali za zelo hrabre in predrzno hrabre, kar je bila tudi posledica tolikih žrtev.« Štab odreda je v poročilu zapisal tudi tole: »Sovražnik se je pokazal v borbi za zelo hrabrega.«²¹ K navedenemu bi rekli, da so bili pri Holantu predrzno hrabri tisti partizani, ki so padli. Štab Lackovega odreda je kritiziral le predrzno in neprevidno ravnanje namestnika komandanta odreda.

Ker je pomočnik političnega komisarja odreda v zvezi z dogodki pri Holantu ostro kritiziral sekretarja SKOJ odreda, naj povemo nekaj o njem. Silvo Grgič-Šimen je kot odredni sekretar SKOJ bil med udeleženci ene zelo uspešnih akcij Lackovega odreda. Gre za akcijo v Sobotah 11. novembra 1944. Tedaj je 7 partizanov, ki so vsi prostovoljno šli v akcijo, v Sobotah zavzelo nemško postojanko in zaplenilo dosti orožja — 23 pušk, 6 ročnih bomb, pištolo, raketno pištolo, 680 nabojev za puške, 500 nabojev za brzostrelko in še nekaj druge vojaške opreme.²²

Silvo Grgič-Šimen, ki se je zameril pomočniku političnega komisarja Lackovega odreda, je bil v Lackovem odredu do 19. marca 1945. Tedaj je štab odreda poslal skupino ranjenih in oslabilih borcev, v kateri je bil tudi zavezniški oficir Mike, na pot proti Dravi. Skupino je vodil Grgič. Zaradi izdaje so to skupino policisti napadli pri Pušniku (gre za kmetijo blizu cerkve sv. Jerneja, a že na avstrijski strani). Od partizanov, ki so jih poslali na pot prek Drave, je bil oborožen samo Grgič, ki je svojo puško dal stražarju. Stražarja so nemški policisti ubili. Grgič se je skušal rešiti s skokom skozi okno Pušnikove hiše, a mu ni uspelo. Vendar je bil Grgič v ujetništvu oziroma v zaporu le kratek čas. Dne 1. aprila 1945, ko so zavezniške bombe zadele tudi kaznilnico v Mariboru, mu je uspelo pobegniti. Konec vojne je dočakal v 1. bataljonu Bračičeve brigade in je bil med drugim v boju z enotami SS in domobranci pri Borovljah po kapitulaciji Nemčije.²³

Na koncu še tole: partizane, ki so padli 31. januarja 1945 na Gradišču, so Holantovi po umiku partizanov odnesli iz hiše in jih pokrili s snegom, nato so jih pokopali ob Holantovi njivi. Po osvoboditvi so njihove ostanke prenesli v grobnico pri šoli na Gradišču.

Opombe

¹ Milan Ževart, Lackov odred. Lackova četa. Lackov bataljon, Poherski-Lackov odred, 1. in 2. knjiga Maribor 1988 (odslej Lackov odred). O dejavnosti in pomenu Lackovega odreda glej Povzetek v 2. knjigi, str. 650-656.

² Sodelavce gestapa in gestapevce, ki so se izdajali za partizane, so ljudje in partizani imenovali razirgancce, in to tudi zato, ker so bili večkrat, ko so nastopali kot partizani, slabo oblečeni.

³ Ževart, Lackov odred, 1. knjiga, str. 305-308.

⁴ Ževart, Lackov odred, 2. knjiga, str. 624-634.

⁵ Štab 4. operativne cone NOV in POS je Dragutina Babiča postavil za namestnika komandanta Lackovega odreda novembra 1944. Babič je bil vsekakor hraber partizan in je to pokazal tudi v bojih Lackovega odreda. Rojen je bil v kmetijski družini v bosanski vasi Grbavci pri Besanski Gradiški. Partizanom se je priključil 1941 leta. V času sovražniške ofenzive na Kežarje se ga julija 1942 ujeli. Iz zapora v Banja Luki so ga poslali v taborišče oziroma na prisilno delo v Nemčije, od tam je v začetku 1944 leta pobegnil in se priključil partizanom na Koroškem, kjer se je izkazal v bojih in je bil ranjen. Postal je komendant bataljona v Koroškem odredu. Potem, ko je bil ranjen, so ga poslali v bolnišnico na Dolenjske. Ko se je vračal v svoje enoto, ga je štab 4. operativne cone poslal v Lackov odred.

V vseh dokumentih partizanskega izvora, ki omenjajo padlega namestnika komandanta Lackovega odreda, se njegeve priimeke desledne navaja kot Babič. Tudi sam se je take podpisoval. Ko se pred leti Lackovci vzpostavili stike z njegovo svojci, so ti povedali, da se je pisal Babič. Kasneje se zvedeli, da naj bi se pisal pravzaprav Babič. Mi sme ohraniti priimek, ki se navaja v dokumentih, in s tem priimek, s katerim se je pokojni podpisoval. Sodimo, da Dragutina Babič ni imel razloga, da bi navajal napačen priimek (dopis štaba 4. operativne cone NOV in POS z dne 14. 11. 1944 štabu Lackovega odreda, Arhiv inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani — odslej AINZ, f. 134/IV; Tovariš Dragutina, brošura tehnike Lackovega odreda iz 1945 leta, priimek brošure je v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor — odslej AMNOM; Pore-

čnik Dragutin Babič, v Odmev partizana severne meje — odslej Odmev, leto II — 1970, str. 31—34, dopis občinskega odbora ZZB NOV Bosanska Gradiška z dne 5. 8. 1973, AMNOM). Slavko Bedina je bil referent za zveze od konca novembra 1944. To je bil že tretji referent za zveze, ki ga je izgubil Pohorski—Lackov odred. Prvi referent za zveze Marjan Koren-Rene je padel v četku julija 1944, njegovega naslednika Franca Galufa-Marjana so verjani ujeli 26. novembra 1944 (Zevart, Lackov odred, 2. knjiga, str. 527).

Št. 81

* Glej op. 8 in 7.

* Poročilo je v AINZ, f. 21.

* Primerek brošure je v AMNOM.

* Ladislav Grat-Kijev V metežu, Ljubljana 1959, str. 476—477.

* Erika Hojnik, Kaj se je dogajalo v Gradišcu na Kozjaku, Odmev, leto VI—1974, št. 1—2, str. 49.

* Tončka Postl, Spomin na narodnega junaka Dragulina Babiča, Odmev, leto X — 1979, št. 1—2, str. 41.

* Živiljenjepis Mihe Ropiča, AMNOM.

* Marija Gradšnik-Holantova, Dragomir je padel v naši hiši, Odmev, leto VI — 1974, str. 12—13. Nekaj podatkov je navedla Pepca Volmajer-Casova v prispevku Še danes se mi zdi, da ga vidim (Odmev, leto VI — 1974, str. 14). Gestapovci, ki so se namestili pri Holantu, so hoteli aretirati njenega očeta, po domače Časa.

* V seznamu borcev in funkcionarjev Lackove čete, Lackovega bataljona in Pohorskega — Lackovega odreda je v 2. knjigi monografije Lackov odred na str. 760 zaradi tipkarske napake navedeno, da je Krofi stopil v NOV novembra 1944. Krofi je odšel v partizano julija 1944.

* Izjava Mihe Krofi, AMNOM.

* Pričevanje Silva Grgiča-Šimna, AMNOM.

* Poročilo sem našel v Zgodovinskem arhivu pri Centralnem komiteju ZKS, ki je sedaj v okviru Arhiva Slovenije.

* Poročilo odrednega biroja SKOJ v Lackovem odredu z dne 30. 1. 1945, AMNOM.

* Glej op. 6 in 7.

* Zevart, Lackov odred, 1. knjiga, str. 216—219.

* Vprašalniki za borce Lackovega odreda (Silvo Grgič-Šimn): pričevanje Silva Grgiča-Šimna, AMNOM.

DER KAMPF DER LACKO ABTEILUNG MIT EINER GESTAPOGRUPPE AUF GRADIŠČE ENDE JANUAR 1945

Zusammenfassung

Den 21. Januar 1945 bekam der Lacko Abteilungsstab, der auf dem Gebiet nördlich der Drau tätig war, eine Meldung, daß sich bei Holant auf Gradišče eine Gestapogruppe befindet. Der Abteilungsstab befahl sofort seinem 1. Bataillonsstab, auf Gradišče seine Kampfpatrouille zu senden, um dort die Gestapogruppe zu vernichten. Der Patrouille des 1. Bataillons schlossen sich auch einige Freiwillige an, unter ihnen auch nach eigenem Entschlusse Leutnant Dragutin Babič, der Stellvertreter der Abteilungskommandanten. Wenn es auch bei dem Angriff auf die Gestapogruppe auf Gradišče, den 31. Januar 1945 um keine größere Aktion der Lacko Abteilung ging, war diese Aktion für die Abteilung doch von Bedeutung, weil neben den MG-Schützen Jože Jerbič, noch zwei Funktionäre der Lacko Abteilung im Kampfe ihren Tod fanden, und zwar der Stellvertreter des Abteilungskommandanten Babič und der Abteilungsreferent für Verbindungen Slavko Bedina. Der Angriff wurde nicht nach Anweisungen des Abteilungsstabs durchgeführt. Es gab so viele Partisanenopfer, weil der Angriff zu wagemütig war. Obgleich die Hälfte der Angehörigen der Gestapogruppe, die sechs Mann zählte, gefallen war, gehört der Angriff bei Holant nicht zu einer der erfolgreichen Aktionen der Lacko Abteilung.

NEKATERE ZNAČILNOSTI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA ŽELEZNIČARJEV NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

Marjan Žnidarič*

UDK 656.2.07(497.12 Štajerska):940.53(497.12)•1941/1945•

ŽNIDARIČ Marjan: Nekateri značilnosti narodnoosvobodilnega boja železničarjev na slovenskem Štajerskem. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)2, str. 207–215.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Članek obravnava prispevek železničarjev na slovenskem Štajerskem v osvobodilnem boju. Avtor izpostavi nekatere glavne značilnosti tega boja. Posebej predstavi priprave železničarjev na oboroženo vstajo in njihovo sodelovanje v raznih oblikah osvobodilnega boja v vseh štirih letih Okupatorjevo nasilje je doseglo tudi železničarje. Avtor posebej poudari pomcn partizanskih napadov na železniške proge in objekte ter letalskih napadov, pri katerih so na svoj način sodelovali tudi železničarji. Članek zaključuje z oceno deleža slovenskih železničarjev v skupnem narodnoosvobodilnem boju.

UDC 656.2.07(497.12 Štajerska):940.53(497.12)•1941/1945•

ŽNIDARIČ Marjan: Some Characteristics of the Railwaymen's National Liberation War in Slovenian Styria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)2, p. 207–215.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article treats the railwaymen's contribution to the National Liberation War in Slovenian Styria. The author puts out some main characteristics of that war. He particularly describes the railwaymen's preparation for the armed revolt and their participation in various forms of the National Liberation War in all four years. The occupier's act of violence came also upon the railwaymen. The author especially calls attention to the importance of the partisan's attacks on railway lines and objects and to the air-raids, in which the railwaymen were in some way involved. The article brings to a conclusion by the author's estimation of the railwaymen's share in the common National Liberation War.

Slovenski železničarji so privrženost svojemu stanu in njegovim tradicijam pokazali tudi z načrtnim zbiranjem spominskega in drugega zgodovinskega gradiva iz obdobja narodnoosvobodilnega boja. Prvi začetki te načrtnosti segajo že v leto 1950. Danes je raziskovanje vloge in pomena železničarjev v slovenskem narodnoosvobodilnem boju že tako daleč, da bomo poleg obstoječe monografije Anke Vidovič-Miklavčič, Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini 1941–1945, kmalu dobili podobne monografske obdelave še za ostale slovenske pokrajine. Ker je bilo število železničarjev in železniških obratov v okupirani slovenski Štajerski največje v slovenskih pokrajinah, železniška mreža pa najgostejša, bom v pričujočem prispevku skušal podati nekaj bistvenih značilnosti osvobodilnega boja slovenskih železničarjev na območju okupatorjeve okupacijske enote Spodnja Štajerska, vključno z železniško progo v jugoslovanskem delu Koroške.

Opozoriti želim predvsem na zanimiv, a žal ponesrečen poskus evakuacije železničarjev še pred nacističnim napadom na Jugoslavijo, na posebnosti okupa-

* Mag. Marjan Žnidarič, ravnatelj Mariborske knjižnice

cijskega sistema in raznarodovalnih ukrepov na železnici, na priprave železničarjev na oboroženo vstajo in na sodelovanje železničarjev v različnih oblikah osvobodilnega boja v domovini in zunaj nje v naslednjih letih vojne, na posredno in neposredno sodelovanje železničarjev pri uničevanju in onesposabljanju okupatorjevih komunikacij, kakor tudi na posamezna prizadevanja železničarjev pri zaključnih operacijah in osvoboditvi.

Že nekaj dni pred nemškim napadom na Jugoslavijo je direkcija državnih železnic v Ljubljani izdala ukaz o popolni evakuaciji železničarjev v notranjost države. Namen evakuacije je bil, čimveč žive sile in tehničnih sredstev umakniti v notranjost države in s tem že od vsega začetka povzročati sovražniku prometne težave. Čeprav evakuacija v načrtovanem obsegu in predvidenih učinkih ni uspela, je okupatorju šele s pritegnitvijo delavne sile iz Nemčije, predvsem pa iz Avstrije, uspelo ponovno doseči zadostno število zaposlenih v železniških obratih na slovenskem Štajerskem.

V dneh 6. in 7. aprila 1941 se je z nekaj evakuacijskimi vlaki iz slovenske Štajerske umaknila dobra četrtina slovenskih železničarjev (v začetku okupacije jih je bilo na obravnavanem območju približno 7.000). Evakuirali so se železničarji iz Maribora (največ iz železniških delavnic), Ljutomera, Ormoža, Ptuja, pa tudi ostalih postaj v smeri proti Celju in Zidanemu mostu. Precej slabše se je odzvala na evakuacijo koroška proga, kjer sta se delno evakuirali samo postaji Dravograd in Prevalje. Na nekaterih postajah so železničarji ob svojem umiku uničili tudi precej postajnih naprav.

Zaradi hitrega prodora nemških sil na jugoslovansko ozemlje so evakuiranci morali spreminjati prvotno določene cilje svojega umika, po 10. aprilu 1941 pa so evakuiranim železničarjem povzročale velike težave še ustaške oblasti na Hrvatskem. Po približno dveh tednih se je večina evakuiranih železničarjev vrnila na svoja delovna mesta, kjer pa so bili zelo surovo sprejeti. Mnogi so bili odpuščeni, številni premeščeni na delo v Avstrijo, nekaj je bilo aretiranih in pozneje deportiranih. Ker je okupatorju zaradi izredno rigoroznih ponemčevalnih ukrepov začelo kmalu primanjkovati delovne sile za normalno opravljanje železniške službe, je bil kmalu prisiljen sprejeti nazaj na delo večino odpuščenih slovenskih železničarjev, zaposlil pa je tudi precej dijakov in študentov. Večina teh se je pozneje vključila v osvobodilno gibanje.

Na poziv za evakuacijo so se slovenski železničarji zelo različno odzivali. Veliko je bilo narodno zavednih in so se pozivu brez pomislekov odzvali, dobra četrtina se je evakuaciji postavila odločno po robu in je odkrito simpatizirala z Nemci in nemčurji. Nekaj je bilo takih, predvsem progovnih delavcev, ki so bili socialno že tako ogroženi, da jim slabše skoraj ne bi moglo biti, zato so apatično čakali novo oblast. Del železničarjev, ki se niso evakuirali, pa je bil sicer narodno zaveden, vendar so bili še napol kmetje, ki so bili močno vezani na svoj kos zemlje in so že takoj v prvih dneh okupacije opustili misel na službo.

Z zasedbo ozemlja in s kapitulacijo Jugoslavije so okupatorji zasedli tudi vso železniško omrežje razpadle države. Z njim so pridobili važne komunikacijske zveze med srednjo in južno Evropo, ki so nemški vojski omogočile pospešeno koncentracijo sil za prodiranje v Grčijo in na vzhod. Umikajoča se jugoslovanska vojska je zaradi hitrega nemškega prodora uspela onesposobiti le del komunikacij. Na območju slovenske Štajerske so bili porušeni oziroma minirani naslednji železniški objekti: predor v Šentilju, pesniški vladukt, predor v Košakih pri Mariboru, most prek Drave v Mariboru, predor pri Črešnjevcu, most prek Drave v Dravogradu, mostova prek Meže pri Dobrihah blizu Raven in pri Prevaljah, delno porušen predor Holmec, predor blizu Čebularja v Mislinji, most prek Drave na Ptuj ter mostova prek Mure in njenega rokava pri Veržeju. Med bombardiranjem postaje Zidani most 6. aprila 1941 je bil poškodovan tir 3 in uničena vodna

postaja. Nekateri porušeni objekti na železnici so okupatorju nekaj mesecev povzročali resne motnje v prometu, vendar je bil kmalu tudi na železnici vzpostavljen prometni režim, ki je v celoti služil Hitlerjevemu vojnemu stroju.

Okupatorjeva zakonodaja, ki je urejala promet in poslovanje na železnici, se je skoraj v celoti ravnala po predpisih, kakršni so bili leta 1940 uvedeni za potrebe tako imenovanih alpsko-donavskih dežel nemškega rajha, med katere je okupator po aprilu 1941 štel tudi slovensko Štajersko. Po dokončnem razkosanju slovenskega ozemlja med nemškega, italijanskega in madžarskega okupatorja je železniško omrežje na slovenskem Štajerskem in v Mežiški dolini spadalo pod dunajsko in beljaško železniško direkcijo. Na obravnavanem območju so pod beljaško železniško direkcijo spadale proge od koroškega kolodvora v Mariboru do Dravograda in Labota ter Dravograd Prevalje—Pliberk, Prevalje—Mežica—Žerjav in Dravograd—Slovenj Gradec—Celje. Pod dunajsko železniško direkcijo pa so spadale naslednje proge in odseki; Šentilj—Maribor—Pragersko—Celje—Zidani most—Dobova, Zidani most—Laze, Pragersko—Ptuj—Ormož—Središče ob Dravi, Ljutomer—Gornja Radgona in odsek Ljutomer—Veržej do nemško-madžarske meje (ta proga v letih 1941—1945 ni obratovala) ter proga Grobelno-hrvatska meja. Pod beljaško in dunajsko železniško direkcijo je prišlo 701, 88 km prog, ki so bile prej pod upravo Jugoslovanskih državnih železnic. Za to območje sta bila ustanovljena prometna urada v Mariboru in Celju. Že nekaj dni po zasedbi so prišli na vse večje postaje nemški šefi postaj. Čeprav je okupator na okupiranem območju nastavljal precej svojih železniških strokovnjakov, je večina delavcev in uslužbencev na železnici ostala slovenska. Razlike med novimi nemškimi in prejšnjimi jugoslovanskimi železniškimi predpisi so odpravljali postopoma, do leta 1943.

Čeprav so železničarji spadali med tisto delovno silo, ki jo je nemški okupator nujno potreboval za delovanje svojega okupacijskega sistema, jih množično izganjanje Slovencev vseeno ni obšlo. Nekaj zavednih slovenskih železničarjev je bilo že med prvimi aretiranci in pozneje med prvimi izgnanci. Skupno je bilo do konca septembra 1941 iz slovenske Štajerske izgnanih 222 železničarjev. Če k tem prištejemo tudi osmerico, ki je bila izgnana na Hrvaško že v prvih tednih okupacije, se število izgnanih železničarjev povzpne na 230. Kljub samo 1,5% deležu železničarjev med deportiranci (skupaj z družinskimi člani 4,3 %), tolikšno število vseeno preseneča, če vemo, da so železničarji sodili v najožji krog tistih poklicev, ki jih je okupator za uspešno delovanje svojega okupacijskega režima nujno potreboval. Hkrati pa to pomeni, da je med slovenskimi železničarji bilo veliko narodno zavednih in protinacistično nastrojenih in so jih tako že v prvem obdobju okupacije doletele okupatorjeve represalije. Največ izgnanih železničarjev, 141 ali 61 %, je bilo iz Maribora, kjer je bila tudi daleč največja koncentracija železniških delavcev in v zadnjih letih pred vojno dobro organizirana narodnoobrambna dejavnost proti naglo prodirajočemu nacizmu. Precej izgnanih slovenskih železničarjev se je v Srbiji, na Hrvaškem in v Bosni vključilo v ilegalno odporniško gibanje, nekaj pa jih je odšlo tudi v partizane. Nacisti so pošiljali slovenske železničarje tudi na prisilno delo v nemški rajh, jih mobilizirali v nemško vojsko, nekateri pa so končali v koncentracijskih taboriščih. Toda povsod kjerkoli so bili, so se po svojih močeh upirali nacističnemu nasilju, mnogi z orožjem v rokah.

Kljub strogim ukrepom, ki jih je nemški okupator uvedel na železnici, so slovenski železničarji bili med prvimi, ki so pričeli z načrtnimi pripravami na vstajo. Najaktivnejši so bili delavci v železniških delavnicah v Mariboru. Okupatorju ni pomagalo niti to, da je aprila in maja 1941 premestil na Dunaj in v nekatera druga železniška središča v Avstriji približno štiristo delavcev. Slovenski delavci

so se na Dunaju takoj organizirali in pričeli z ilegalnim delom proti okupatorju, pozneje, največ leta 1944, pa tudi odhajali v partizane.

Samostojnih odborov OF mariborski železničarji leta 1941 niso ustanavljali, so se pa vključevali v odbore OF na terenu. Velik del njihove uporniške dejavnosti so v tistem času predstavljale sabotažne akcije v železniških delavnicah, kurilnici, na studenski, tezenski in nekaj tudi na glavni železniški postaji ter v traktu med koroško progo in progo proti Celju. Ena najuspešnejših in najodmevnejših je bila izvedena v noči na 18. julij 1941 na tezenski železniški postaji, ko je mladi komunist Dominik Kodrič zažgal vagon z letalskimi deli. V zvezi s sabotažnim delovanjem železničarjev je treba omeniti, da je v letu 1941 nekaj časa le-to usmerjal »železničarski komite«, ki ga je za svoje območje ustanovil Pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo kot partijski organ »za obveščanje in organiziranje sabotaž v prometu«. Žal sestave tega komiteja doslej še ni bilo možno rekonstruirati. Precej mariborskih železničarjev je leta 1941 vzdrževalo postojanke osvobodilnega gibanja na svojih domovih, vendar jih je bila večina še istega leta odkrita in uničena.

Podobno kot v Mariboru so tudi napredni delavci in komunisti ter narodno zavedni železničarji na nekaterih bližnjih postajah slovenske Štajerske začetek vojne dočakali pripravljeni in odločni zoperstaviti se okupatorju. V priprave na oboroženo vstajo so se vključili železničarji v Hočah, Limbušu, Bistrici pri Limbušu, Rušah, na Pragerskem. Že julija 1941 so ptujski železničarji ustanovili celo svoj odbor OF, ki je predstavljal eno najmočnejših gibal odporiškega delovanja proti okupatorju na ptujskem območju. Aktivni so bili tudi železničarji v Ljutomeru, ki so že v prvih mesecih vojne izvedli nekaj odmevnih sabotažnih akcij. Tudi na koroški progi je bilo leta 1941 nekaj zanesljivih postojank osvobodilnega gibanja. Najbolj živahno je bilo na železniški postaji v Dravogradu.

Že julija 1941 so svojo organizacijo OF ustanovili celjski železničarji. Nemški okupator je poleti in jeseni 1941 tudi iz Celja, Zidanega mosta, Sevnice in Velenja premestil precej slovenskih železničarjev na delo v Avstrijo. Po številu sodelavcev ena najmočnejših postojank narodnoosvobodilnega gibanja med zasavskimi železničarji je bila v Zidanem mostu. Precej manj dejavni so bili železničarji v Revirjih, kjer je narodnoosvobodilno gibanje v začetnem obdobju zajelo v glavnem le rudarje in delavce nekaterih tovarn. Drugače je bilo v Posavju, zlasti v Sevnici, Brežicah in v Dobovi. Sevnški železničarji, ki so bili med najboljše organiziranimi na slovenskem Štajerskem, so takoj uvedli svoj obveščevalni sistem, s katerim so vzdrževali zvezo prek Trebnjega in Laz z Ljubljano. Izvedli so precej sabotažnih akcij in dajali zatočišče pred aretacijami pobeglim sodelavcem osvobodilnega gibanja. Tudi železničarji v Brežicah, zlasti pa na obmejni postaji v Dobovi so opravljali podobne naloge. Velika je bila njihova vloga pri vzdrževanju stikov z osvobodilnim gibanjem na Hrvaškem.

Trdimo lahko, da so se železničarji vključili v priprave na vstajo takorekoč na celotnem območju slovenske Štajerske in Mežiške doline. Delovalo je veliko manjših skupin, nekatere že od maja 1941, ki pa med seboj večinoma niso bile povezane. V prvih mesecih okupacije so veliko pripomogle k dviganju narodne zavesti med železničarji in odvrčale od izvajanja okupatorjevih ukazov. Delovale so v strogi tajnosti, sestajale pa so se le po potrebi.

Nekoliko drugače je bilo s prisotnostjo železničarjev v prvih partizanskih enotah, ki so na tem območju nastale v poletnih mesecih leta 1941 (Celjska, Pohorska, Revirska in Savinjska partizanska četa). Pogoji za nastanek in obstoj partizanskih enot na Štajerskem so bili zelo težki, predvsem zaradi samega nacističnega okupacijskega sistema, v veliki meri pa tudi zaradi goste naseljenosti in goste mreže prometnih zvez (cest in železnic).

Zanimivo je, da so se železničarji pojavili samo med prvimi borec Pohorske partizanske čete, medtem ko jih v drugih enotah ni bilo. Zopet se pojavijo šele jeseni 1941 v Brežiški partizanski četi. Odgovor na vprašanje, zakaj ravno v Pohorski partizanski četi, moramo iskati v prvi vrsti v dejstvu, da so prvi partizani železničarji izšli iz vrst delavcev mariborskih železniških delavnic, kjer je delovala močna organizacija KPS in je bila narodna zavest dela delavstva zelo visoka. Na mariborskem območju pa je bila že v juniju in juliju 1941 tudi močna organizacija OF. Podobno velja v jesenskem obdobju leta 1941 tudi za Brežiško-krško kotlino, predvsem za železniški postaji Brežice in Dobova.

Leto 1942 je bilo leto najhujšega okupatorjevega nasilja. To se je odražalo v množičnih streljanjih, pošiljanju ljudi v koncentracijska taborišča in v prisilni mobilizaciji Slovencev v nemško vojsko. Ravno zato je leta 1942 pomenila veliko vsaka, še tako skromna akcija ali organiziranost proti okupatorju. Tudi med železničarji jih je bilo nekaj. V Mariboru so bili v tem obdobju najbolj aktivni železničarji na studenški in tezenski postaji. Bili so povezani s partizani na Pohorju. V železniških delavnicah in v kurilnici opaznejšega organiziranega delovanja proti okupatorju takrat ni bilo, bilo pa je precej zanesljivih železničarskih postojank po mestu. Zaradi okupatorjevega nasilja so bili ljudje preplašeni in nezaupljivi, delovali so posamezno ali v zelo majhnih skupinah. Leta 1942 se niso dali ugnati okupatorju tudi nekateri slovenski mladinci, ki so se med okupacijo zaposlili pri železnici in so jih nacisti poslali na delo na avstrijske železniške postaje. Povezani so bili v manjše skupine in se pripravljali na odhod v partizane, kamor je precejšnjemu številu v naslednjih letih tudi uspelo oditi.

Na območju celjskega železniškega vozlišča je organizacija OF na postaji v Celju delovala tudi še spomladi 1942. V ilegalno delo proti okupatorju se je vključilo precej novih aktivistov. Kljub konspiraciji je nacistom uspelo marsikaterega železničarja odkriti. K sreči pa ravno zaradi pomanjkanja širših povezav to ni imelo usodnejših posledic. Do julija 1942 je bila zelo aktivna organizacija OF v Šentjurju, ki so jo vodili železničarji tamkajšnje postaje v povezavi z železničarji v Štorah in Grobelnem. Poleti 1942 je prišlo v Šentjurju do množičnih aretacij, ki so za dve leti zavrele odporniško delovanje železničarjev. Podobno kot v Šentjurju, so tudi v Rimskih Toplicah prvi krajevni odbor OF ustanovili železničarji. Vodil ga je Leopold Ožek.

Železniška postaja v Zidanem mostu je bila ena redkih na slovenskem Štajerskem, kjer so železničarji leta 1942 ustanovili lastni odbor OF. Vodil ga je skladničnik na tamkajšnji postaji Janez Česen. Poleg tistih, ki so bili pristaši OF že leta 1941 so se v prikrito delovanje proti okupatorju sedaj vključili novi sodelavci, pojavile so se nove javke za terence in partizane. Zasavski železničarji so na relaciji med Ljubljano, Zidanim mostom in Zagrebom prevažali ilegalni tisk in partizanske kurirje. Čeprav je narodnoosvobodilno gibanje na sevniški železniški postaji bilo zelo razgibano že leta 1941, je pravi razmah doseglo v prvi polovici leta 1942, ko so skoraj vsi slovenski železničarji na tej postaji postali simpatizerji in sodelavci OF. Ustanovili so krajevni odbor OF, ki ga je vodil železničar Marjan Jerin. V svojo aktivnost so vključili nekaj deset družin v mestu. Kljub precejšnji množičnosti je delo teklo zelo konspirativno in v majhnih skupinah. Septembra 1942 pa se je skoraj leto in pol trajajoči organizirani odpor sevniških železničarjev, ki je močno odmeval na širšem območju in je mnogo prispeval k razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Kozjanskem, zaradi izdaje tragično končal. Večina tistih, ki jih ni doletelo okupatorjevo maščevanje, se je umaknila v partizane. Precej močna organizacija OF je takrat delovala še na železniški postaji v Dobovi. Železničarji v Dobovi so bili leta 1942 tesno povezani s Hrvatsko, kamor so na skrivaj spravljali ilegalce.

Veliko manj odmevno in razgibano kot na mariborskem, celjskem in posavskem območju je bilo leta 1942 ilegalno delo železničarjev na ptujskem in ljubljanskem območju ter v koroškem kotu, kjer so nadaljevali z delom zgolj nekateri posamezniki, ki v prvem letu vojne še niso bili kompromitirani. Novih sodelavcev je bilo malo. Nasploh velja poudariti, da je bilo malo takih železničarjev, ki bi jim uspelo prikrito in neprekinjeno delovati proti okupatorju skozi daljše obdobje. Zlasti je bilo to nemogoče na večjih postajah, kjer je bilo tudi več nemških uslužbencev, ki so poleg opravljanja prometne službe tudi skrbno pazili na obnašanje in ravnanje slovenskih železničarjev.

Za množičnejšo vključitev slovenskih železničarjev v osvobodilno gibanje sta bila prelomnega pomena kapitulacija Italije, ki se na slovenskem Štajerskem sicer ni neposredno čutila, je pa sprožila val navdušenja in upov v skorajšnji konec vojne ter poleti 1944 poziv na splošno mobilizacijo, na katerega so se železničarji množično odzvali. Za razliko od leta 1941, ko najdemo nekaj železničarjev samo v Pohorski in Brežiški partizanski četi, se je že leta 1942 veliko več železničarjev vključilo v partizanske enote. Okupatorjevo nasilje in njegova raznarodovalna politika je marsikomu odvrnila še zadnji dvom v prave cilje nacistične okupacije. Leta 1943, še bolj pa leta 1944, je odšlo v partizane tudi precej železničarjev, ki so bili od leta 1942 mobilizirani v nemško vojsko. Tiste, ki so neposredno z bojišča pobegnili iz nacističnih enot srečamo pozneje večinoma v prekomorskih brigadah, veliko pa je bilo tudi takih, ki se po prvem dopustu iz nemške vojske niso hoteli več vrniti v svoje enote in so se raje priključili partizanom. Kar 763 železničarjev iz slovenske Štajerske srečamo v različnih partizanskih enotah (Kozjanski odred 166, Lackov odred 74, Bračičeva brigada 52, Tomšičeva brigada 48, Kamniško-zasavski odred 27, Šerčerjeva brigada 26, prekomorske brigade 22 itd.). Nekaj železničarjev z obravnavanega območja je bilo tudi v oboroženih odporniških gibanjih zunaj jugoslovanskih meja (Sovjetska zveza, Francija, Italija ...).

Odporniško gibanje na mariborskih železniških postajah je bilo po izdajah in okupatorjevih vdorih leta 1942 nekaj časa omrtvičeno, vendar si je že v prvih mesecih leta 1943 znova opomoglo. Najhuje je bila prizadeta glavna postaja, kjer so se železničarji udeleževali več na terenu kot pa v službi. Na delovnem mestu so bili nenehno na očeh velikega števila nemškega uradništva. Tisti pa, ki so bili povezani z osvobodilnim gibanjem, niso imeli svoje železničarske odporniške organizacije. Delovali so v manjših skupinah. Nekoliko bolj so bili med seboj povezani železničarji na studenški in tezenski postaji. Leta 1943 so se zopet močno aktivirali predvojni komunisti v železniških delavnicah v Mariboru, ki so bili še na svobodi. Železničarji so bili tudi zanesljivi vodniki novincev, ki so odhajali v partizane na Pohorje. Tudi v mariborski kurilnici so se razmere leta 1943 precej spremenile. Ob nemških neuspehih na frontah in pomanjkanju, ki je vladalo v Nemčiji ter v okupiranih deželah, se je postopoma unesla tudi večina tistih, ki so v začetku vojne hitro pozabili na svoje slovensko poreklo. Poleti 1943 so železničarji v kurilnici ustanovili celo svoj odbor OF. Na večjo aktivnost mariborskih železničarjev je vplivala tudi obnovev organizacije KPS in OF, do katere je prišlo v jeseni 1943. Sedaj so se železničarji pogumneje odločali za odhod v partizane, še več pa se jih je za takšen korak odločilo leta 1944. Kljub občasnim izdajam in nenehnemu okupatorjevemu nasilju se je število postojank osvobodilnega gibanja pri železničarjih v Mariboru in okolici povečalo. Izdaje so poleti in jeseni 1944 močno razredčile vrste aktivistov narodnoosvobodilnega gibanja med mariborskimi železničarji. Mnogi so se še pravočasno umaknili v partizane, veliko pa je bilo aretiranih in večinoma poslanih v koncentracijska taborišča ali ustreljenih kot talci. Železničarje je dodatno prizadela še prisilna mobilizacija v nemško vojsko. Nemški okupator je leta 1942 pri mobilizaciji slovenskih fantov v nemško

vojsko železničarje zaradi potreb pri prometu še izpuščal, leta 1943, še bolj pa leta 1944, pa je bil prisiljen ta »privilegij« ukiniti, saj mu je na vseh bojiščih primanjkovalo vojakov.

Velik prispevek k razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem so dali tudi železničarji, ki jih je okupator premestil v Avstrijo oziroma Nemčijo. Že od vsega začetka so se med seboj povezovali, izvajali sabotažne akcije, odnašali domov razni material za delo na terenu in za partizane ter pošiljali nove borce. Nekateri so našli celo stik z avstrijskim odporniškim gibanjem.

Železničarji so bili med vojno tudi odlični obveščevalci. Prometniki in brzojavci so poročali o vojaških transportih, o prevzemu streliva, orožja, hrane in podobno. V letih 1944 in 1945 so bili železničarji nepogrešljivi v posameznih obveščevalnih centrih štaba 4. operativne cone. Najaktivnejši so bili v obveščevalnem centru Pohorje. Dragocene podatke o okupatorjevem prometu na železnici pa so zbirale tudi obveščevalne službe posameznih partizanskih enot.

Narodnoosvobodilno gibanje na območju koroške proge je bilo v letih 1943 in 1944 večinoma vezano na stike s koroškimi partizani. Najbolj živahno je bilo še vedno na železniški postaji v Dravogradu, pa tudi na nekaterih sosednjih postajah so delovali zanesljivi sodelavci osvobodilnega gibanja. Na območju celjskega železniškega vozlišča je osvobodilno gibanje po hudih udarcih leta 1942 le postopoma oživljalo. Z delom je nadaljevala skupina članov OF na železniški postaji, vendar je septembra 1943 prišlo do ponovnega vdora v odporniško organizacijo celjskih železničarjev. Sledilo je nekaj mesecev zatišja. Do novega razmaha je prišlo zopet konec leta 1944. Kurirske zveze celjskih železničarjev so vodile največ v Savinjsko dolino in na Kozjansko. Septembra 1943 je prišlo do okupatorjevega vdora v organizacijo OF še v Zidanem mostu. Avgusta 1944 je bila izvedena splošna mobilizacija za odhod v partizane. Najbolj množično so se na mobilizacijo odzvali zasavski železničarji, saj jih je do oktobra 1944 odšlo v partizane nekaj sto. V tem obdobju so začeli z organiziranim delom proti okupatorju tudi železničarji v Trbovljah. Do množičnega odhoda v partizane so bili zelo aktivni železničarji v Rimskih Toplicah, Sevnici, kjer so se še dolgo poznale posledice udarcev iz leta 1942 in v Dobovi. Dobovski železničarji so sodelovali tudi v krajevnem odboru OF.

Tudi na ptujskem in ljutomerskem območju, kjer v tistem času ni bilo partizanskih enot, je bilo na železnici nekaj pomembnih postojank osvobodilnega gibanja, tako v Cirkovcah, na Hajdini, Ptuj, v Moškanjcih, Ormožu in Ljutomeru.

Na območju okupirane slovenske Štajerske je bilo več kurirskih povezav, ki so prečkale železniške proge ali so bile kako drugače povezane z železničarji. Ti so skrbeli za varnost prehodov, bili pa so tudi sami kurirji. Neposredno povezani z železničarji sta bili kurirski postaji TV-14S v čuvajnici v Moškanjcih in TV-15/aS v Šprincu pri Razkrižju. Najvažnejši partizanski prehodi prek prog, ki so jih varovali slovenski železničarji pa so bili pri Ješenci med Račami in Pragerskim, pri Podgorcih med Moškanjci in Ormožem, v Podvinu pri Polzeli na progi Celje—Velenje, v Šmarjeti pri Rimskih Toplicah, pri Vrbnem med Štorami in Šentjurjem, v Slomu pri Ponikvi, med postajama Loka pri Zidanem mostu in Breg, v bližini Šmarja pri Jelšah, med Falo in Ožbaltom in med Šmartnim pri Slovenj Gradcu in Turiško vasjo.

Organizacija OF na železnici je odigrala pomembno vlogo tudi pri vzpostavljanju zvez in javk med Ljubljano in Štajersko. Ta organizacija je še dodatno pridobila na svojem pomenu po zapori Ljubljane, ki so jo italijanski fašisti februarja 1942 obdali z žico in bunkerji. Železniške zveze so ostale edina redna vez med obkoljenim mestom in posameznimi kraji v zaledju. Mreža kurirskih zvez in javk po železnici je iz Ljubljane delovala od 1941 do 1945. Prek teh kanalov so potovale manjše pa tudi večje količine blaga, zdravil, tekstila, ilegalni dokumenti

in pošta. Za Revirje in ostalo Štajersko so železničarji vzdrževali zvezo prek Zaloge in Laz, kjer je bila do italijanske kapitulacije obmejna postaja.

Pomemben prispevek k uspehu narodnoosvobodilnega gibanja v okupirani slovenski Štajerski so dali železničarji tudi v zadnjih mesecih vojne in v pripravah na osvoboditev. Čeprav so na večini postaj zavedni slovenski železničarji odšli v partizane, so nekatere postojanke delovale do konca vojne. Najaktivnejši so bili v mariborskih železniških delavnicah, kjer so slovenski delavci uspeli, da okupator ob svojem umiku ob koncu vojne ni napravil večje škode ali evakuiral strojev. Glavna skrb slovenskih železničarjev, ki so delali v prometu je v zadnjih mesecih vojne bila namenjena ohranitvi čimveč voznega in strojnega parka na slovenskem ozemlju. Hkrati so skušali ob umiku okupatorjevih in kvizlinških enot vzdrževati na progah takšen prometni režim, da ne bi prihajalo do nepotrebne prelivanja krvi. Razorožitve številnih vojaških transportov kažejo, da jim je to s pomočjo partizanov in terenskih aktivistov v veliki meri uspelo.

Po prvih uporniških akcijah osvobodilnega gibanja in prvih akcijah partizanskih enot v začetku avgusta 1941 je okupator posegel po najhujši obliki nasilja, po streljanju talcev. V času od septembra 1941 do aprila 1945 so nacisti na slovenskem Štajerskem med 1590 talci v 36 streljanjih usmrtili tudi 73 železničarjev. K njim moramo prišteti tudi še 19 slovenskih železničarjev, ki so bili ustreljeni jeseni 1941 v Kraljevu. Med ustreljenimi talci so bili mnogi, ki so se leta 1941 med prvimi uprli okupatorju in s svojim zgledom pokazali, da bo uspeh narodnoosvobodilnega boja precej odvisen tudi od zadržanja slovenskih železničarjev.

Nemški okupator si je ves čas vojne zelo prizadeval zagotoviti varnost prometa po železnici, vendar mu niti najtemeljitejši varnostni ukrepi niso pomagali. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je že od vsega začetka zavedalo pomena železniškega prometa za okupatorja. Zato so partizanske enote že od leta 1941 z oboroženimi napadi in miniranjem prog ogrožale promet in povzročale zastoj transportov. Pri tem so jim bile v veliko pomoč informacije, ki so jih dobivali od železničarjev. Partizani so številne vlake iztirili, potniški in tovorni vlaki so bili izpostavljeni pogostim napadom in obstreljevanju, še posebej med Zagorjem in Savo, Velenjem in Doličem, Vuzenico in Vuhredom, Slovensko Bistrico in Poljčanami, Zidanim mostom in Laškim ter med Zidanim mostom in Dobovo. Pogostost in obsežnost partizanskih akcij na železniške proge je naraščala skoraj enakomerno s krepitvijo narodnoosvobodilnega gibanja in je dosegla svoj višek v jesenskih mesecih leta 1944. Proti koncu vojne je nekoliko upadla predvsem zaradi drugih nalog, ki so jih imele posamezne partizanske enote v zaključnih operacijah. Namen partizanskih napadov in sabotaj na vlake in železniške proge je bil onemogočiti in uničiti vse, kar bi koristilo okupatorju, narodnoosvobodilnemu boju pa škodovalo. Skupna bilanca teh napadov je bila izredna. V štirih letih so partizanske enote in terenski aktivisti izvedli 585 akcij, v katerih so nemškemu okupatorju povzročili veliko materialno škodo, hkrati pa seveda občutno zmanjšali fond uporabnega železniškega omrežja, kar je takoj po osvoboditvi povzročalo resne prometne težave.

Slovenska Štajerska sodi med najbolj prizadete pokrajine v Jugoslaviji v drugi svetovni vojni zaradi bombnih napadov v zadnjih dveh letih vojne. Iz intenzivnosti in načina zavezniških letalskih napadov se da sklepati, da je šlo pretežno, razen nekaj večjih napadov, za pomožne cilje zavezniških letal, ko so se vračala z borbenih akcij v Nemčiji in Avstriji. Tovor preostalih bomb so med vračanjem v svoje baze vsula na najustreznejše pomožne cilje, za kar je bil Maribor s svojo industrijo in železniški trikotnik med Mariborom, Zidanim mostom in Dobovo kot nalašč. Proti koncu vojne je ob omenjeni prometnici uspešno patroljiralo tudi že letalstvo narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Skupno je bilo na

obravnavanem območju kar 309 napadov na okupatorjeve železniške objekte in proge. Največ, kar 137, jih je bilo na progi med Zidanim mostom in Dobovo.

Če se na koncu orisa bistvenih značilnosti vloge železničarjev v osvobodilnem boju oprem na podatek, da je bilo blizu 30 % (cca 2500) slovenskih železničarjev okupirane slovenske Štajerske in Mežiške doline vključeno v razne oblike organiziranega boja proti nacističnemu okupatorju, potem prav gotovo velja reči, da njihov delež ni zanemarljiv. V isti sapi pa je potrebno kritično priznati, da pa so bili stvarni učinki delovanja železničarjev v narodnoosvobodilnem boju Slovencev in v evropskem odporu precej manjši od množice udeležencev. Vzrok temu je v njihovi razdrobljenosti brez širših in trdnjših povezav znotraj železniškega sistema, ker je bil le-ta ves čas zaradi posebnega okupatorjevega interesa še posebej nadzorovan in voden. Razen za območje Revirjev lahko rečemo, da so živahnjša žarišča odporniškega delovanja železničarjev nastajala povsod tam, kjer je bila živa tradicija naprednega delavskega gibanja iz obdobja pred vojno in tam, kjer je narodnoosvobodilno gibanje v neposrednem zaledju poglajlo močnejše korenine, oziroma je bilo v bližini operacijsko območje večjih partizanskih enot.

EINIGE MERKMALE DES VOLKSBEFREIUNGSKAMPFES DER EISENBAHNER IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK

Zusammenfassung

Die Eisenbahner in der okkupierten slowenischen Steiermark begannen schon in den ersten Kriegsmonaten mit planmässigen Vorbereitungen zum Aufstand gegen den Okkupator. Nach der missglückten Evakuierung, welche unmittelbar vor dem nazistischen Angriff gegen Jugoslawien ausgeführt wurde, begannen auf vielen Bahnhöfen und einigen Bahnanlagen (Maribor, Ptuj, Ljutomer, Pragersko, Celje, Rimske Toplice, Zidani most, Sevnica, Brežice, Dobova, Dravograd ...) Arbeitergruppen mit einem verkappten Widerstand gegen den Okkupator. Auch die grausame nazistische Germanisierungstätigkeit, welche sich auch auf die Eisenbahner bezog, konnte sie nicht davon abhalten. Viele wurden als Geiseln erschossen, eine beträchtliche Zahl von ihnen wurde ausgesiedelt, zahlreiche in Konzentrationslager zur Zwangsarbeit abgeführt, in späteren Jahren auch in die deutsche Wehrmacht mobilisiert. Obgleich die Widerstandsgruppen nicht eng untereinander verbunden waren, konnten sie sich nicht auf längere Zeit halten. Es ist charakteristisch, dass die Eisenbahner überall organisiert tätig waren, wo im Hinterland die Befreiungsbewegung stark entwickelt war. Dies gilt besonders für die Eisenbahner an der Eisenbahnstrecke Zidani most—Dobova, weil Kozjansko während der ganzen Kriegszeit ein Partisanengebiet mit zähesten Widerstand war. In den ersten Kriegsjahren entschied sich nur eine geringe Zahl der Eisenbahner sich den Partisanen anzuschliessen, eine viel grössere Zahl im Jahre 1943, die grösste aber im Jahre 1944, als es zur allgemeinen Mobilisation kam, welcher viele Eisenbahner Folge leisteten.

Die Eisenbahner unterstützten die Partisanen in starkem Masse bei ihren Angriffen auf Eisenbahnstrecken und Bahnanlagen. Das Ziel dieser Angriffe war, dem Feind den Eisenbahnverkehr und die Militärtransporte zu verschiedenen Kampfplätzen lahmzulegen. In dieser Beziehung waren die Eisenbahnstrecken in der slowenischen Steiermark für den Okkupator von ausserordentlicher strategischer Bedeutung. In den letzten zwei Kriegsjahren war in der slowenischen Steiermark das Schienennetz durch Luftangriffe stark beschädigt.

Man kann feststellen, dass der Beitrag der Eisenbahner zum gesamten Befreiungskampf in der slowenischen Steiermark von Bedeutung war, doch in Anbetracht der Menschenzahl, die in diese Bewegung einbezogen war, nicht entsprechend erfolgreich. Ungefähr 30% Eisenbahner des erörterten Gebietes wirkten nämlich mit bei verschiedenen Organisationsformen des Kampfes gegen den nazistischen Okkupator.

* Razprava je nastala iz obsežnega rokopisa za monografijo »Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem« (istega avtorja), zato tudi ne vsebuje kritičnega aparata, ki bo podrobno predstavljen pri posameznih poglavjih omenjene monografije.

ČASOPISJE V PREKMURJU 1941—1945

Suzana Szabo Pahič*

UDK 070.481(497.12 Prekmurje):1941/1945:323.1:800.732(049.32)

SZABÓ PAHIČ Suzana: Časopisje v Prekmurju 1941—1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61—26(1990)2, str. 216—230.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Prispevek prikazuje časopisje v Prekmurju med drugo svetovno vojno. Osrednji del je analiza okupatorskega tednika *Murazsombat és Vidéke*, podrobneje razčlenjen po jezikovnem in nacionalnem vidiku ter odnosa do NOB ter komunizma. Jezikovna analiza dokazuje dvojezičnost časopisa — pisanega v madžarskem in prekmurškem jeziku. Drugi del tiska v Prekmurju, tako okupatorskega kot tistega, ki ga je dalo NOG, je predstavljen zgolj bibliografsko.

UDC 070.481(497.12 Prekmurje):1941/1945:323.1:800.732(049.32)

SZABÓ PAHIČ Suzana: Newspapers in Prekmurje from 1941 to 1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61—26(1990)2, p. 216—230.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The article describes the newspapers in Prekmurje during the Second World War. The central part of it is a detailed analysis of the occupier's weekly paper *Murazsombat és Vidéke*, especially in the linguistic and national point of view concerning also its relation to the National Liberation War and to communism. The linguistic analysis proves that it was a bilingual newspaper, written in the Hungarian language and in the language of Prekmurje. The other part of the press in Prekmurje, both of the occupier's and the output of the National Liberation War, is represented only bibliographically.

UVOD

Kakšno je bilo časopisje v Prekmurju od začetka do konca druge svetovne vojne, je predmet tega prispevka.¹ Zajema časopisje in tisk, ki ga je porajala NOB, potem časopisje, ki ga je izdal madžarski okupator, ter tisto periodiko, ki je bila naklonjena zavojevalcem. Poudarek raziskovanja je na okupatorskem časopisu, natančneje, tedniku *Murazsombat és Vidéke* (v nadaljevanju MeV), ki je postal eden izmed stebrov raznarodovanja v Prekmurju. Tisk NOG podajam samo bibliografsko, tako tudi del okupatorske periodike. Z razpravo v celoti predstavljam podobno časopisja, njegovo vlogo, jezik, odmevnost, pisavo, tematiko, avtorje ter kvantitativno razmerje med okupacijskim tiskom in tiskom NOV.

Nekoliko več prostora namenjam tako imenovani vendski teoriji, po kateri so Prekmurci poseben narod, potomci Keltov in potemtakem vogrski Kelti, ali — kakor je ves čas vneto zagovarjal tednik MeV-Prekmurci so »vendsko govoreči Vogri.« O Vendih v preteklosti in danes je Sándor Mikola (na mirovnih pogajanjih po 1. svetovni vojni je bil v Parizu v delegaciji Madžarov kot izvedenec za Prekmurje) leta 1928 v Budimpešti izdal tudi knjigo. O potomcih Slovencev, o

* Suzana Szabó Pahič, Murska Sobota

Vendih, Venetih se še danes piše (Matej Bor, Jožko Šavli in drugi), zato je zanimiva tudi madžarska verzija vendske teorije.

Z vsebinsko analizo osrednjega okupatorskega tednika MeV dokazujem, da so Madžari že s svojim časopisom kazali okupatorski in vsiljevalski značaj, in niso bili osvoboditelji, kot so ves čas trdili. Pri dokazovanju tega se opiram na splošno zgodovinsko literaturo in vire, ki govorijo o NOB v Prekmurju. Osnovni vir mi je vseh 201 številka tednika MeV, katere analiziram po jezikovnem vidiku, odnosu do naroda in narodnosti ter komunizma in jugoslovanske narodnoosvobodilne borbe.

O samem časniku MeV, kot takem, je bilo doslej zelo malo napisanega, še največ v članku N. Brumen Prekmuriana 1941–1945.² Tednik MeV, kot dokument nekega časa, polnega informacij in uporabnega za dokazovanje, večkrat citira tudi Ferdo Godina v knjigi Prekmurje 1941–1945. Povsod pa govorijo o tedniku MeV, v katerem je bilo nekaj prispevkov napisanih tudi v prekmurščini. Z analizo dokazujem, da je bil tednik, vsaj jezikovno, 90 odstotkov dosledno dvojezičen časopis, ne pa samo madžarski.

Pred branjem tednika MeV sem se odločila za analizo po jezikovnem vidiku, nacionalnem vprašanju in odnosu do NOB ter komunizma. Zato sem ob popisu članke zaznamovala z rimskimi številkami I, II, III, ki pomenijo področje analize: I — nacionalno vprašanje, II — jezik, III — NOB, komunizem. Poleg tega sem popisala obseg prispevkov po kolonah in druge značilnosti: poudarjeni tisk, mesto prispevka na časopisni strani, avtorstvo in drugo.

V tedniku MeV sem prebrala vse prispevke, tako madžarske, kot prekmurske. Poudarek analize je na prekmurskih prispevkih, vendar opozarjam tudi na pomembnejše madžarske tekste, ki govorijo o področjih izbrane analize. V okviru splošnih zgodovinskih dejstev sem ob branju časnika MeV bila pozorna tudi na odmevnost do konkretnih, pomembnejših dogodkov.

Pri zbiranju podatkov o avtorjih prispevkov sem uporabila tudi ustni intervju. Prevodi iz madžarščine in opombe so označeni v (...).

Pred samo analizo bi si bilo najprimerneje osvežiti razmere v Prekmurju pred 2. svetovno vojno. Dejstvo pa je, da je pokrajini na levem bregu Mure, ki sedaj obsega lendavsko in murskosoboško občino, zgodovinski razvoj — tisočletna pripadnost k Ogrski — vtisnil posebne gospodarske, socialne, politične in kulturne posledice.

Nesvobodno življenje in pritiski prilagajanja v fevdalni državi organiziranega madžarskega ljudstva Prekmurcem tisoč let niso mogli do živega, saj so ohranili svoje posebnosti, zlasti svoj slovenski jezik. To priča o izjemni nacionalni trdoživosti teh slovenskih ljudi, katere sta reka in državna meja tisočletje ločevali od ostalih Slovencev.

Zaradi dolgoletne državopolitične pripadnosti Ogrski se je za njih ohranitev tako rekoč v Prekmurcih morala razviti zavest o samobitni in posebni narodnosti.³ Na to struno so tudi zaigrali Madžari, ko so po 1. svetovni vojni izgubili Prekmurje, češ da že po vandalskem izvoru prekmurski Slovenci niso del Slovencev na desni strani Mure, in med 2. svetovno vojno, ko so za Nemci prevzeli oblast in razglašali, da so prišli kot osvoboditelji naroda, ki z Jugoslavijo nima ničesar skupnega. Podleganje močnejšemu in številčnejšemu med dolgoletno pripadnostjo madžarski državi, težke gospodarske in socialne ter zapletene politične razmere v stari Jugoslaviji so botrovale k temu, da so okupacijo s strani Nemcev in Madžarov leta 1941 v Prekmurju mnogi sprejeli z navdušenjem. Madžaroni in okupator so zasedbo Prekmurja razglašali za srečno, ponovno priključitev pokrajine k materni državi. Po nemški in deset dni kasneje — 16. 4. 1941 — madžarski zasedbi Prekmurja se je pokazalo, da je slovenstvu ostal zvest del

prekmurske inteligence in napredno usmerjena akademska mladina, del profesorjev, učiteljev, uradnikov in trgovcev, ki so prišli v Prekmurje med obema vojnama. Toda vsi ti so ostali v manjšini.⁴

OKUPATORSKO ČASOPISJE (BIBLIOGRAFSKI PREGLED)

Med okupacijo so Madžari izdajali tednik MeV.⁵ Ko so 1944 na oblast prišli madžarski fašisti njilaši, se je kasneje v pokrajini pojavil tudi njihov tednik Göcseji őrszem⁶. Dva verska lista — Dűsevní liszt⁷ in Marijin list⁸ — nista izhajala dolgo. Bibliografske podatke, povzete po bibliografiji Jožeta Bajca, Slovenski časniki in časopisi, navajam samo za obravnavano obdobje, torej od 6. aprila 1941 do 9. maja 1945. Z nekaj besedami jih dopolnjujem z ugotovitvami članka Niki Brumen Prekmuriana 1941—1945.

Murazsombat és Vldéke /Murska Sobota in pokrajina/.

V Murski Soboti izhaja od 24. maja 1941 do 23. marca 1945. Izdaja Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület /vendsko-madžarsko prosvetno društvo/. — Glavni urednik Nándor Hartner. — Odgovorni urednik Ernő Szász — mlajši. — tiska Nyomatott Vendvidéki könyvnyomdában. — Tednik 2! Izšlo je: letnik 35, 1942, 32. številka; letnik 36, 1942, 52 številka; letnik 37, 1942, 52 številka; letnik 38, 1943—44, 53 številka; letnik 39, 1945, 12 številka.

Tednik je poleg vesti iz *anyaország*a (= matična država) med vso okupacijo spremljal dogodke po svetu.

Göcseji őrszem /Göčejevski stražar/.

Lenti (?) 1945. Izhaja od 6. januarja do 3. marca 1945. — Tednik. — Tiska Tiskarna Wirtha Károlya, Lendava. Izšlo je: 1945, 9 številka.

Hungaristični politični tednik Göcseji őrszem je bilo glasilo njilašev in je zato imel ob naslovu puščičasti križ. Izhajal je v madžarsščini, objavljaj pa je poročila o dogodkih v Lendavi in okolici.

Dűsevní liszt. — Murska Sobota. — Izhaja: od številke 5 (20. april 1941) do številke 7, ko dobi madžarski naslov *Lelki harmat* (Duševna rosa). — Izhajal do novembra 1941. — Tiska Vendvidéki könyvnyomda. — Mesečnik 4! Izšlo je: letnik 19, 1940/41, 12 številka.

Mesečnik Dűsevní liszt so izdajali evangeličanski duhovniki. Madžarsko oblast je sprejel izredno toplo, saj je v prvi številki ob prihodu Madžarov v uvodu takole zapisal: »Postūvani cstitelje! Po 22 lēti tezkim kranjszkim szlűzsensztvi, smo z Bogā pomocsjov naza prislī k — jezeroletnoj, predragoj vogrszkoj domovini, k nasoj lűblennoj, miloj materi.« (Spoštovani bralci! Po 22 letih težke tlake Kranjski smo se z božjo pomočjo vrnili k tisočletni, predragi ogrski domovini, k naši ljubljeni, mili materi.) Pisan je bil v prekmurščini z madžarskim črkopisom. Z novim letom 1942 se je spojil z madžarskim evangeličanskim verskim listom Harangszó.

Marijin list. Podnaslov: Pobožen mesečni list. Murska Sobota. 1943. Izšel le enkrat.

Med vojno je katoliška skupina (Društvo sv. Štefana) Marijin list za dobo od 8. maja 1941 do 8. junija 1943, 37/39 letnik, izdala v enem zvezku kot brošuro: P. Ernest. Premišlanja od Bl. D. Marije, v slovenskem črkopisu in prekmurskem narečju.

VSEBINSKA ANALIZA TEDNIKA MURASZOMBAT ÉS VIDÉKE

»Zdaj da po 22-tom leti vendvidéki magyar közművelődési egyesület pa na pot szpravla szvoje glaszilo Muraszombat és Vidéke, ki je 31 let zse obsztajalo, szmo tő naredili zato, naj vszakomi bo na haszek. Z lübeznosztjov i neszebicsnosztjov scsemo i zselejmo z vami i za vasz delati. Nas cio je to, ka sirimo kulturo i lübezen do domovine. Pri nasem narodnom deli bomo szpostüvali oszvedocse nye, mislenye, vőro i delo vszakoga, preganyali pa bomo vsze, ka je gnűszno, potüljeno, kvarno, neposteno ali protidrzsavno. Da te nas cio doszegne mo, proszimo vszakoga, naj dela z nami. Delajmo tak, ka mo sze med szeov podperali i tak zidali sztebre prisesztnoszti nase lüblene domovine.

Podperali mo vszakso szkrb, zselenye i miszeo, ki dela za haszek i naprejide nye nasega domácsega kraja i szkűpe domovine, i to, bojdi na kulturnom, goszpodarszkom ali steromkoli poli. Sztem cilom dámo na pot te novine, pri tom deli nasz naj vodi lübi Bog Szvetoga Stevana országa.«⁹ To je zapisal glavni urednik Nándor Hartner ob ustanovitvi tednika v prvi številki 24. maja 1941.

Tednik je bilo glasilo Vendsko madžarskega prosvetnega društva (Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület = VMKE), katerega so Madžari 21. maja 1941 v Murski Soboti ponovno obudili. Tako kot od leta 1897 do konca 1. svetovne vojne je društvo ponovno imelo namen raznarodovati Prekmurce, saj je vneto zastopalo stališče, da so Prekmurci »vendsko govoreči Vogri«. Društvo VMKE je bilo gibalo vsega prosvetno-političnega dela. Teritorialno je obsegalo vse Prekmurje. Imelo je naslednje naloge: širiti madžarsko besedo in knjige, organizirati različne tečaje in kolonije, ustanavljati pevske zборе, igralske družine, proučevati domači kraj in ljudstvo, skrbeti za nacionalno vzgojo mladine.

Med 2. svetovno vojno so v VMKE vstopali Madžari in madžarsko misleči Prekmurci, nepoučeni ljudje in mnogi omahljivci. Organizacija si je prizadevala, da bi Vende jezikovno usmerila in vključila v krog madžarskega jezika,¹⁰ saj v tedniku MeV¹¹ pišejo: »Vendi sze scsejo navcsiti vogrszki i v tom nyim bo pomagalo to drűstvo, ki zselej siriti kulturo i dűh lűbezni do domovine.« Še prej pa poučarjajo, »da vendi gucsijo szamo vendszki v dűsi v navadi, v mislenyi i v szrci pa szo vogri, ki vszigdar szo bili; to tudi osztánejo navőke.« Po drugi strani pa tudi povedo »ka nej je tou cio drűstva, da bi materinski jezik odpravilo, liki je cio tou: priliko dati zatou, ka sze vendi naj lezsej navcsijo tűdi vogrszki.«

Glavni urednik tednika MeV je postal Nándor Hartner, ki je bil že v stari Jugoslaviji in tudi pod Madžari soboški župan. Odgovorni urednik pa je postal zagrizeni Madžar Ernő Szász mlajši, ki ni znal niti besedice slovensko.

Jezik tednika Muraszombat és Vidéke

»MeV po nővi potaj bode hodo. V dvej jezika j, z vogrszkim i vendszkim zdrzsetkom bode szhajo. Nas cil je tűdi v tom szlűzsiti vendszkoj krajini: naj tűdi vendszko gucsesi vogri sz szvoji novin szpoznava jo dogodke Vendszke krajine, Vogrszke i presztranoga szveta,« piše¹² tednik MeV o svojem jeziku; in obljubo drži do konca izhajanja.

Članki so bili torej pisani v madžarščini in v narečju, tako imenovani vendščini, vselej z madžarskim črkopisom. Zato navajam znake madžarskega črkopisa: s = š, sz = s, cz = c, cs = č, zs = ž, gy = gj, ly = lj, ny = nj, ty = tj, ki so jih uporabljali prispevki tednika MeV, napisani v vendščini.

Brez kakršne koli jezikovne analize literatura o vendščini govori kot o dialektu prekmurščine, kot o ponarejeni in spakedrani prekmurščini. Če odmislim madžarski črkopis in besede transliteriram, dobim, vsaj po mojem, prekmuršči-

no. Če je ponarejena in spakedrana, je težko odgovoriti, ker doslej še nihče ni dokazal, kakšna je čista in izvirna prekmurščina. Znano pa je, da je prekmurščina Goričancev drugačna od tiste, ki jo govorijo v ravenskem in dolinskem delu Prekmurja, in da se narečje že razlikuje od vasi do vasi¹³ (primer je slovar beltinskega prekmurskega govora). Zato menim, da je slovenskemu jeziku v tedniku MeV zameriti le madžarski črkopis, sicer pa gre za prekmurščino, zato tudi v nadaljnjem besedilu govorim samo o njej.

V vseh 201 številki tednika MeV od 1941 do 1945 sem naštel 5271 prispevkov v prekmurščini. Govorim o prispevkih, čeprav bi v mnogih primerih, ko gre za eno do dvovrstične vestičke, morali misliti zgolj o enoti v prekmurskem jeziku. Vendar je te drobne vesti brez naslovov treba upoštevati kot prispevek v prekmurščini, saj se od 1. številke tednika MeV do 19. številke 8. maja 1942 ponavljajo vestičke v prekmurščini tudi v stalnih madžarskih rubrikah, kot so Hírek (novice), Közgazdaság (narodno gospodarstvo), Nagy világ eseményei (dogodki po svetu) itd. Od 19. številke leta 1942 do konca izhajanja tednika pa so prispevki v prekmurščini natisnjeni na posebnih straneh in se več ne mešajo z madžarskimi teksti. Zaradi kontinuitete metodologije dela sem tudi v naprej, sedaj pri prekmurskih rubrikah (Od kedna do kedna, Kratki glaszi, Po szvejt, Za szmej, Kedenska kronika, Zanimivoszti itd.), take drobne vestičke brez naslova upoštevala za posamezen prispevek.

O tedniku MeV literatura govori kot o drugojezičnem madžarskem okupatorskem časniku. V bibliografiji časopisov in časnikov J. Bajec o njem sicer pravi, da je »v letih 1941 do 1945 nekaj prispevkov tudi v prekmurščini.«¹⁴ N. Brumen je še natančnejša: »Od št. 4 1941 dalje prispevki v vendščini pojenjujejo, le tu in tam jo še najdemo v uradnih objavah ali razglasih, oglasih privatnikov itd. Pač pa leta 1944 spet narastejo, ko govore o Titu in partizanih.«¹⁵ To moja analiza tednika MeV po številu prispevkov in številu strani, kjer so bili objavljeni prispevki v prekmurščini, spodbija.

Analiza dokazuje, da je bil tednik MeV od 1941 do 1945 po jeziku dvojezičen časopis, pisan v madžarskem in prekmurskem jeziku. Madžarskih prispevkov in strani, na katerih so bili objavljeni, je sicer nekoliko več kot prekmurskih, vendar že na prvi pogled ne več kot za 10 do 20 odstotkov. To potrjuje število prispevkov v prekmurščini in število strani. V letih 1941—1945 je bilo v prekmurščini objavljenih 5271 prispevkov, in sicer: leta 1941 — 349 prispevkov, leta 1942 — 1260, leta 1943 — 1736, leta 1944 — 1694 in leta 1945 — 232 prispevka.

Od 20. številke v letu 1942 naprej so prekmurski prispevki natisnjeni na posebnih straneh, večinoma na zadnjih dveh ali treh straneh, odvisno od tega, na koliko straneh je časnik izšel.

Pregled izhajanja tednika MeV po straneh:

Leto	Številka tednika	Število strani
1941	1.	10
	2.—11.	8
	12.—31.	6
	32.	12

Prispevki v prekmurščini so pomešani med madžarskimi prispevki in so objavljeni na različnih straneh. Pregled je razviden v prilogi.

Leto	Številka tednika	Število strani
1942	1.—13.	6
	14.	8
	15.—37.	6
	38.	8
	39.	6
	40.	8
	41.—51.	6
	52.	12

Od 20. številke naprej sta 5. in 6. stran (ali 7. in 8. stran, ko ima osem strani) napisani samo v prekmurščini. Praznična 52. številka prinaša tri strani prispevkov za drugojezične prebivalce.

Leto	Številka tednika	Število strani
1943	1.—14.	6
	15.—16.	8
	17.	10
	18.—40.	8
	41.—46.	6
	47.	8
	48.—51.	6
	52.	12

Od 16. številke 16. aprila 1943 naprej, ko tednik Muraszombat és Vidék izhaja na osmih straneh, so v prekmurščini natisnjene tri strani — 6., 7. in 8. stran. Ko pa časnik izide na šestih straneh, so prekmurski teksti večkrat tudi na polovici četrte strani, sicer pa imajo rezervirano 5. in 6. stran. Praznična 52. številka na dvanajstih straneh je popolnoma dvojezična — 6 strani v prekmurščini.

Leto	Številka tednika	Število strani
1944	1.—14.	6
	15.—16.	8
	17.—29.	6
	30.—47.	4
	48.—51.	2
	52.	4
	53.	2

V 1944. letu se prekmurski prispevki, kot že običajno, pojavljajo na zadnjih dveh straneh in še zelo pogosto na polovici sredinske strani. Ko tednik MeV, 21. julija 1944, začne izhajati na štirih straneh, sta dve strani samo v prekmurščini, a ker so uredniki brisali skoraj vse oglase, so dejansko prekmurski bralci pridobili

več teksta. Na dveh straneh izdani tednik MeV prinaša prvo stran v madžarskem jeziku, drugo v prekmurščini.

1945 od 1. do 12. številke izhaja na 2 straneh. Zadnje leto izhajanja je tednik tudi popolnoma dvojezičen, tiskan z drobnim tiskom.

Ob pregledu objavljanih prispevkov v prekmurščini po straneh je zanimivo, da se je prekmurska beseda v vseh petih letih na prvi strani pojavila vsega 11-krat; od začetka izhajanja do 19. številke 1942, ko so bili prekmurški prispevki večinoma objavljeni skupaj z madžarskimi, skorajda ni bilo prekmurskega prispevka na zadnji strani. Po že omenjeni 19. številki 1942 in do konca izhajanja pa je zadnja stran vselej v prekmurščini.

Leta 1941 so prekmurški prispevki v dobršni meri prevodi in povzetki madžarskih tekstov, kasneje pa je prevodov in povzetkov zelo malo.

Nacionalni vidik v tedniku *Muraszombat és Vidéke*

O nacionalnem vidiku, odnosu Madžarov in Prekmurcev — Vendov, ilustrativno najbolje prikaže dialog med urednikom Ernőjem Szászem in Slovencem Vilkom Novakom. Ernő Szász mlajši v članku In vseeno živijo Vendi¹⁶ prepričuje in odgovarja na članek Vilka Novaka, ki je bil v tedniku *Élet* z naslovom Neznano Prekmurje objavljen 5. julija 1942. Ernő Szász je ogorčen, Vilku Novaku očita nepoznavanje Prekmurja, neznanstvenost, da gre zgolj za nadaljevanje »dvajsetletne nesrečne in malovredne slovenske propagande v Prekmurju in da iz znanstvenega vidika članek Vilka Novaka ne presega vrednosti nekega dela srednješolskega dijaka.«

Potem je Szász ogorčen, ker avtor niti z besedo ni omenil stoletnega vendskega sezonstva v notranjosti Madžarske pred trianonsko pogodbo, pri čemer se sklicuje tudi na Chonokyjev Zemljepis Madžarske ter dodaja, da Vendi »tudi danes niso prisiljeni hoditi v tujino poiskat svoj zimski kruh, saj tudi letos več kot pet tisoč vendskih delavcev zaposlujejo prekodonavska madžarska posestva! V Nemčiji in Franciji so si Vendi morali delo iskati samo pod jugoslovansko zasedbo pred trianonskim mirom, sedaj pa po osvoboditvi delajo na madžarski zemlji, od koder se vračajo z ljudsko značilnostjo, obogateno z novjšimi madžarskimi barvami.«

Besede Vilka Novaka: »Prebivalci Prekmurja so ostanek starih panonskih Slovencev in se v svojem jeziku poimenujejo samo za Slovena, Slovence, medtem ko jih je madžarska znanost (Belovics, Asboth, Melich, Pavel, Gunda) imenovala za »domače« Slovence. Tako jim na podlagi napačnega besednega izvora, ki se je vkoreninil v splošni uporabi, v zadnjem času pripada ime »Vend«, urednik E. Szász ironizira in komentira: »Potemtakem v Prekmurju po napačno rabljeni besedi poimenovani Vendi, Slovenci živijo, ki tako — mislim — ne morejo duševno pripadati k drugim, kot samo v bivši Jugoslaviji živčim Slovencem, katerih gospostvo jih je »osrečevalo« 22 let... »

O pomanjkljivosti ustreznih antropoloških raziskav o izvoru Vendov lahko dejansko še danes razpravljamo, duševne splošnosti z Madžarsko — pripadnost enega naroda pa to daje — pa še danes ne moremo zanikati.«

Sledi madžarska verzija o izvoru Vendov. E. Szász razlaga in dokazuje povezanost Madžarov in Vendov takole: »Vendsko poimenovane narode so nedvomno omenjali že rimski in grški pisci, kot na primer Plinius, Ptolemeus, Caesar, Tacitus. Po staroveških zgodovinarjih so ti narodi poimenovani Veneti, Vendi stoletja pred Kristusovim rojstvom živeli na področjih okoli Alp. Julius Caesar je imel proti njim tudi vojsko; valovi preseljevanj Slovanov so se še po Kristusu 7. in 8. stoletja dotaknili teh področij. Tudi to je nedvoumno, da Vende nikoli niso ime-

novali za Slovence, saj Korabunszyjeva zbirka zemljevidov (Atlasz Regni Hungariae Portalis), objavljena 1805, omenja samo Wendent, Csaplovics že 1829 poudarja samostojnost vendskega jezika (Croaten und Wenden).

Ob nastopu madžarskih osvajalcev domovine so Vendi prevzeli madžarsko kulturo in se postopno prilagajali madžarskemu načinu življenja. Toliko so se spojili z madžarstvom, da neodvisnih narodnih značilnosti, celo narodne noše, nimajo. Narodne običaje ob krstikah, porokah, pogrebih itd. so prevzeli od stražnih madžarskih ljudi, živečih med Kerko—Zalo—Valicko. Priljubljene postelje iz smrekovine, okrašene s tulipani, turški uroki in naroki so tudi madžarski spomin. Hitro so se naučili madžarsko, kar najzgovorneje priča, da so jim reformacijo posredovali madžarski predikatorji (glej: Protenstans Egyháztörténeti Adattár).

Spojenost madžarskega in vendskega ljudstva zagotavlja, da so se v času madžarske osvobodilne borbe pod vodstvom Jánosa Berke borili poleg madžarstva (v nasprotju z južnoslovanskimi narodi), celo v obdobju po sporazumu v parlament pošljejo poslanca Kossuthove stranke. V času naše minule zgodovine so vedno vdano zdržali poleg nas: stražarji so bili na hrvaški poti Svetega Lászlója, branilci gradu v Kőszegu pod Jurišičem, pod turško stoletno vlado so herojsko umirali v spodnjelendavskem gradu.

Najsvetlejši dokaz pripadnosti madžarski duši pa so vseeno dali po 1. svetovni vojni: hrabro so se uprli proti napadalskim slovanskim četam in iz navdušenosti je nastala ponosna murskosoboška četa (3. januar 1919).

Njihovo duhovno življenje se tudi hrani iz madžarskih korenin. Njihovi književni spomeniki (na primer: Temlinov katekizem leta 1715, Nova zaveza Štefana Kűzmiča, molitveniki Mikloša Kűzmiča) so večinoma prevodi cerkvene vsebine ali prevodi del madžarskih pesnikov (na primer János Kardos prevod Toldija). Iz sprememb madžarskih ljudskih pesmic in pravljic v vendskem jeziku se je našlo dovolj materiala za obilno zbirko (zbiranje župnika Štefana Kuhara), konča z razlago Ernő Szász.

Ko govori o vendskem jeziku, pravi, da se lahko ugotovi, da je le-ta najbližji slovenskemu, vendar se od njega pomembno razhaja z velikim bogastvom glasov in obilnimi, prisvojenimi madžarskimi besedami. V zvezi s slovenskim poimenovanjem pa Madžar dodaja: »Res je, da so se Vendi po poslovanjanju poleg »vendski« označevali tudi »slovenski«, prave Slovence pa so med tem vedno imenovali »Slavi«. Torej se z njimi še po poimenovanju niso istovetili! Še danes nikoli človek ne sliši od Venda, da bi rekel »med vlado Slovencev«, temveč 22-letno okupacijo vsak Vend označuje z izrazom »pod Slavi«.

Ernő Szász med drugim tudi piše, da lahko marsikaj pomeni naslednji stavek Vilka Novaka: »Domače slovensko ljudstvo je vse do najnovejšega časa živelo človeka najnaravnejši način življenja: prepeval je, pripovedoval in se igral po običajih prednikov kot otrok: otrok Boga in narave.«

Urednik tednika Muraszombat és Vidéke se nato sprašuje: »Kaj hoče posredovalec pisanja povedati s tisto razsodbo, da je domače »slovensko« ljudstvo do najnovejšega časa živelo samo človeka najnaravnejši način življenja? Menda si ne upa trditi, da po pozdravu najnovejšega časa, po osvoboditvi, vendsko ljudstvo ne more živeti najnaravnejšega načina življenja, ali da je zatirano?!«

Vilku Novaku grozi: »Ta nedokončana, na papir prenešana misel, se lahko gospodu piscu članka nevarno spremeni v obtožbo z njegovimi istočutečimi, najglobljimi nameni. Lahko bi človek tudi mislil, da z razširjanjem takega plevela neti madžarsko in vendsko slovo.«

Vilko Novak pozablja, da jugoslovanska država — kateri je sledilo zelo grenko prebujenje — samo še v nekaj fanatičnih slavskih dušah drema, medtem ko je vendstvo že dalo madžarski znanosti Sándor Mikolo, dr. Ede Törnárja, dr.

Imre Szerecza, dr. Florijana Kuharja, Avgusta Pavla in zelo veliko drugega; zdravniki in odvetniki vendskega izvora, vojaški oficirji in uslužbenci množično živijo še danes v Prekmurju, v skupnih madžarskih hišah številnih mest,« poudarja Szász.

Ko oceni, da je članek Vilka Novaka s hrbta napadel prekmursko madžarsko-vendsko delo, na koncu Szász dodaja še svoje sklepne misli: »Žalostno je dejstvo, da je duhovno delovanje Novin lahko prenesel in objavil v madžarski periodiki okoren, zamegljen članek leto dni po osvoboditvi. Naj me nihče ne razume napačno! Ni mi žalostno to, da je članek našel mesto v ugledni in spoštovanju vredni periodiki, ker je razumljivo, da uredništvo ne more poznati nadaljevalnega delovanja slovenske propagande v naši osvobojeni domovini, in je poslani članek profesorja madžarske državne gimnazije sprejelo brez sumničenja. Žalostno je pa, da Vilki Novaki še danes niso uvideli, da iz Vendov ne morejo narediti Slovencev — lahko so znanstveni kolikor hočejo — Vendi živijo in ti Vendi vedno čutijo pripadnost k Madžarom! 22 let so lahko razglašali, da Vendov ni, samo Slovenci, in Vendi vseeno živijo in bodo živeli, ker svojo ljudsko osebnost lahko ohranijo na strani Madžarov.

Szász tudi poučuje, da tistemu, ki mu ni všeč spojenost Madžarov in Vendov v Prekmurju, naj odide od tod.

Čeprav na koncu članka v pripisu Szász še dodaja, da je podatke o izvoru ljudstva, jeziku in zgodovini črpal iz knjige S. Mikole: *A vendség múltja és jelene* in predavanja B. Bálinta: *Vendska krajina*, je med madžarsko okupacijo Mikolina teorija (Prekmurci so poseben narod, potomci Kelto, ki lahko živijo samo v svetoštefanovski Madžarski) izgubila sleherni vpliv in se pomalčila do tiste skrajnosti, ko Vendom odrekajo sleherni narodnost; na primer članki v madžarsčini Vendi niso narod,¹⁷ Zakaj imamo Venda za Madžara (z vmesnim naslovom *Ni vendske narodne zavesti*)¹⁸ in govor poslanca Hartnerja v parlamentu¹⁹: »Ko govorim o vendskem ljudstvu, namenoma ne uporabljam izraza manjšina, ker večina vendskega ljudstva ugovarja proti temu, in se velik del nima za manjšino ali sploh noče biti manjšina; ne prosijo, nočejo manjšinskih pravic, pa četudi bi morda ob nekaterih priložnostih ob tem imeli določene prednosti — želijo stoddotno deliti madžarsko usodo v dobrem in zlu.« V nadaljevanju govora je Hartner tudi poudaril: »Zgodovinska preteklost vendstva povzroča to dejstvo, da vendstvo ni imelo narodne zavesti in je tudi nima; tudi med okupacijskimi leti se ni osvojila druga, tuja, narodna zavest.«

Dokazovanje Prekmurcem, da niso Slovenci, temveč Kelti in zato z ostalimi Slovenci nimajo ničesar skupnega, je bila politika razdvajanja — prva faza, ki jo je uporabil okupator. Z drugo fazo — zanikanjem naroda in odrekanjem narodne zavesti (Prekmurci so »vendsko govoreči Vogri«, niso narodnost, ki bi se tudi v šolah morala učiti materin jezik, ker ta zadostuje samo za domačo, hišno rabo²⁰) — pa Madžari kažejo, da je njihov končni cilj pomadžariti prebivalstvo; tako da bi se Vendi čim prej zlili v enotno madžarsko družino, vendščina z madžarskim črkopisom pa naj bi se kmalu stopila z madžarskim jezikom; pokrajina pa bi postala popolnoma madžarska.

Med vsemi 5271 naštetimi prispevki v prekmurščini jih 152 govori o odnosu do naroda, kjer se poudarja osvoboditev pokrajine pod zatiralci, pozdravljanje vendskih bratov in prijateljev; povzdigovanje samih Madžarov — češ, da oni odpirajo šole, gradijo ceste itd., delajo za napredek pokrajine, saj ni in nikoli več ne bo postala slovenska Sibirija; da imajo vsi madžarsko čuteči ljudje možnosti napredovanja; radi se sklicujejo na skupno zgodovino in jo povzdigujejo, na povezanost vendskega in madžarskega jezika, pisateljstva itd; Madžari nikoli ne bodo dovolili zatiranja in tega, da se vendsko ljudstvo ne bi ohranilo.

Večina teh prispevkov v prekmurščini je daljših in objavljenih na vidnem, izpostavljenem mestu v časniku. Po letih so se članki o nacionalnem vprašanju v prekmurščini vrstili takole: leta 1941 — 44 prispevkov, leta 1942 — 36, leta 1943 — 39, leta 1944 — 24 in leta 1945 — 9 prispevkov. Veliko več, daljših, pomembnejših in bolj strupenih člankov o nacionalnem vprašanju je tednik MeV objavljal v madžarskem jeziku. (V pregledu prispevkov v prekmurščini opozarjam na nekatere.) Teksti so bili izrazito sovražni in napadalni proti priseljenim Slovencem, nikoli pa ne proti domačim Vendom, katere so nagovarjali z »dragi bratje« in »prijatelji«.

Tednik MeV, tudi prispevki v prekmurščini, lepo zrcali narodnostno, uradno politiko. Tako do konca 1943 prispevki največ govore o domačem, vendskem vprašanju. Ko marca leta 1944 Nemci prevzamejo oblast na Madžarskem, se v tedniku MeV začno vrstiti številni prispevki o Ciganih in Židih, katerim se doslej na Madžarskem, vsaj večini, ni kaj hudega pripetilo.

Že prej sem omenila spretnost madžarskih okupatorjev do domačih Prekmurcev, ko jih v časopisu niso nikoli odkrito napadali, ker da so del tisočletne Madžarske. Tudi branili so jih, kot na primer v madžarskem članku Kje stanujejo Vendi?²¹ To je oster odgovor na članek v budimpeštanskem Nemzeti Ujság (Narodni časopis), kjer se ne ločujejo Medžimurje in Prekmurje, Hrvati in Vendi. Pravijo, da takšna napaka žalosti Vende, saj je med Medžimurjem in Prekmurjem tako zemljepisno kot med narodnostnim prebivalstvom bistvena razlika, in da se pisec članka naj to že nauči. Na tej isti strani, kjer se Vendi tako vneto zagovarjajo, pa je v prekmurščini odgovor uredništva²² na pismo nekega bralca in drugi mladini (prosijo za več prispevkov v prekmurščini v tedniku MeV), pa jih posiljujejo s svojo madžarsčino, naj se jo naučijo, saj so na šolah tako in tako tečaji za madžarsčino tudi zastoj; in ko se nauče madžarsko, bodo za enega človeka več vredni in bodo v tisočletni Ogrski vedno lažje živeli.

Odnos do komunizma in NOB v tedniku MeV

Med 5271 prispevki v prekmurščini v tedniku Muraszombat és Vidéke jih o komunizmu in NOB govori 299. Po letih tako: 1941 — 31, 1942 — 46, 1943 — 86, 1944 — 114 in 1945 — 22.

V teh 299 prispevkih niso všteta informativna poročila s fronte, npr. boljševikov v Rusiji ali partizanov v Jugoslaviji. So pa ti prispevki tisti tipični, ki prikazujejo odnos Madžarov v tedniku MeV do komunizma in jugoslovanske narodno-osvobodilne borbe.

Kaj je lahko Prekmurec v tedniku MeV med vojno zvedel o komunizmu? Da je komunizem »kak küga, steri szamo rüsi, vnicsuje cslovecsanszko jakoszt i nasztavo.«²³ Komunizem je groza, ki napada zemljo, vero in družino. Torej tri osnovne temelje Prekmurčevega življenja, zaradi katerih se mu je splačalo živeti, preživeti in se boriti.

Neverjetno natančen je bil tednik MeV v opisovanju grozot, ki jih poraja boljševizem. Boljševiški paradiž kmetom²⁴ predstavljajo tako, da jih strašijo z naslednjim: kako jim boljševiki odvzamejo zemljo, kako bodo ustanavljali kolhoze, kako bodo kmetje morali oddati ves pridelek državi in kako kmeta vodijo za nos, ko mu od pridelka ne bo ostalo čisto nič. Okupator se je dobro zavedal, da ni večjega greha, kot Prekmurcu govoriti o odvzemu zemlje. Še danes je namreč za nekaj arov sposoben zapravdati svoje celo premoženje. Preprostemu, vernemu kmetu so se najbrž ježili lasje, ko je prebiral, da v Sovjetski zvezi rušijo cerkve ali jih spreminjajo v zabavišča²⁵, da rdeči pobijajo in zapirajo duhovnike²⁶, da

družinsko življenje tam nič ne pomeni, da otroke odvezemajo staršem²⁷ in jih — namreč lačne otroke — celo ubijajo.²⁸

Članki z veliko natančnostjo in z malenkostmi (na primer, kako so komunisti duhovniku izkopali oči, kako v Rusiji jedo podgane, mačke in pse, človeško meso pa normalno prodajajo) opisovali grozote, ki pretijo z vzhoda, in na ta način opravičevali vojno, borbo madžarskih vojakov in pozivali ljudstvo k duhovni enotnosti²⁹.

Takšen odnos, kot ga ima tednik MeV do komunizma, ima tudi do jugoslovanske narodnoosvobodilne borbe. Prireja si dogodke in piše, da partizani morijo³⁰, zažigajo vasi³¹, prinašajo nesrečo, trpljenje, lakoto³². Do sredine 1943 časopis enači ter zamenjuje partizane in četnike.

Prekmurec je o jugoslovanskih komunistih v tedniku Muraszombat és Vidéke prvič prebral 28. novembra 1941. Tita prvič omenjajo 30. aprila 1943, potem pa se njegovo ime pogosto omenja. Konec tega leta tednik MeV³³ v daljšem prispevku že objavlja njegov življenjepis, kjer ga predstavlja kot »nevarnega potepuha in tolovaja«, ki se je »navesno po kommuniztsčno gucsati«, pa je postal voditelj »komuniztsčne bande«, potem maršal, Moskva pa ga je priznala za voditelja jugoslovanske vlade. Na koncu prispevka je nauk, da se iz vsega tega vidi, kako se da nepošteno živeti, in to brez Boga.

Tednik MeV je sicer nenavadno skrbno spremljal dogodke narodnoosvobodilnega gibanja in je o Titu ter partizanih mnogo pisal v prekmurščini, še več pa v madžarskem jeziku. V primerjavi s tem pa je zelo malo prispevkov o NOB v Prekmurju. Niti z besedo niso omenili, da so 31. oktobra 1941 v Soboti obesili dva komunista. Sojenje leta 1943 sodelavcem NOB pa so zabeležili z neopazno vestičko. Edina izjema pisanja o prekmurskih partizanih sta daljša prispevka Partizani³⁴ in Partizani v Muraszombati³⁵. V prvem prispevku pozivajo »vendszke de-cske«, da ja ne bi pristopili k partizanom, ker prinašajo samo zmešnjavo, uničenje ter trpljenje. Prestop partizanov čez Muro so Madžari tako izkoristili za dobro protipropagando. Drugi daljši prispevek o partizanih v Murski Soboti pa so po mojem objavili samo zato, ker so o dogodku že vrabci čivkali.

Zaključek analize tednika Muraszombat és Vidéke

Ob zaključku se takoj pojavlja vprašanje, kaj je tednik MeV od 5271 naštetih prispevkov v prekmurščini še pisal, če sem do sedaj govorila le o vsebini 451 prispevkov (nacionalno vprašanje in odnos do komunizma in NOB).

Leto	Prispevki skupaj	Nacionalno vprašanje	Komunizem NOB
1941	349	44	31
1942	1260	36	46
1943	1736	39	88
1944	1694	24	114
1945	232	9	22
Skupaj:	5271	152	299

Že v poglavju o komunizmu in NOB sem omenila, da v obravnavo nisem štele informativnih poročil in vesti s fronte oziroma bojišča. Številne drobne vestičke o vojskovanju so bile objavljene zlasti v rubrikah: Po szvejt, Od kedna do

kedna, Kedenszka kronika. Te rubrike so večkrat postavljale ogródje »prekmurških strani«, kar je razumljivo za obdobje, v katerem je tednik izhajal (vojni čas). O položaju na fronti so podrobno pisali tudi v madžarskem jeziku.

Redna rubrika Kratki glaszi je prinašala novice iz pokrajine, okoliških vasi in Madžarske. Človek dobi občutek, da so zabeležili vsak pretep moža in žene, vsako krajo, umor in nesrečo. Sicer so s prispevki, ki sodijo v področje črne kronike, Prekmurce kar pitali. Neverjetno veliko takih prispevkov je dobilo tudi svoj naslov in poudarjeno mesto na strani časopisa, medtem ko v madžarskem jeziku za tovrstni žanr ni bilo tako ogromno prostora. Madžari so s tako izbiro vsebine za Prekmurce zelo dobro pokazali svoj odnos do njih — ki podcenjuje, poneumlja, ima za nevrednega — pa čeprav so jih imenovali za brate.

Tednik MeV je v prekmurščini v nadaljevanjih objavljaj tudi leposlovna dela madžarskih pisateljev (Arany János, Mikszáth Kálmán, Jókai Mór) in literarna snovanja domačinov, zlasti Jánosa Fliszárjá³⁶ in Fride Kovats³⁷, ki sta se pod svoje prispevke tudi vedno podpisala. Večina prispevkov v tedniku MeV v prekmurščini je bila namreč brez podpisa, pisal in prevajal pa jih je šolski upravitelj iz Puconec Jožef Titan³⁸, ki se je tudi nekajkrat podpisal z inicialkami ali celim imenom. Svoje prispevke so s podpisom potrdili tudi Sándor Mikola³⁹, dr. Ede Törnar, Béla Bálint, Alajos Hauko, Béla Kücsan. Največ prispevkov v madžarskem jeziku sta podpisala Ernő Szász in Nándor Hartner.

V prekmurščini so bile zapisane razne zanimivosti iz sveta, nasveti za kmetovalce, nasveti za gospodinje, ženski nasveti, poučni prispevki iz zgodovine in zemljepisa, bibliografija vendskih knjig in člankov o Vendih, šale, razni zapisi društev — gasilcev, Rdečega križa in zapisi o društvihi leventov, v katerih so mladi bili deležni šovinistične predvojaške vzgoje, itd.

V uredništvu okupatorskega tednika MeV, ki so ga tiskali v nakladi štiri do pet tisoč izvodov, so ocenjevali, da časopis bere več kot deset tisoč ljudi. Če je to res, potem so deset tisoč glavi množici štiri leta vsiljevali misel, da so Vendi in Madžari že skoraj eno in isto; da lahko ruska nevarnost z vzhoda uniči svet; da so Tito ter njegovi partizani samo »banda«, ki vse uničuje pred sabo in za sabo.

Analiza tednika MeV je dokazala jezikovno, ne pa vsebinske dvojezičnosti časopisa.

ČASOPISJE IN TISK NOB (BIBLIOGRAFSKO)

Prekmurje je bilo med vsemi slovenskimi pokrajinami najprej dokončno osvobojeno. 30. marca 1945 so v Prekmurje že prispale prve predhodnice Rdeče armade. Prekmurje je bilo osvobojeno v štirih dneh. Vojaki Rdeče armade so v Mursko Soboto vkorakali 3. aprila, v Lendavo pa 4. aprila 1945. V Murski Soboti je istega dne kot RA prispel tudi del prekmurske partizanske čete in v mestu takoj formiral komando mesta ter komando prekmurskega vojnega področja. Že 8. aprila 1945 je iz Beograda prek Vojvodine in osvobodjene Madžarske v Prekmurje prispela tudi delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in s svojo navzočnostjo še pospešila utrjevanje OF in ljudske oblasti. Tako so v Soboti, dnevno in v času, ko je ostala Slovenija bila še okupirana, po štirih letih pričeli spet izdajati slovenski dnevnik *Novi čas*⁴⁰, katerega glavni urednik je postal Ferdo Godina. *Novi čas* je bil prvi slovenski dnevnik po osvoboditvi, njegova prva številka je izšla 15. aprila 1945.

Novi čas: Glasilo Osvobodilne fronte za Štajersko in Prekmurje. Murska Sobot. Leto I, 1945. Od 15. aprila do 12. maja (številka 19). 2 (4000–5000 izv.). Odgovorni urednik Ferdo Godina. Tiska Prekmurska tiskarna. *Novi čas* se tiska vsak

drugi dan. (Od 23. do 26. in od 28. do 29. apr. ter od 4. do 6. in od 9. do 10. maja je izšel vsak drugi dan.⁴¹)

Med 2. svetovno vojno v Prekmurju ni bilo partizanske tiskarne, vendar so partizani imeli ciklostilne tehnike, šapirografe ali vsaj pisalne stroje. Pomembnejša tehnika (ciklostil) je bila v Trnju, ki so jo sem prinesli iz Rankovca.

Najpomembnejši del drobnega tiska so bili lepaki in letaki. Ohranjen je proglas Centralnega odbora Komunistične partije Slovenije iz konca aprila 1941, ki poziva Slovence v skupni boj proti nemškemu, italijanskemu in madžarskemu okupatorju. Poziva tudi vojake okupacijskih armad v boj proti imperializmu. Letak je bil natisnjen v slovenskem, nemškem in madžarskem jeziku. Sestavila sta ga Boris Kidrič in Tone Tomšič. Letak »Slovenskega naroda« je bil natisnjen v Renkovcih 10. maja 1941.⁴²

Po zboru konec avgusta 1941 so prekmurški aktivisti izvajali širše zastavljene letaške akcije. Letake je sestavljal Štefan Kovač in skrbel za njihovo razmnoževanje. V njih se je zrcalila vsa takratna politična dejavnost OF in cilji okupatorja ter njegovih sodelavcev. Letaki pozivajo prekmurske Slovence, naj dokažejo, da niso Vendi, ampak Slovenci, naj ne pošiljajo svojih otrok v madžarske šole; naj se ne odzivajo vojaškim pozivom; naj se ne borijo proti Sovjetski zvezi; pozivali so k sabotажam in uporom itd.⁴³

Muzej NOB v Mariboru hrani poziv Okrožnega odbora Osvobodilne fronte s Prekmurja, s katerim le-ta 1. marca 1945 poziva Prekmurce, da so dolžni pomagati partizanom. Drugi letak je natipkan in opozarja vaščane, »da se bo z vsakim, ki bo sodeloval z njilasi, ravno tako ali kot z izdajalci slovenskega naroda še strožje postopalo kot z Madžari ali Švabi.«⁴⁴

Tiska NOB v Prekmurju je bilo zelo malo. Tistih nekaj letakov in lepakov, ki so se pojavili v Prekmurju avgusta 1941, lahko označujemo kot pozive k upor, brez značilnosti obveščanja; bili so izraz poskusa posameznikov.

OPOMBE

¹ Prispevek je del diplomske naloge z istim naslovom na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, 1987. S prilogi, opisom in pregledom prispevkov v prekmurščini naloge hranijo tudi v Pokrajinski in študijski knjižnici v Murski Soboti.

² Brumen, N.: Prekmurjana 1941–1945. Knjižnica 12, 1988, št. 1/4.

³ Kokolj, M.: Prekmurški Slovenci od narodne osvoboditve do nacistične okupacije 1919–1941. Murska Sobot, 1984, str. 11.

⁴ Godina, F.: Prekmurje 1941–1945. Murska Sobot, 1967, str. 21.

⁵ Bajec, J.: Slovenski časniki in časopisi 1937–1945. Ljubljana, 1973, str. 284; bibliografska enota 633.

⁶ Prav tam: str. 293, bibliografska enota 859.

⁷ Prav tam: str. 27, bibliografska enota 34.

⁸ Prav tam: str. 52, bibliografska enota 69.

⁹ Na vogrsko zeml vas pozdravljamo dragi prijatelje! Muraszombat és Vidéke 24. 5. 1941, št. 1, str. 3.

¹⁰ Godina, F.: Prekmurje 1941–1945, Murska Sobot, 1967, str. 28.

¹¹ Znovics zásne delati Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület. Muraszombat és Vidéke 24. 5. 1941, št. 1, str. 2.

¹² Nasim csitelom! Muraszombat és Vidéke 24. 5. 1941, št. 1, str. 6.

¹³ Vilko Novak v predgovoru Slovarja beltiškega prekmurškega govora. Murska Sobot, 1985, str. V, VI, VII.

¹⁴ Bajec, J.: Slovenski časniki in časopisi 1937–1945. Ljubljana, 1973, str. 284.

¹⁵ Brumen, N.: Prekmurjana 1941–1945. Knjižnica 12, 1988, št. 1/4, str. 88.

¹⁶ Szász Ernő: És mégis élnék vendek. Muraszombat és Vidéke 10. 7. 1942, št. 28, str. 1.

¹⁷ A vend nem nemzetiség. Muraszombat és Vidéke 20. 11. 1942, št. 47, str. 3.

¹⁸ Miért tekinthetünk magyarnak a vendet? Muraszombat és Vidéke 13. 8. 1943, št. 33, str. 1.

¹⁹ A vend nép problémáinak intézésében ne legyenek irányadók a zöld asztalnál készült sémák. Muraszombat és Vidéke 17. 12. 1943, št. 15, str. 1.

²⁰ A vend nyelv oktatásáról írunk a vendek. Muraszombat és Vidéke 4. 6. 1943, št. 23, str. 1.

²¹ Hol laknak a vendek. Muraszombat és Vidéke 6. 2. 1942, št. 6, str. 7.

²² Posta Hári Ferenc Lendvaki királyi 1. és 2. dragom. Muraszombat és Vidéke 6. 2. 1942, št. 6, str. 7.

²³ Napredavanie od komunizma. Muraszombat és Vidéke 5. 12. 1941, št. 29, str. 4.

²⁴ Ka je najso ruszki kmet v bolseviskom paradizomi? Muraszombat és Vidéke 23. 5. 1942, št. 21, str. 6.

²⁵ Kanitno szo napravili z cerkvi. Muraszombat és Vidéke 22. 8. 1941, št. 14, str. 2.

²⁶ 700 kat. duhovnikov majo szovjetit zaprejt na ednom szigeti. Muraszombat és Vidéke 28. 2. 1943, št. 9, str. 5; ali Csudni racsuni z kommunizmusnak nebesz. Muraszombat és Vidéke 19. 11. 1943, št. 12, str. 5.

²⁷ Par podatkov z szovjetszoka paradizoma. Muraszombat és Vidéke 18. 7. 1941, št. 9, str. 4.

²⁸ Lacsno deco szo sztreli rdecsl. Muraszombat és Vidéke 8. 8. 1941, št. 12, str. 3.

²⁹ Dühovno vjedinyane. Muraszombat és Vidéke 2. 1. 1942, št. 1, str. 2.

³⁰ Na Hrvatskom i v Srbiji marjajo partizani. Muraszombat és Vidéke 20. 8. 1943, št. 34, str. 6.

³¹ Partizani szo v Szlavoniji vuzgali 14 vesznic. Muraszombat és Vidéke 7. 5. 1943, št. 19, str. 7.

²² Mihajlevics kentra Tito. Muraszombat és Vidéke 12. 1. 1944, št. 4, str. 4.

²³ Tito partizanskega vezera zvislejnepisz po naznanili zagrebske csarne knige. Muraszombat és Vidéke 31. 12. 1943, št. 1, str. 4.

²⁴ Partizani. Muraszombat és Vidéke 6. 10. 1944, št. 41, str. 5.

²⁵ Partizani v Muraszombati. Muraszombat és Vidéke 20. 10. 1944, št. 43, str. 3.

²⁶ János Flisar se je rodil v Šalamec 1856 v preprosti kmečki družini. Po dekančanju 5 razredov osnovne šole v Puconcih ga je oče poslal v Nemeskelto, da bi se naučil madžarskega jezika. Tam je dve leti obiskoval šolo. V Sopronu je končal evangeličanske gimnazijo, kental je tudi učiteljše. V križevski fari je bil kantor – učitelj 38 let; 1911 se je upokojil in se preselil v Mursko Soboto. Kel pisatelj in pesnik je bil na pedrođu prekmurske slovenske neutrudne in ploden delavec. Po večini je prevajal iz madžarsčine v prekmursko, tudi lasnih del mu ne manjka. Objavljena se bila v Evangeličanskem koledarju in Dusevnem listu. Napisal je tudi več verečnih knjig za evangeličanske šole ter slevarje vegrske-slovenski in vendsko-vogrski. V tedniku Muraszombat és Vidéke objavljani prispevki v prekmurski se večinoma njejev prevod. Umrl je leta 1947. Podalki se vzeti iz Evangeličanskega koledarja za navadno leto 1967. Murska Sobota, 1965, str. 52–54.

²⁷ Frida Kováč, rejena Fichtmüller, gospedinja, rejena 8. 12. 1908 v Lcebnu. Meščanske šole je obiskovala v Gradcu. Tu je leta 1924 tudi končala dvoletne trgovske šole. V Jugoslaviji se je naučila slovenskega jezika. Sedaj živi v Mariboru. Pisala je v tednik Muraszombat és Vidéke, Mladega Prekmurea, Murske krajine, Dusevni list, Dober pajaš. Murska krajina je objavila roman Matu, Dusevni list pa Krivdo in pokore. (Pokrajinska in šudijska knjižnica Murska Sobota, fasc. 173 (tipkopi), str. 24.)

²⁸ József Titán: Rejen 1896 v Černelavcih. Po kentan osnovni šoli je v Papi končal učiteljše. Udeležene 1. svetovne vojne. 1919 se ga zajeli Rusi in je bil v ujetništvu v Omsku. Iz taborišča je po posredovanju ruske družine srečno pobegnil in se vrnil domov. Po prihodu se je prijavil oblastem, da ima učiteljske diplome, in da se je voljan vklopiti v prosvetno delo demačke kraja. Ker mu je bil brat Ivan že učitelj v Kupšineh, je József tu začel z delom. 1924? je postal šolski upravitelj v Puconcih, kjer je ostal do 1941. Izven šole se je največ posvečal kmečkemu izobraževanju in vpeljal zavidanja vredne kmečke tečajne. Na tečajih je skupaj z ing. Petkeviškom, takratnim kmečkim referentom srezkega načelstva Murska Sobota, razlagal, da se položaj kmeta zmeraj izboljša, in da se naj organizirajo zadruge v katerih se uvede osem urni delovnik. Ob teh tečajih se se vrtili tudi drugi tečaj kmečke ebrli (pletanje kešar in cekrov). Velike je storil za popularizacijo čebelarstva v kraju. Za družbenopolitično udejstvovanje se ni posluževal sokolskih in orlovskih organizacij, bil pa je predan gasilstvu. Kol predsednik nadzornega odbora (banke) je v domačem kraju odkril malverzacije, kar je povzročilo konfrontacijo nasprotni strani. Te ga je stalo tudi življenja po osvoboditvi. Ustrelili so ga 1. 5. 1945 v Murski Soboti. Zanimivo je, da so konzervativni elementi stare Jugoslavije v njem gledali personifikacije ruske revolucije, katere se je navezal med ujetništvom. Med 2. svetovno vojno je bil tajnik za ljudsko presveto, in je prispevke v tednik Muraszombat és Vidéke prevajal in meral pisali po uradni delžnosti, je izjavil e Józsefu Titanu njejev nečak Dini Titán, 26. 5. 1987 v Kupšineh. József Titán je kol tajnik VMKE postal referent za ljudsko presveto v ebeh prekmurskih okrajih.

²⁹ Sándor Mikela. Muraszombat és Vidéke 11. 12. 1942 št. 50 na 1. strani prinaša ob njegovi izvolitvi v zgornji dom zakegodajne hiše tole življenjepis: Mikela Sándor se je 1872 redil v Petrevecih, starši so bili evangeličani. Osnovne šole je končal v Petrevecih in že tu izstopal zaradi svojih sposobnosti. Srednje šole je končal v evangeličanskem liceju v Sopronu. Postal je profesor matematike in fizike. Poleg madžarskega in vendskega jezika se je naučil nemške, angleške, francoske, slovenske in hrvaške. V nemščini je napisal tudi knjigo o fiziki. Na pogajanjih e določitvi mej je na strani Madžarov pe 1. svetovni vojni zastopal Prekmurje in vendsko ljudstvo. Po okupaciji je v interesu vendskih ciljev v Budimpešti izdal časopis Demevina. Pet let se je pejavljala Demevina (napačne) Domovina je izhajala od 15. 11. 1920 do sept. – oktobra 1922). Zaradi svojega delovanja ni smel stopiti na jugoslovanska tla. Postal je glavni direktor učnega okrožja, je član madžarske akademije znanosti, najprej dopisni, kasneje redni. Med vsem svojim delom si je prizadeval za to, da pod 22-letne okupacije na Madžarskem ni nihče pozabil, da za mejo vendsko-madžarski bratje dan za dnevno željno pričakujejo osvoboditve, madžarske demerance.

³⁰ Bibliografija izdanja u narodnoosvobodilačkom ratu 1941–1945. Beograd, 1964, str. 645; pod bibliografske enote 8712.

³¹ Brumen, N.: Tiskarne v Prekmurju. Pregled tiskarn v Murski Soboti, Lendavi, Gernji Radgoni in Ljutomeru, Kronika 1961, str. 9.

³² Brumen, N.: Prekmuriana 1941–1945. Knjižnica 12, 1968, št. 1/4., str. 91.

³³ Gedin, F.: Prekmurje 1941–1945 Murska Sobota, 1967, str. 58, 59.

³⁴ Brumen, N.: Prekmuriana 1941–1945, Knjižnica 12, 1968, št. 1/4., str. 92.

NEWSPAPERS IN PREKMURJE FROM 1941 TO 1945

Summary

Although in dissertation is taken an entire image of the newspapers in area, called Prekmurje, from the beginning to the end of second world war, the framework and up to this time unknown area are represented by analysis of weekly, titled Muraszombat és Vidéke (= MeV), which was published in Murska Sobota, by Hungarians. About the newspapers, like of this kind itself, was written very little. Everywhere in literature the weekly is mentioned as Hungarian newspaper, in which some articles were published in the dialect of Slovene language which is spoken in Prekmurje. On the basis of general historical literature and sources with subject of national liberation war in Prekmurje, the 201 copies of MeV, which has been analysed by linguistic and national point of view and relation to the communism and national liberation war have presented me the elementary source.

On the basis of the analyse of the number of articles and pages published in the MeV, in the language spoken in Prekmurje, I impagn that the MeV was only Hungarian newspaper of occupier. I am proving that the MeV was during the war bilingual newspaper, published in Hungarian language and language spoken in Prekmurje. In all 201 copies of the MeV, issued from 1941 till 1945, I enumerated totally 5271 articles in language spoken in Prekmurje and that as follows: 1941 – 349, 1942 – 1260, 1943 – 1736, 1944 – 1694 and in 1945 – 232 articles. Articles were written with Hungarian alphabet in the dialect called »language of Vends«, by Hungarians.

The subjects of 152 articles, written in language spoken in Prekmurje, were referred to the liberation of Prekmurje from below oppressors (Yugoslavs) and to greeting of Vend's brothers and friends. During the second world war the Hungarians closed so called Vend's theory, by which the people who were living in Prekmurje, are descendants of Kelts, nation who has no common characteristics with Slovenes. Majority of these articles were longer and issued on prominent places. The articles with theme of national question were published as follows: 1941 — 44, 1942 — 36, 1943 — 39, 1944 — 24 and in 1945 — 9 articles. The themes were adverse and aggressive against immigrated Slovencs, but never against domestic Vends.

About the communism and national liberation war were published 299 articles. The communism were marked as plague which attacks country, religion and family.

With introduction of the entire image of the newspapers in Prekmurje during the second world war, of its role, language, re-echoing, alphabet, themes, authorship and quantitative relation between the occupying printing and printing of national liberation war, I am proving that the last has no characteristics of informing and was just a trial of individuals.

NARODNOSTNE RAZMERE NA PTUJSKEM OBMOČJU MED OBEMA VOJNAMA

Ljubica Šuligoj*

UDK 323.1(497.12—21 Ptuj)•1918/1942•

ŠULIGOJ Ljubica: Narodnostne razmere na ptujskem območju med obema vojnama. (Nationale Verhältnisse auf dem Gebiet von Ptuj zwischen den beiden Kriegen.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61—26(1990)2, str. 231—239.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtorica obravnava narodnostno opredeljevanje prebivalstva v povezavi z družbenogospodarskimi razmerami. Pri tem opozarja na zaostalost ptujskega območja, na moč nemškega kapitala in odvisnost slovenske delovne sile od nemških delodajalcev, na vpliv nacistične demagogije ter na pomembnost slovenskih društev in ustanov pri krepitevi narodne zavesti.

UDC 323.1(497.12—21 Ptuj)•1918/1942•

ŠULIGOJ Ljubica: National Situation in the region of Ptuj between the Wars. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61—26(1990)2, p. 231—239.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The authoress deals with national decision of inhabitants in connection with social-economic situation. She calls our attention to the backwardness of the region of Ptuj, to the power of German capital and to the dependence of Slovene workers to the German employer, to the influence of nazi's demagoguery and to the importance of Slovene societies and institutions at the strengthening of the national conscience.

Gospodarsko-družbena zaostalost ptujskega okraja, pritisk nemškega kapitala in germanizacija — vse to se je na prelomu stoletja odražalo na tem območju tudi v prebui narodne zavesti.

Avstrijska statistika, ki je, po kriteriju pogovornega jezika, našela v okraju pred prvo svetovno vojno nekaj več nemških prebivalcev, se dejstvu le ni mogla izogniti: Leta 1910 so našli zunaj mestne občine 96,0 % slovenskega prebivalstva.¹ Tako podoba pa še ni mogoče razumeti kot odraz prebujene narodne zavesti; slovenski človek, ki mu je nemški jezik zvenel tuje, je videl svoj rod v svojem maternem jeziku. Ob prisotnem štajercijanstvu je tudi nujno naglasiti, da je predvsem nemška gospodarska premoč tlačila zavest v slovenskem življu, jo majala, tako da posledice narodnega odpadništva niso bile redkost. Vzporedno s tem je nenehno podrejanje in zaničevanje Slovencev, ki so dobivali v narodnih društvih moralno oporo, le vzpodbujalo slovenstvo k odporu. Septembrski dogodki v Ptuj leta 1908 so ga že napovedali, a spomin nanje se je ob njihovih obletnicah manifestiral med obema vojnoma v spontanem narodnoobrambnem boju proti hitlerizmu, za očuvanje slovenstva.

Prelomnico v narodnem ozaveščanju je na ptujskem območju predstavljalo deklaracijsko gibanje v letih 1917—1918, ko je na slovenskem Štajerskem podalo

* Dr. Ljubica Šuligoj, Pedagoška fakulteta Maribor

zaupnico Jugoslovanskemu klubu 215 občin, od tega 71(33 %) v ptujskem okraju. Primerjava med številom zbranih podpisov nam pove, da je bilo na slovenskem Štajerskem 72.038 podpisnikov, od tega je bilo zbranih podpisov v okraju 17.036 ali 23,6 %.² Čeravno je potrebno povezovati odmevnost na deklaracijsko gibanje tudi s cerkvenimi pozicijami na podeželju, pa pomenijo številni podpisi za majniško izjavo ob posledicah, ki jih je izzvala vojna, odgovor slovenskega prebivalstva na početja domačega nemštva. Tako prebujena zavest se je izrazila ob razsulu habsburške monarhije, ko je politični nemir zajel tudi ptujski okraj.

Ptujski Nemci se z zlomom monarhije niso mogli sprijazniti, še manj pa sprejeti zgodovinsko dejstvo nastanka jugoslovanske države. In medtem ko so se začeli neučakano ozirati po tistih, ki so krojili usodo malih narodov, misleč da ptujsko območje mora ostati v nemškem okrilju, pa je prebujeno slovenstvo na »narodnih svečanostih« izražalo svoja narodna občutja. Tako je bilo v Ptuj in Ormožu 14. in 15. decembra 1918, ko so proslavili nastanek Kraljevine SHS, in na binkoštni ponedeljek leta 1919. Tedaj je organiziral Narodni svet protestni shod v Ptuj proti prizadevanju domačega nemštva, ki je hotelo izsiliti plebiscitarno odločitev za ptujski okraj.³

Navkljub protestom se nemška rovarjenja do izida koroškega plebiscita niso poglela. Tedaj pa so ptujski Nemci sprejeli novo realnost. Iz zagrizenih nasprotnikov jugoslovanske države so se prelevili v lojalne državljane. Vendar le navidez. Ptuj so še naprej pretresala slovensko-nemška nasprotja, še naprej je bilo potrebno odkrito izjasnjevati narodno pripadnost.

Za učinkovit narodnoobrambni boj je bilo zato pomembno razvijanje slovenske narodne zavesti. To poslanstvo narodnega osveščanja je zadelo na mnoge ovire. Dogodki po letu 1918 so dokazovali, kako je bila prisotna preteklost v zavesti ljudi.

Iz Spomenice okrajnega glavarja dr. Otmarja Pirkmaierja, ki jo je naslovil 27. junija 1919 na Deželno vlado za Slovenijo glede nameravane opustitve višjih razredov ptujske gimnazije, dojamemo stvarne razmere na območju okraja. Dr. Pirkmaier je opozoril slovensko vlado, da je pri tem vprašanju nujno upoštevati »narodnostno-politični moment«, saj se že novica o reduciranju šolskih oddelkov izrablja tukaj v protidržavne namene. V okraju, kjer je še vedno več »zagrizenih« Nemcev, bo le z »dosledno koncentracijo zavedne inteligence« mogoče zbrisati nemški značaj mesta Ptuja in samo tako se bodo obrtništvo ter drugi nižji socialni sloji spet spontano »spreobrnili« k svojemu slovenskemu rodu.⁴

Razumljivo je, da so sprejemali Nemci nove tokove v narodnem življenju z vznemirjenjem. Ti so prav s pomočjo šolskih zavodov izvajali pred vojno sistematično germanizacijo: V Ptuj se je nemška prevzgoja prenašala na otroški vrtec in vse mestne šole, vključno z dijaškim domom. V takih pogojih, ko je le znanje nemškega jezika odpiralo izobrazbene možnosti, je nemškutarjenje moglo seči v slovenske družine. Posledica slabega poznavanja maternega jezika je bila zato, poleg pomanjkanja slovenskih učiteljev in učbenikov, velika ovira pri izvajanju slovenskega pouka po vojni.⁵

Procesu slovenizacije šolstva po prvi svetovni vojni so se vztrajno upirali domači Nemci. Zavedajoč se pomena vzgojnoizobraževalnih ustanov, so se ti namensko izogibali slovenskih šol, češ da njihovi otroci ne obvladajo slovenščine. Zato so zahtevali svoje nemške šole.

Pomlad leta 1919 je bila na ptujskem območju uvod v razburljive politične trenutke, ki so zadevali slovenizacijo šolstva. »Nemška manjšina« je še nekajkrat med vojnama načenjala vprašanje lastnega izobraževanja, kar pomeni, da je imel boj za uveljavitev slovenskih šolskih ustanov narodnoobrambno vsebino.⁶ Glasno se je zato o šolskih problemih razpravljalo na sejah ptujskega mestnega

sveta. Znan je oster protest nemških zastopnikov leta 1925, ki so imeli ukinitvev nemške osnovnošolske paralelke za nastop proti »nemški manjšini«.

Nemci so se oklepali še nekaterih drugih ustanov; slovenske srednje šole so si le s težavo utirale pota. Nemcem je še uspelo obdržati obrtno nadaljevalno šolo v Ptujju do šolskega leta 1919/20; trgovska šola je bila še nekaj časa povsem domena nemških trgovcev. Veliko je bilo zato prizadevanj, da bi odprli v Ptujju meščansko šolo, ki bi tudi slovenskim dijakom omogočala izobraževanje za produktivne poklice — bodisi v trgovski stroki, kmetijstvu ipd. Šele jeseni 1919 je pričel z delom tak zavod pod vodstvom Dragotina Kvedra ob že obstoječi, podržavljeni Dekliški meščanski šoli, v kateri je zaradi pomanjkanja slovenskega učnega kadra bila slovenščina omenjenega leta samo učni predmet.⁷ Nove razmere po prevratu so zahtevale oblikovanje slovenske glasbene šole v Ptujju, za katero se je moralo predvsem »iz narodnih razlogov« zavzeti gerentstvo mestne občine, ker se Nemci niso hoteli odpovedati svoji šoli, še manj svojim oddelkom, ki bi se v morebitni enotni slovensko-nemški ustanovi morali ločevati po narodnosti. Šele po ukinitvi Musikvereina se je začel leta 1922 pod okriljem Glasbene Matice plodno glasbeno življenje Slovencev, čeprav v skromnih gmotnih pogojih. Navedimo le pevski odsek Glasbene Matice, ki je opravljal pomembno politično in prosvetno poslanstvo, ter pihalne godbe (mestna, gasilska, sokolska), ki so bile zvest spremljevalec narodnih svečanosti.⁸

Ob navedenih dogajanjih se je po vojni hudo zatikalo predvsem pri preobrazbi ptujske gimnazije v slovensko srednjo šolo. Tega nekdanjega »čuvarja nemštva na Spodnjem Štajerskem« se Nemci zlepa niso hoteli odpovedati. Narodna vlada v Ljubljani je sicer z odlokom oddelka za uk in bogočastje v novembru 1918 poverila vodstvo šole Franju Vajdi, toda preden se je mogel ob novem letu 1919 oblikovati prvi slovenski razred, je bilo potrebno zagotoviti ustrezno število slovenskih dijakov. Nemška propaganda je namreč skušala odvrniti mladino od slovenske gimnazije in že se je dogajalo, da so premožni Nemci pošiljali svoje otroke v Gradec ali nemško gimnazijo v Ljubljani. Tudi zagrizene nemške profesorje je bilo nujno odstaviti, a slovenskih učiteljev je primanjkovalo; pouk je bil še nekaj časa dokaj oviran.

Kar do leta 1932 je tek el boj, da bi se ta narodno pomembna ustanova obdržala v popolnosti. Ves ta čas so osrednji slovenski in državni forumi ležerno reagirali na zahteve ptujske mestne občine. Ob več poskusih, da bi višje razrede šole zaradi nedovoljnega števila dijakov ukiniteli, je mestno županstvo leta 1925 v Spomenici opozorilo Predsedstvo ministrskega sveta v Beogradu na pomembnost popolne gimnazije pri utrjevanju narodne zavesti na tukajšnjem mejnem območju. Leta 1932, ko je postala gimnazija začasno nižja srednja šola, je mestni svet utemeljeval potrebno po popolni gimnaziji z ugotovitvijo, da ta »vrši važno narodno državno nalogo na skrajni severozapadni naši državni meji«.⁹

Poteklo je dobro desetletje od konca prve svetovne vojne, ko je popolna Državna realna gimnazija Kraljeviča Andreja v Ptujju mogla zaživeti.¹⁰ Toda prav trideseta leta so bila zanjo, za idejno, narodnostno in revolucionarno rast dijaštva izjemno pomembna. Tu se je ob prebujajočem hitlerizmu v mestu koval narodno zavedni rod; dijaške prireditve so dvigovale narodni zanos, razvejana društvena dejavnost na šoli pa je le krepila narodno zavest. Zato je bilo mogoče, da je napredno, narodno zavedno dijaštvo izven gimnazijskih zidov aktivno poseglo v narodnoobrambni boj, ki se je odražal na številnih društvenih prireditvah in slovesnostih.

Živahno društveno življenje v Ptujju je veliko prispevalo k utrjevanju slovenstva.

Pomemben delež pri krepitvi narodne zavesti so imeli napredni profesorji, ki jih je režim odrinil v bolj odmaknjeno ptujsko gimnazijo, tako Marja Boršniko-

va, dr. Stanko Cajncar, Anton Ingolič, France Onič, pa mnogi učitelji, med njimi primorski begunci, ki so sicer aktivno delovali v svojem matičnem »Društvu primorskih in koroških rojakov« ter v »Učiteljskem društvu za ptujski okraj«. ¹¹ Narodna zavednost se je manifestirala še v nekaterih drugih društvih, kot v Narodni čitalnici v Ormožu in Ptuj, v Delavsko izobraževalnem društvu »Svoboda« in v poznejši »Vzajemnosti« ter v društvenih odsekih, denimo s pomočjo Delavskega odra in pevskega društva »Zarja«, v Društvu jugoslovanskih akademikov, potem v Podružnicah mariborskega dramskega društva ter Ljudske univerze, ki je opravljala od oktobra 1937 kulturno — prosvetno delo »med Slovenci iz mesta in okolice«. ¹²

Narodnoobrambna vsebina dela je bila značilna za Jugoslovansko — češko-slovaško ligo, vendar tudi v posameznih rekreativnih društvih tako delo ni izostalo. To velja za Kolesarsko društvo »Zvonček«, Slovenski tenis klub, Slovensko lovsko društvo, ki je kljubovalo podobnemu nemškemu, ter za Ptujski športni klub »Drava«, ki je zbiral slovensko športno mladino in opravljal nalogo »v narodnem pogledu na naši obmejni postojanki«. ¹³

Ta razvejana dejavnost je dobivala povsem nacionalno obeležje, pa naj so bile to sokolske akademije, koncerti, gledališke prireditve, povorke, narodna slavlja ali le društvene zabave. ¹⁴ Nič manj pomembno ni bilo narodnoprebudno delo na podeželju. Veliko je bilo društev, ki so to poslanstvo dobro opravljala, kot »Slovenska požarna bramba na Hardeku«, Gasilsko društvo v Središču ob Dravi, ki je v kraju pomenilo »buditelja narodne zavesti«, pa »Prva narodna godba v Novi vasi« in tamkajšnje Bralno društvo. ¹⁵

Na spremenjeno narodnostno podobo v okraju med svetovnima vojnama kažejo statistični podatki. Podatki o preštevanih prebivalstva leta 1921, ko je bilo izhodišče ljudskega štetja materni jezik in ko nemškega izsiljevanja ni bilo več, so razkrili, da ponemčevalna prizadevanja v habsburški monarhiji le niso bila tako uspešna. Pokazalo se je, da so prejšnja avstrijska štetja prikrivala bistvo, saj je bilo število Nemcev 1921. leta mnogo manjše, čeravno se je po letu 1918 izselilo nekaj nemških obrtnikov, trgovcev in uradnikov, največ v Nemško Avstrijo. Tja je od 1. novembra 1918 do oktobra naslednjega leta odšlo od 76 družin 73, ki so s seboj odnesle dragocenosti in denar, pridobljen s hitro prodajo nepremičnin. ¹⁶ Uslužbenci nemške narodnosti so bili sicer po vojni odpušteni, toda imeli bi možnost ponovnega zaposlovanja kot lojalni državljani Kraljevine SHS; pri izselitvi so se izgovarjali na nepoznavanje slovenskega jezika. Ta razlog je pričenovala izrabljati tudi nemška študirajoča mladina, ki je odhajala v Gradec, z utemeljitvijo, da je »slovenščine premalo vešča«. ¹⁷

Rezultati ljudskega štetja leta 1921 na območju ptujskega okraja nam ponujajo, v primerjavi z avstrijsko statistiko pred letom 1918, povsem drugačno podobo. V ptujskem političnem okraju, vključujoč mestno občino, se je za slovenski materni jezik opredelilo 95,5 %, za nemški 1,9 % prebivalstva. Število Nemcev je bilo v okraju, v primerjavi z letom 1910, manjše za 75,3 %, brez Mestne občine Ptuj pa za 77,4 %. Še vedno je ostal Ptuj z 974 ali 21,9 % Nemcev njihov najmočnejši center, čeprav se je narodnostno razmerje v mestni občini povsem spremenilo: Leta 1910 se je v mestu 85,3 % prebivalcev prištevalo k Nemcem in 14,1 % k Slovincem, od teh 84 vojakov. Število Nemcev se je zmanjšalo tudi v drugih okrajnih središčih: Medtem ko so bili Nemci še močneje zastopani v Rogatcu (leta 1910 71,1 %, leta 1921 17,4 %), jih je bilo v Ormožu 73,4 % leta 1910 in 9,1 % leta 1921; trg Središče ob Dravi je ostal še nadalje slovensko naselje. ¹⁸

Zakaj potem take razlike, ki jih ugotavljamo ob primerjanju podatkov leta 1921 z zadnjim avstrijskim štetjem.

Vemo že, da je bilo Nemcev pred prvo svetovno vojno v okraju sorazmerno malo, natančneje leta 1910 3,9 % na območju brez ptujske mestne občine, oz.

8,1 % ob upoštevanju slednje.¹⁹ Po mestih so prebivali pretežno slovenski priseljenci, ki so se uklonili nemški gospodarski in politično-birokratski prevladi ter se napol ponemčili. Po letu 1918 se je večina njih le zavedela svojega slovenskega rodu, del njih pa je še vedno podlegel nemškim gospodarskim in političnim pritiskom ter nemški propagandi in se je zato ob preštevanju prebivalstva ali ob volitvah opredeljeval za Nemce. Navedimo le podatek, da je več kot 70 % slovenske delovne sile našlo v Ptuj u zaslužek prav v nemških obratih ali tam, kjer je bil nemški kapital znatno prisoten in da je od nemškega delodajalca — hkrati posestnika bil odvisen prenekateri slovenski viničar, dninar, poljedelski delavec.²⁰ Razumeti je tudi, da se v odstotku nemškega prebivalstva med obema vojnima skrivajo tudi posledice pretekle germanizacije. Poročila o popisu prebivalstva navajajo posameznike, ki so se izrekli za nemški materni jezik, pa čeprav so bili rojeni v slovenskih krajih in čeprav so bili starši slovenskega rodu. Gre tudi za primere, da so se nekateri sklicevali na mater — Nemko in na svojo »nemško vzgojo« ter so hoteli biti le Nemci. Zato Okrajno glavarstvo Ptuj navaja leta 1921, da je v okraju 57 takih »sumljivih« družin, se pravi, da njihova izjasnitev glede narodnosti ni realna.²¹ Med nemško opredeljenimi narodnimi odpadniki omenimo Valerijana Spruschino, Pavla Orniga, Jakoba Matzuna z Rogoznice, družino Schosteritsch, po rodu s Pobrežja pri Ptuj, Riharda Machalka, po rodu iz Ormoža, enako družina Urschitz, nadalje Josefa Wratschka iz okolice Jarenine, Josipa Hellerja iz Zgornje Kungote, Marijo Saria iz Šmarja pri Jelšah in druge.

Tudi »Ptujski list« ni mogel mimo ugotovitve, da se je ob ljudskem štetju dokazala »najhujša nemčurska zagrizenost« ravno v Ptuj in da je okrog 2/3 tistih, ki so se opredelili za Nemce, slovenske narodnosti.²² Statistika potrjuje, da je pri narodnostnem opredeljevanju le okraj Kočevje s 24,4 % presegel Ptuj.

O teh vprašanjih so ostro spregovorili ormoški občinski sosvetniki. Glede na to, ker so se izjasnili že na prvi seji 20. novembra 1918, ki jo je vodil gerent dr. Ferdo Lašič, da o pripadnosti k nemški narodnosti odloča le »pristno« nemško pokolenje in da o tem more realno odločati le občinski svet, so toliko bolj reagirali po preštevanju prebivalstva leta 1921. Predlagali so celo »revizijo« ljudskega štetja v mestu, ker je »večina« tistih, ki so navedli materni jezik kot nemški, »jugoslovanskega pokolenja«. Ni nam na voljo gradivo o razpletu tega dogodka, vendar nas to opozarja, da je nemštvo še vedno živelo.

Ugotovitve kažejo, da je bilo zares v mestih z lastnim statutom na slovenskem Štajerskem (Celje, Maribor, Ptuj) rojenih čez 2/3 nemških prebivalcev na slovenskem etničnem ozemlju, tako da je bilo več kot 4/5 teh meščanov prišteti k nemškemu občevelnemu jeziku.²⁴

Po desetih letih je statistika ob ljudskem štetju 31. marca 1931 pokazala:

Tedaj je bilo značilno, da so ob preštevanju prebivalstva poleg maternega jezika upoštevali še narodnost. Zato je z letom 1921 možna primerjava le po maternem jeziku. Splošna oznaka bi bila, da je v času od 1921 do 1931 število Nemcev znova upadlo, v tem obdobju predvsem zaradi nadaljnjega izseljevanja. Primerjava kazalcev za Dravsko banovino z območjem ptujskega okraja nam kaže, da je bil ta, glede na število pripadnikov nemške narodnosti v banovini, zastopan z 2,9 % (vštevši mestno občino) ali z 0,9 % brez ptujске mestne občine. Upošteva je število prebivalcev, opredeljenih za nemški materni jezik v Dravski banovini, pa je bil ptujski okraj z mestno občino zastopan s 3,2 % ali brez nje z 1,2 %.²⁵

Leta 1931 je opredeljevanje prebivalstva po maternem jeziku pokazalo v ptujskem okraju takole stanje: Slovencev je bilo z Mestno občino Ptuj 73.557 (97,7 %) in Nemcev 867 (1,2 %), brez te pa 70.067 (98,6 %) Slovencev ter 325 (0,5 %) Nemcev. V ptujski mestni občini je bilo tega leta 3490 ali 81,9 % slovenskih prebivalcev in 542 ali 12,7 % Nemcev; tujih državljanov je bilo v mestu 2,7 %. Na Slovenskem je imel Ptuj edini za Kočevjem (22,83 %) z nad 10 % pripadnikov

nemške narodnosti. Ugotavljamo, da so se v tem času priseljevali v Ptuj večinoma slovenski okoličani, poleg nekaterih doseljencev iz drugih delov Jugoslavije, največ kot vojaki.²⁶

Tudi za ožje ormoško območje kažejo podatki, da je bilo število Nemcev v upadanju. Če bi k registriranim Nemcem dodali še tuje državljane, bi bilo vseh leta 1931 v Ormožu komaj 8,2 % (po maternem jeziku 53 ali 4,1 % Nemcev in 1.135 ali 88,9 % Slovencev), v Središču ob Dravi 1.044 (90,6 %) slovenskih prebivalcev ter 8(0,7 %) Nemcev. Primerjajoč statistiko o gibanju nemškega prebivalstva v Ormožu od leta 1921 do 1931 spoznavamo, da se je to zmanjšalo za 47 %.²⁷

Pomeni, da v okraju med obema vojnama ni bilo tolikšnega števila Nemcev, kot ga je zabeležila statistika v habsburški monarhiji. K »nemški manjšini« so se štel tisti, ki so se opirali na lastni, nemški kapital. Le — ti so z gospodarsko prisilo ali s politično propagando pritegnili še koga, ki se je nato predstavljal za Nemca. Število prebivalcev v okraju, ki so se opredelili za Nemce, na videz sicer ne vzbuja pozornosti, toda po letu 1931 je tudi nastopil čas političnega delovanja Kulturbunda. Zato bi bila zanimiva stistična primerjava s popisom prebivalstva, ki se je pripravljala leta 1941, a se zaradi vojne to ni zgodilo. Na voljo so nam le podatki, ki jih je zbral Kulturbund tik pred okupacijo, da bi ugotovil sestavo svojega članstva na Slovenskem, toda za stvarno podobo stanja v okraju nam bi bile potrebne še druge primerjave.

Potrebno je poudariti, da so nemški kritiki odgovorili na statistične kazalce že leta 1921 in da so v naslednjem obdobju hoteli dokazovati, da je Nemcev v bistvu več. Tako so prišli do rezultata ob volitvah v Narodno skupščino leta 1927, ko so nemški statistiki štel zraven še socialistične in komunistične glasove, in 1928. leta ob nemškem privatnem štetju, ko so ugotovili, da je bilo tedaj v Ptuj 1.100 pripadnikov »nemške manjšine«. Se pravi, da bi v primerjavi s statistiko leta 1921 bilo v mestu leta 1928 126 Nemcev več ali 11,5 %, v odnosu do leta 1931 pa je bilo naštetih nemških prebivalcev kar za 558 več ali 50,7 %.²⁸

Po oceni dr. Toneta Ferenca so nemške trditve o prebivalstvu nemške narodnosti znanstveno nevzdržne, saj se Nemci opirajo na njih ugodno statistiko iz časov Avstro — Ogrske.²⁹ Pomeni, da realnega dejstva — prostorsko — etničnega izvora nemško opredeljenega prebivalstva pred letom 1918 in izseljevanja Nemcev, kar vse je imelo za posledico zmanjšanje nemškega življa med obema vojnama, uradna nemška statistika ni hotela priznati.

Ob tem se zastavlja nadaljnje vprašanje objektivnosti prikaza števila članov Kulturbunda pred letom 1941, pa čeprav je šlo v zadnjih tridesetih letih za krizne ekonomske čase in zato za ugodne pogoje sejanja nacistične demagogije. Za ptujski okraj so namreč nemški statistiki tedaj ugotovili, da je organiziranih članov Kulturbunda 1.371 oz. z njihovimi družinskimi člani skupno 2.920. Upošteva jo še 405 neorganiziranih Nemcev, je Kulturbund predstavljal po nemških izračunih 3.325 ali 4,4 % prebivalstva. V mestu Ptuj naj bi živelo po teh podatkih 505 Nemcev. Ob primerjanju podatkov lahko sklenemo, da je bilo v mestu pred okupacijo okrog 540 članov Kulturbunda.³⁰ Po vojni jih je veliko zbežalo, tako da se je leta 1953 opredelilo za nemški materni jezik le še 57 meščanov ali 0,8 %.³¹

Sodeč po politični zavzetosti vodilnih ormoških Nemcev pred drugo svetovno vojno, se je mreža njihove dejavnosti ob objektivnih razmerah razširila. Tako je 8. decembra 1940 Statistični urad Švabsko — nemškega Kulturbunda za Dravsko banovino s sedežem v Mariboru ugotovil, da šteje njihova podružnica v Ormožu 80 članov. Če primerjamo ta podatek z izsledki, do katerih je po vojni prišla komisija za ugotavljanje okupatorjevih zločinov in ob upoštevanju ugotovitev Uprave narodne imovine, bi se mogli opredeliti za razpon med 60 in 80 včlanjenimi v Kulturbund.³²

Zanimivo je tudi predstaviti nemške statistične podatke, do katerih so prišli 29. novembra 1942. leta.³¹ Če izvzamemo občine Burgstall (Porčič), Kirchberg (Cerkvenjak), Kranichsfeld (Rače), Maxau (Makole), Schiltern (Žetale), Strahlek (Voličina), ki niso bile vključene v predvojni ptujski okraj, se nam območje okraja kaže leta 1942 v naslednjih številkah.

Glede na število prebivalcev v bivšem okraju je bilo največ ljudi s stalnim nemškim državljanstvom v ptujski politični občini. V Ptujju jih je bilo 55,9 %, članov NSDAP pa 49,8 %. Mesto je ostalo jedro nemštva. Nekateri statistični kazalci nas silijo v primerjavo s podatki iz leta 1931. Ugotavljamo namreč, da je bilo leta 1942 na območju predvojnega okraja, vštevši ptujsko politično občino, 1,8 % prebivalcev s stalnim državljanstvom (1931. leta z Mestno občino Ptuj 1,2 % Nemcev) in brez te 1,2 % ljudi (1931. leta 0,5 %). Stalno državljanstvo je imelo v politični občini Ptuj 11,2 % prebivalcev (v Mestni občini Ptuj leta 1931 12,7 %). V Ormožu so leta 1942 ugotovili, da je prebivalo v mestu 3,7 % ljudi s stalnim državljanstvom (1931. leta 4,1 %).

Razmerje med številom nemškega prebivalstva leta 1931 in 1942 nam daje sicer relativen odgovor, toda zaznati je, da je nemška predvojna statistika le pretiravala. Ob tem pa ne moremo tudi mimo dejstva, da je nemški delodajalec v mnogih primerih še vedno rezal kruh slovenskemu človeku, da nestrpnost »nemške manjšine« ni jenjala, kar je narekovalo nadaljnje vzpodbujanje in krepitev narodne zavesti. To delo je med vojnama slonelo na narodnih ustanovah in društvih. V obdobju, ko je začenjal hitlerizem dvigovati samozavest domačega nemštva, je narodni odpor pomenil hkrati boj proti izkoriščanju delodajalcev; ti pa so bili na ptujskem območju zvečine Nemci. Narodnoobrambni boj je imel zato tudi svojo družbeno, razredno vsebino.

Opombe

³¹ Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel IV. Štajersko. Izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. dec. 1910. Dunaj 1918, str. 3 in 119 – 121.

³² Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, str. 102.

³³ Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), Mestna občina (MO) Ptuj 1916, šk. št. 233, dok. št. 1402 – 1918 Okrajni narodni svet o izgradnji Narodne odbrane od 22./23. nov. 1918.

³⁴ ZAP, MO Ptuj 1919, šk. št. 243, dok. št. 664/1919, Spomenica okrajnega glavarja št. 1077/preds. z dne 27. 6. 1919.

³⁵ Ljubica Šuligoj, Sprehod skozi zgodovino ptujske gimnazije od ustanovitve do danes, 63. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptujju 1869 – 1969, Ptuj 1969, str. 34;

tam, dr. Stanko Cajncar, Moje mesto, str. 165 – 166;

³⁶ dr. Josip Komljanec, Ob 60 – letnici ptujske gimnazije, 51. Izvestje Državne realne gimnazije v Ptujju 1919/20 – 1928/29, Ptuj 1929, dr. Ciril Porekar, Ormož na prelomu 19. v 20. stoletje – spomini iz moje mladosti, Ormož skozi stoletja I, Obzorja Maribor 1973, str. 278;

Franjo Vajda, Šolstvo v Ptujju, Ptujski list 1919/1 (8. 6.), št. 10.

³⁷ Arhiv oddelka ljudske revolucije Pokrajinskega muzeja Ptuj (AOLR PMP), fas. Buržoazne stranke, Spominski list CMD septemskih dogodkov, Ptuj 8. 9. 1933 (Josip Gorup, Iz bojev za narodno šolstvo v Ptujju);

Ptujski list 1919/1 (27. 4.), št. 4; (16. 5.), št. 5; (8. 6.), št. 10; (15. 6.), št. 11;

Tabor 1923/IV. (16. 10.), št. 236, Dopisi – Ormož;

O agitaciji za nemške šole v naši oblasti, Mariborski večernik Jutra 1928/11. (7. 12.), št. 279.

ZAP, MO Ptuj, knj. št. 101, Zapisnik občinskih sej 1924/25 – 1927, seja mestnega sveta 3. 10. 1925.

³⁸ ZAP, zbirka MD, Ptujsko šolstvo, Deška meščanska šola v Ptujju, šk. št. 2, Kronika štirirazredne deške meščanske in od 1928 meščanske šole v Ptujju.

³⁹ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 241, dok. št. 26/919, Slovenska društva – kulturna in politična; šk. št. 288, dok. št. 1166/37, Glasbena Matica v Ptujju, odsek Mestna godba, 20. 4. 1937;

Drago Hasl, Ob 50 – letnici slovenske glasbene šole v Ptujju, Tednik 1969/XXII. (30. 11.), št. 43;

Glej op. 6, AOLR PMP, Spominski list, Mr. & Oročeni, Glasbena Matica v Ptujju;

⁴⁰ Jože Gregor, Kulturno življenje tik pred drugo svetovno vojno in prva leta po njej v Ptujju, 5. Ptujski zbornik, str. 160 – 161.

⁴¹ Glej op. 5. Ljubica Šuligoj, Sprehod ..., str. 33 – 35;

⁴² Ptujski list 1919/1 (5. 4.), št. 1; (13. 4.), št. 2; (6. 7.), št. 14; ZAP, MO Ptuj 1925, šk. št. 262, dok. št. 503/2 – 1925, Spomenica Mestne občine 19. 9. 1925;

⁴³ Glej op. 6, ZAP, zapisnik izredne seje Mestnega sveta 19. 9. 1927; knj. št. 105, Zapisniki občinskih sej 1932, 2. redna javna seja 27. 8. 1932.

⁴⁴ AOLR PMP, fas. Gimnazija;

⁴⁵ Ljubica Šuligoj, Ptujška gimnazija v narodnoobrambnem gibanju 1937 – 1941, Komunist – Teoretična priloga, Ljubljana, april 1961, str. 38 – 43;

Franjo Vajda, Ptujška gimnazija – Poročilo ob koncu šol. leta 1920/21, Ptujski list 1921/III. (17. 7.), št. 28;

53. Izvestje Državne realne gimnazije Kraljeviča Andreja v Ptujju, šol. leto 1930/31.

⁴⁶ ZAP, zbirka MD, šk. št. 11 – II. – 5, Učiteljsko društvo za ptujski okraj, Zapisniki odborovih sej, občinskih zborov in učiteljskih zborovanj 1927 – 1933;

ZAP, MO Ptuj, šk. št. 298, dok. št. 1710/39;

⁴⁷ Nemirno stoletje ptujske gimnazije (prir. Jovita Podgornik), 65. in 66. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptujju, Ptuj 1972, str. 12 (Ivan Potrč).

- ¹³ ZAP, MO Ptuj 1937, šk. št. 280, dok. št. 3160/37, Ljudska univerza v Ptuj.
- ¹⁴ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 287, dok. št. 523/37, Ptujski športni klub.
- ¹⁵ Glej op. 8, ZAP, Bralno društvo v Ptuj.
- ¹⁶ ZAP, MO Ptuj 1937, šk. št. 289, dok. št. 2428, Društvo primorskih in koroških rojakov; MO Ptuj, šk. št. 296, dok. št. 1497/39, Kolesarsko društvo »Zvonček«; šk. št. 301, dok. št. 2175/40, Društvo primorskih in koroških rojakov, koncert z drugimi obrambnimi društvi.
- ¹⁷ ZAP, MO Ormož, šk. št. 1, Zapisniki občinskih sej Ormož, priloge k občinski seji dne 8. 9. 1919; šk. št. 122, kserokopirano gradivo 1919/41.
- ¹⁸ Ivan Lovrenčič, Problemi nemščina v Ptuj po prvi svetovni vojni, Skozi viharje in lepšo prihodnost, Ptuj 1981, str. 29.
- ¹⁹ ZAP, MO Ptuj 1919, šk. št. 241, dok. št. 28/942; šk. št. 243, dok. št. 801 — 805; šk. št. 244, dok. št. 1268/25 — 19, Seznam izseljenih Nemcev iz Ptuja po 1. novembru 1918.
- ²⁰ ZAP, Okrajno glavarstvo Ptuj, Podatki ljudskega štetja z dne 31. 1. 1921; Franc Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost 1938/XI., št. 11 — 12, str. 493; MNO Maribor, fond 139, prof. Franjo Baš, Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941/45.
- ²¹ ZAP, MO Ormož, sign. 93, Zapisniki sej občinskega odbora Ormož od 1. 1. 1929 — 31. 12. 1931, knj. št. 3, Pregled ljudskega štetja 31. 3. 1931 v občini Ormož.
- ²² Glej op. 1.
- ²³ prim. dr. France Kresal, Socialno — politični in materialni položaj delavskega slovena v Sloveniji 1921 — 1925, Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji 1921 — 1924, Ljubljana 1975, str. 58.
- ²⁴ ZAP, MO Ptuj, Poročilo vladnega komisarja Okrajnemu glavarstvu Ptuj št. 12/618 z dne 22. 2. 1921 o popisu prebivalstva.
- ²⁵ Ljudsko štetje v naših mestih, Ptujski list 1921/III. (20. 2.), št. 8; (8. 3.), št. 10.
- ²⁶ Glej op. 15, šk. št. 122, 1. občinska seja 20. 11. 1918; tam, Ljudsko štetje 1921; ZAP, MO Ormož, sign. 85, Zapisniki sej občinskega sveta Ormož od 1918 — 1921, seja občinskega sveta 8. 3. 1921.
- ²⁷ Maljaž Klemenčič, Slovenija z avtohtonim slovenskim prebivalstvom, poseljenim na območju avstrijske Štajerske od srede 18. stol. do 1971, ČZN 48/1978, str. 212 — 213.
- ²⁸ prim. Vladimir Klemenčič, Nemci v statistiki v Jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama, ZČ 1988/XXXX., št. 4, str. 467.
- ²⁹ Anton Melik, Štajerska s Prekmurjem na Mežiško dolino, Ljubljana 1957, str. 338; ZAP, Sresko načelstvo Ptuj, fas. 1, Pregled o število prebivalstva dravske banovine po stanju o polnoči 31. 3. do 1. 4. 1931; Ivan Kreft, Množično narodnoobrambno delo Partije v letih 1933 — 1941, Vestnik, Maribor 1952/VIII. (2. 9.), št. 207.
- ³⁰ Glej op. 18, sign. 93 in 23, sign. 85.
- ³¹ Glej op. 18, Franc Zwitter, str. 468, op. 25, str. 466; op. 28, Ivan Kreft.
- ³² Tone Ferenc, Načelstvena raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941 — 1945, Maribor 1968, str. 87.
- ³³ Glej op. 18, MNO Maribor;
- ³⁴ Dušan Bilber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 — 1941, Ljubljana na 1966, str. 21.
- ³⁵ Glej op. 26, Anton Melik.
- ³⁶ Glej op. 18, MNO Maribor;
- ³⁷ ZAP, Uprava narodne imovine 1945/51.
- ³⁸ Ergebnisse der Bevölkerungsbesandtsaufnahme in der Untersteiermark vom 29. nov. 1942, Marburg/D. 1943, Kreis Pollau, str. 23 — 25, str. 38 — 39.

Pojasnilo

Razprava je sestavni del doktorske disertacije »Socialna in narodnoobrambna gibanja na ptujskem območju med vojnama«. Je del obsežnega besedila raziskave »Nemštvo na ptujskem območju med obema vojnama«, vključene v program RSS Raziskovanje zgodovine Slovencev.

NATIONALE VERHÄLTNISSE AUF DEM GEBIET VON PTUJ ZWISCHEN DEN BEIDEN KRIEGEN

Zusammenfassung

Imperialistischer Durchbruch des deutschen Kapitals gegen Süden am Ende des vorigen Jahrhunderts, die Methoden der bewußten Germanisierung und die wirtschaftlich-gesellschaftliche Rückständigkeit auf dem Gebiet von Ptuj — das alles hatte den Einfluß auf das Erwecken des Nationalbewußtseins der Leute in hiesigen Orten. Die kleinen slowenischen Hersteller waren dem deutschen Kapital nicht gewachsen, die slowenische Arbeitskraft wurde von dem deutschen Arbeitgeber abhängig — es kam zum nationalen Renegatentum — Deutschtümelei. Sozial-klassenmäßige Gegnerschaft bekam eine nationale Bedeutung, das heißt, daß das hiesige Deutschtum mit wirtschaftlicher Macht und politisch-bürokratischem Zwang über mehr als 95 % der armen slowenischen Insassen herrschte.

Den Bruch in dem Erwecken des Nationalbewußtseins stellte die Deklarationsbewegung in den Jahren 1917 — 1918 vor. Die zahlreiche Unterstützung der Maideklaration (von allen Unterschriften in slowenischer Steiermark wurde 23,6 % im Bezirk von Ptuj gesammelt) war die Antwort der slowenischen Insassen auf die Folgen des Krieges und auf das Tun des heimischen Deutschtums. Auf diese Weise gewecktes Bewußtsein drückte sich beim Zusammenbruch der Habsburger Monarchie aus, doch die Deutschtümelei fand kein Ende.

Im Bezirk überbot das deutsche Kapital noch immer das slowenische und gleich 70 % der Arbeitskräfte wurde in Ptuj in kleineren industriellen Betrieben bei deutschen Eigentümern beschäftigt, die am meisten auch Grundbesitzer waren. Die günstige wirtschaftliche Lage der Ptujer Deutschen war die Bedingung für ihre politische Betätigung: diese konnten sich mit der Gründung des jugoslawischen Staates im 1918 nicht abfinden, dann fügten sie sich scheinbar als »deutsche Minderheit« den neuen Verhältnissen ein, in dreißigen Jahren wurden sie dann die Vorboten des Hitlerismus.

Die nationale Bestimmung der Insassen im Bezirk von Ptuj muß man mit gegebenen objektiven Zeitumständen verbinden.

Die Volkszählung im Jahre 1921, derer Ausgangspunkt die Muttersprache war, zeigte, daß es im Bezirk 75,3 % weniger Deutsche gab im Vergleich mit österreichischer Volkszählung im Jahre 1910. In diesem Jahr wohnte nach der österreichischen Statistik, die auf der Umgangssprache beruhte, im Bezirk 91,8 % Slowenen und 8,1 % Deutsche. Im Jahre 1921 war im Bezirk 95,5 % der slowenischen Insassen (im Jahre 1931 97,7 %) und 1,9 % Deutsche (im 1931 1,2 %). Die meisten Deutschen lebten in Ptuj, wo zwischen den beiden Kriegen das stärkste deutsche Zentrum war. Während im Jahre 1910 in Ptuj 85,3 % der deutschen Insassen (Slowenen 14,4 %) aufgezählt wurden, war es im Jahre 1921 21,9 % (Slowenen 66,9 %), bei der nächsten Zählung im Jahre 1931 12,7 % (Slowenen 81,9 %).

Die deutsche Kritiker stützten sich auf die günstige Statistik aus der Zeit der österreichisch-ungarischer Monarchie und wiesen die Resultate der jugoslawischen Zählung zurück. Bei ihrer privaten Zählung im Jahre 1928 zählten sie im Ptuj 1.100 Deutsche (nach der Volkszählung im Jahre 1931 542). Die deutschen Statistiker stellten vor 1941 fest, daß es im Bezirk von Ptuj 1.371 Mitglieder des Kulturbundes gab (zusammen mit Familienangehörigen 2.920), davon um 540 in Ptuj. Die Vergleichung der Resultate von der Volkszählung im Jahre 1942 mit den jugoslawischen Daten im Jahre 1931 zeigten auf die Übertreibung der deutschen Vorkriegstatistik, obgleich im Bezirk wegen der Wirtschaftskrise der Einfluß der nazistischen Demagogie anwesend war.

Die Verhältnisse diktierten weiterhin die Anregung und Stärkung des Nationalbewußtseins. Diese Arbeit ruhte zwischen den beiden Kriegen auf nationalen Instituten und Vereinen. Im Zeitabschnitt, wenn das Hitlerismus das Selbstbewußtsein des Ptujer Deutschtums zu erheben begann, kam im Bezirk der nationale Verteidigungskampf in Schwung.

PRISPEVEK K PREKMURSKEMU PORTRETU DESETLETJA 1949—1959

Vanek Šiftar*

UDK 308(497.12 Prekmurje)•1944/1959•

325.25(497.12 Prekmurje)•1949/1959•

ŠIFTAR Vanek: Prispevek k prekmurskemu portretu desetletja 1949—1959. (Ein Beitrag zum Gesellschaftsbildnis von Prekmurje im Jahrzehnt 1949—1959.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)2, str. 240—262.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Nedovoljeni prehodi čez državno mejo so obdelani kot kompleksno vprašanje družbeno-ekonomskega razvoja in razmer v najdinamičnejšem desetletju (1949—1959) jugoslovanske zgodovine.

UDC 308(497.12 Prekmurje)•1944/1959•

325.25(497.12 Prekmurje)•1949—1959•

ŠIFTAR Vanek: A Contribution to the Image of Prekmurje in the decade 1949—1959. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)2, p. 240—262.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Prohibited passages over the frontier are treated as a complex consequence of the social and economical development and of the circumstances in the most dynamical decade (1949—1959) of the Yugo-Slav history.

Masovni nedovoljeni prehodi čez državno mejo so vedno vznemirljivi in sprožajo veliko težkih kompleksnih vprašanj, ki so često tudi težja z ozirom na značaje in psihične lastnosti posameznikov ali skupin. V najdinamičnejšem desetletju po letu 1945 so bili številni nedovoljeni prehodi čez mejo (pobegi) ena izmed večih značilnosti in resnejše opozorilo, da veljavni družbenopolitični sistem močno boleha. Veliko prebivalcev iz Prekmurja se je odločilo za pot v neznani po-vojni svet in mnogim je pobeg tudi uspel.

Kompleksnost tega za sistem kaj nenavadnega ali po svoje tudi do neke mere toleriranega gibanja izvira in obenem močno vpliva nanj, oziroma nekatera področja. Izbral sem naslednja: oblast in politika, gospodarjenje, sezonstvo in po-begi. Nobenega namena nimam, da bi preteklost, ki nam je bila kot naše delo skupna, kakorkoli poveljeval, opravičeval ali prepeval samo negativno kritiko.

S statističnimi in drugimi podatki ter primerjavami naj bo sestavek poskus prispevka k prekmurski podobi desetletja in morda tudi pramenček v iskanju ustrezne usmeritve. Prepotrebna celovita analiza pa še čaka svojega avtorja. Na odločitve je vplivalo tudi, da je nekaj gradiva, zbranih podatkov in dokumentov verjetno ohranjeno le še v mojem arhivu.

* Dr. Vanek Šiftar, zaslužni profesor, Petajinci 19

Oblast in politika

Oblast in predvsem osebno ali strankarsko prilaščanje njene moči, uspehov in seveda tudi koristi je dokaj »čudno« nalezljiva bolezen. Vsaki generaciji sledijo zanamci in imajo in tudi hočejo imeti svoj prav, ker se drugače ne bi mogli preriniti v prve vrste, kar ni vedno le v splošnem, ampak često tudi v osebnem interesu. V nenehnem presnavljanju družbenoekonomskih odnosov, so v mlinu, največkrat, drobno zrnje: ljudje raznih poklicev, slojev, želja in hotenj.

Prebivalci Prekmurja niso doživljali normalnega razvoja demokracije in v njej tudi niso dozorevali za resnično krajevno samoupravo. Do zasedbe avgusta 1919. je imelo le 5–6 % moških volilno pravico po premoženjskem cenzusu, seveda ob parlamentarnih volitvah. Tedaj je nastopilo s programom nekaj strank, ki so bile na terenu brez kake trdnjše organizacije. Po končanih volitvah je bila mimo velika politika. Po vaseh so bili dekretirani (razen v republiki svetov) župani z nekaj svetovalci. Tako se je nadaljevalo v kraljevini zaradi nezanesljivega prebivalstva, madžaronstva in drugih naglavnih grehov. Gerente je imenoval in razreševal sreski načelnik po žandarskih mnenjih; le kdaj pa kdaj v sodelovanju s kakim vodilnim iz pokrajinsko vladajoče stranke. Prve občinske volitve so bile neposredno pred razglasitvijo šestojanuarske diktature. Po uveljavitvi oktroirane ustave se občine združujejo v velike občine. Z združevanjem in razdruževanjem je zakrknila pričakovana in željena demokracija v obliki in vsebini lokalne samouprave. Ponekod, predvsem na lendavskem območju, je živela iz fevdalnih časov ohranjena urbarialna samouprava na temelju »deležev«. Deležniki so si volili župana, ki je ob vodenju gospodarjenja s skupnimi gozdovi, pašniki in nabaavljenim kmetijskim inventarjem, opravljal tudi sodno funkcijo v mejnih sporih in domačih zdražah.

Madžarski okupator je obnovil sistem izpred meščanske revolucije jesenskih rož (krizantem) leta 1917.

Aprila 1945 je bila formirana oblast osvobodilne fronte. Avgusta so v vsaki vasi volili narodnoosvobodilne odbore in tudi okrajni odbor. Ponovile so se težave podobne iz jesenskih dni leta 1919.: nerazvitost, neorganizirana preskrba, preusmeritev zaposlitve sezoncev in precejšnje nezaupanje, ker je Prekmurje kaj malo prispevalo in sodelovalo v narodnoosvobodilnem gibanju oziroma boju. Slednje je bil pomemben argument pri vodenju kadrovske politike z domačini in pri izpolnjevanju raznovrstnih obveznih oddaj in to celo preko zakonitih norm. Dosedanje zgodovinske je dokaj enostransko ocenjevalo vedenje prebivalcev med okupacijo in predvsem njihov vsestranski odpor, bojkot akcij in obveznosti.

Z Ustavo FLRJ (1946) je bilo določeno, da vsa oblast izhaja iz ljudstva in pripada njemu ali izvršuje svojo oblast po svobodno izvoljenih predstavnikih (čl. 6/2).

Posebnost obravnavanega desetletja je pogostnost predpisov o organizaciji in pristojnosti ljudskih odborov in to od narodnoosvobodilnih odborov do končne ustalitve občin-komun po ukinitvi okrajev leta 1965.

Po volitvah 1. 1946 se začne desetletni proces nenehnega združevanja ljudskih odborov, organizacij in organov pod kaj vabljivo ali razvoju demokratičnosti in ustvarjalnosti celo škodljivo parolo: bogatejši, razvitejši bodo potegnili naprej manj razvite. V tem pretežno administrativnem procesu se je izčrpavala vodilna politika partije in občasno samostojnejših družbenopolitičnih organizacij.

Po uspešnih volitvah leta 1946 in 1947 je bila že zaznavna manjša kriza osvobodilnega navdušenja, ki ga je v Prekmurju motil spomin na vedenje enot Rdeče armade oziroma njenih posameznih pripadnikov. Ljudski odbori se začno diferencirati. Maja 1949 se vrinejo oblastni ljudski odbori (do novembra 1951) med republiške in okrajne, kar je prej zaviralo kot pa pospeševalo samostojnost in

inicijativo. Skupščina LR Slovenije je decembra 1950 sprejela nekaj zakonov (o delu LO, o zbiorih volilcev, komisijah občanov . . .) za razvoj ljudske demokracije. Čas od volitev l. 1949 do sprejema Splošnega zakona o ljudskih odborih (takim zakonom so sledili republiški prepisi zveznega) v prvem polletju 1952, karakterizira intenzivnejši razvoj lokalne samouprave, na temelju Kardeljeve razprave »O ljudski demokraciji«, da »v popolnem soglasju z načelom enotnosti oblasti in demokratičnega centralizma — pride čimbolj do izraza tista globoka demokratična težnja ljudskih množic po samoupravljanju, po neposrednem sodelovanju v upravljanju države«. To je bila tudi temeljna usmeritev iz leta 1952 in vse do občin v uveljavljenem komunalnem sistemu. Ljudski odbori so postali organi lokalne samouprave in lokalni demokratični organi enotne državne oblasti. V tem znamenju so bile tudi volitve, ki so z junija 1950. sprejetim Temeljnim zakonom o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji po delovnih kolektivih, dobivale izrazitejši razredni značaj.

Pred volitvami se vrši veliko združevanje krajevnih ljudskih odborov (10 krajev iz lendavskega okraja se vključi v soboškega) in združita se murskosoboski in lendavski okraj*. Volitve leta 1952 so bile skorajda zadnje neposredne v obravnavanem desetletju, saj so se organi lokalnih oblasti (enako organizacij in organov) konstituirali z združenimi. Med pripravami na volitve je bilo že jasno izraženo, da se je okrajni centralizem pod partijskim monopolom že močno utrdil in dušil samoiniciativni razvoj v občinah in občin. Okrajni ljudski odbor »ni imel« časa, da bi razpravljajl o delu in problematiki po občinah. Nezadovoljstvo s takim razvojem so izrazili volilci s sorazmerno slabo udeležbo na kandidacijskih zbiorih volilcev. Za 22 občinskih ljudskih odborov so predlagali 1169 kandidatov za 418 mest. Med kandidati je bilo 156 žensk ali izvoljenih je bilo le 10, čeprav je bilo v okraju več ženskih kot moških volilcev. Kljub vsemu se njihova udeležba v občinski oblasti, v skoraj 40 letih, bistveno ne spreminja**.

Vzporedno — sicer v daljših presledkih — so bile volitve v zvezno in republiško ljudsko skupščino. Mandat marca 1950. izvoljene zvezne skupščine je potekel z njenim razpustom septembra 1953. V skladu z ustavnim zakonom so bile skupščinske volitve novembra 1953, z nekaterimi karakterističnimi elementi parlamentarnih volitev v začetku zastavljenega procesa debirokratizacije partije in drugih družbenopolitičnih organizacij. Namesto dotedanjega kabinetskega kandidiranja — partijskega nameščanja kandidatov, je bilo z zakonom določeno odprto kandidiranje na zbiorih volilcev z njihovo široko iniciativo. Niso bili osamljeni primeri več kandidatov v eni enoti in to predvsem zunaj Slovenije. V 82 republiški volilni enoti na območju Lendave sta bila — kljub »prizadevanjem« političnega vodstva — dva kandidata. V razgibanem predvolilnem času je bilo zaznavno delovanje po vojni obnovljenih političnih strank*, ki so sicer sorazmerno hitro »utonile« v ljudski fronti. Odpor proti začetemu uveljavljanju takega kandidiranja in prvim poskusom, da smo kandidati na zbiorih volilcev nastopali odprto s svojimi mnenji in stališči do okvirnega splošnega programa, je bil ponekod močno zaznaven med partijci. Njihova kritika je strašila z anarhijo in z izgubo nekaterih pridobitev narodnoosvobodilnega boja. Pojavljale so se tudi precejšnje nedemokratične nezrelosti. Kljub odmaknjenosti je še vredna branja Pijadejeva (1966.) analiza tega predvolilnega obdobja, ker je v njej tudi nekaj opozoril za sedanji čas. Nikakor ni mogoče prezreti, da so volitve sledile VI. kongresu KPJ (na njem se je preimenovala v ZKJ), kjer je bila zastavljena usmeritev iz neposrednega operativnega voditelja in »naredbodavca« v organizacijo delavskega razre-

* Tedaj je bilo v Sloveniji 19 okrajev in 366 občin, katerih število se je do konca osemdesetih let skoraj desetkratno znižalo.

** Na letošnjih pluralističnih strankarskih volitvah je za skupščino soboške občine za 129 mest bilo 464 kandidatov. V obeh občinah izvoljenih je okrog 10 % žensk.

da in družbe v celoti. V bistvu se je monopolna vloga prekrila, čeprav naj bi se frontna organizacija razvijala v smeri demokratične opozicije različno mislečih občanov. V pripravah na kongres in po njem ZKJ postaja množična organizacija. V najhujšem inform birojevskem pritisku je pridobivala na svojem ugledu s svojim vztrajanjem na samostojnem, samoupravnem demokratičnem razvoju socializma, istočasno pa je nasprotno taki usmeritvi v njej potekal v veliki meri neutemeljen, najmanj demokratičen obračun s članstvom**

Od predvolilnih sestankov naprej so bile pogostne, večkrat z zaostrenimi nasprotji, razprave o nadaljnjem razvoju ljudske demokracije (občine, mesta, okraji...). Hitro se je v Jugoslaviji prepolovilo število ljudskih odborov. Kaj kmalu se je zmanjšalo število okrajev od 327 na 107. S splošnim zakonom (16. 6. 1955.) o ureditvi občin in okrajev je bil uveden komunalni sistem. Občina postane temeljna družbeno-ekonomska skupnost in okraj skupnost komun. Po republiškem zakonu se je število okrajev znižalo na 11. Nasprotno pričakovanju je komuna marsikje postajala zavora družbeno-ekonomskemu razvoju, ker se je prelevila v državo v malem in zapletena v mrežo nezdravih lokalističnih in (na več narodnostnih območjih) kdaj tudi šovinističnih interesov. Razprave o komunalnem sistemu so bile vse prej kot uresničevanje samoupravne demokracije. V ospredju so bile razprave, kje naj bo sedež in kako pomiriti z dodelitvijo položaja in funkcije kakega bivšega občinskega moža. Izredno ostre so bile razprave o združitvi soboškega in ljutomerskega okraja. Republiško vodstvo nekaj časa ni bilo naklonjeno Pomurju. Po razpravah bi potegnil skoraj zelo kratko. V Ljubljani so brez resnejših utemeljitev želeli, da se združijo severovzhodni okraji v velik okraj s sedežem v Ptuj. Ženitve okrajev, brez pomembnejših dot so se nadaljevale. Sredi 1957 leta so bili v Sloveniji še 4 okraji s 68 občinami. Tega leta so bile volitve odbornikov (tudi občinski zbori proizvajalcev), katerim je podaljšan mandat potekel s sprejetjem ustave 1963. V soboškem okraju se v tem času nadaljuje združevanje komun in leta 1958 so območja bivših okrajev komune. Dokončna faza združevanja je bila končana, ko se je soboški okraj utopil v mariborskem. Proces »komunizacije« sovpada z vsebinsko pomembnim VII. kongresom ZKJ (Ljubljana, aprila 1958). Čeprav ni mogoče zanikati prizadevanj in hotenj, pomursko območje za nekaj časa drsi nazaj. Če je že bilo kaj volje in sposobnosti v zbirokratiziranem sistemu, da bi se ljudski odbori lotili reševanja mnogih pomembnih in kričečih vprašanj, tega niso mogli niti uspeli v nenehnih reorganizacijah, saj so nastajala heterogena območja. Veliko tudi niso zmogli, saj »razpoložljiv« kader v komunah ni bil niti kos, da sledi poplavi predpisov*.

Politika kot raznovrstna dejavnost ljudi, organizacij in oblasti vzpostavlja raznovrstne in različne odnose in razmere, ki so lahko občasno tudi v nasprotju z željeno, programirano in celo vsiljeno usmeritvijo. Pri vsem pa je njena temeljna značilnost navzven ohranjati samostojnost in aktivno delovanje v mednarodnih odnosih, kar lahko celo močno moti načrte močnejšim. Vsega tega je bilo dovolj, še celo preveč, v obravnavanem desetletju. Nekateri zunanje politični dogodki so

* Večina strank je bilo obnovljenih 1. 1945 (Demokratska, Narodno-radikalna, Jugoslovanska republikanska demokracija, Socijalistička partija in Socijal-demokratska partija Jugoslavije), leta 1946 (Narodno seljačka stranka) in v začetku 1947 Samostalna demokratska stranka.

** Po objavljenih podatkih je bilo od jeseni 1948 do jeseni 1952 izključenih iz ZKJ okrog 60.000, kaznovanih 31.000 in na »prevzgoji« 13.000 članov. Najbolj se je zmanjšalo število članov-kmetov.

* Leta 1954 je bilo v soboškem okraju še 22 občin, ki so jih »vodile« tajniki: 9 z osnovno šolo, 12 z gimnazijo do 6 razreda in 1 z veliko maturo. Vzrok za to je tudi v odnosu do izobražencev in sorazmerno slabih objektivnih pogojih za dvig splošne izobrazbe.

V Prekmurju se je dolgo obdržal madžarski, raznarodovalni sistem eno in dvorazrednih šol in pretežna večina jih je bila zgrajena pred 1. 1914. Po letu 1945 so bile mnoge učilnice še vedno po opuščeni obrtnih in gostinskih lokalih. Treba je bilo začeti, pogostoma s prostovoljnimi delom in prispevki so bile zgrajene nove šole. Najtežje je bilo na lendavskem območju, tudi zaradi dvojezičnosti. Na novo so zgradili okrog 18.000 m² šolskega prostora. Primanjkovalo je učiteljev, predvsem ob ustanavljanju mreže nižnjih gimnazij. Krpanje praznih mest s tečajniki ni veliko koristilo. Nekoliko več ustanovitvev učiteljsča v Soboti, sredi 50 let.

občutneje vplivali na ljudi in razmere v trikotniku med dvema mejama, dvema izredno nasprotnima sistemoma, kot v osrčju Slovenije.

Skoraj desetletno tržaško krizo so v Prekmurju sprejemali kot ogroženost države in pridobitev narodnoosvobodilnega boja ter s strahom pred mobilizacijo in pretečo novo vojno.

Z ukinitvijo vojnega stanja in vzpostavitvijo diplomatskih odnosov (l. 1951) in z ureditvijo dvolastništva (1953.)* se je avstrijska meja širše »pretrgala« za vrata Prekmurcem v svet.

Za obravnavano problematiko je bila pomembna prekinitev vojnega stanja tudi z Zvezno republiko Nemčijo (1951., ali kasnejša prekinitev odnosov zaradi našega diplomatskega priznanja Nemške demokratične republike ni bila v Prekmurju pomembneje zaznavna).

Precej drugače je bilo ob madžarski meji, ki so jo ves čas (bolj ali manj čvrsto) »čuvali« elitno oboroženi sovjetski vojaki. V Porabju ni bila izvršena kolektivizacija. Pridelke na obdelovalnih površinah je Porabcem uničevala divjad, ki je je bilo vse več v omejenih gozdovih, kjer je stacionirala tudi sovjetska vojska, po vaseh pa madžarska. Porabsko zemljo je zaraščalo grmovje. Vedno bolj so se praznili slovenski domovi.

Razvoj Jugoslavije — kljub velikemu moralnemu priznanju v svetu — je bil močno odvisen od ideologije Moskve in od »temperature« v odnosih z »velikim bratom«. Ni dvoma, da je bil informburo ustanovljen (27. 9. 1947., po objavljeni informaciji razformiran 17. 4. 1956.) med drugim tudi da zmanjša dejanski ugled in »brzda« zanesenost jugoslovanskega vodstva, kar se je že kaj kmalu pokazalo (sredi marca 1948. so odpoklicali sovjetske vojaške in civilne strokovnjake ... bratsko pomoč našemu petletnemu planu gospodarskega razvoja). Sledila so opozorilna pisma z grozečim navodilom. Na sestanku v Bukarešti (28. 6. 1948.) so sprejeli, prvo, resolucijo, ki obtožuje naše politično (istočasno državno) vodstvo, da: razvija kapitalistične odnose na vasi, zagovarja miren prehod kapitalizma v socializem, nedemokratičnosti v partiji, ki se utaplja v ljudski fronti. Te so najpomembnejše »utemeljitve« za poziv, zdravim silam v Jugoslaviji, da vstanejo proti svojemu vodstvu in komunističnim partijam po svetu, da sledijo ukrepom Moskve. Vsi dokumenti so bili pri nas objavljeni. Prezreti ni mogoče, da sovjetsko partijsko vodstvo po Stalinovi smrti, niti po zgleditvi odnosov s sprejemom beograjske in moskovske deklaracije, ni preklicalo bukareštanske resolucije. Nasprotno, oživelo jo je z revizionistično terminologijo. Skaljeni, včasih izrazito sovražni odnosi s Sovjetsko zvezo, so močno vplivali na celoten razvoj Prekmurja. Med psihično vojno so bili občasno tudi težki incidenti na meji. Najtežje so te odnose občutili narodnostno zavedni Slovenci v Porabju. V treh valovih so jih selili in le maloštevilnim je uspel prebeg v Prekmurje. Čez mejo so bile prekinjene vsakršne, tudi družinske zveze.

Veliko je bilo že razprav in tudi napisanega (malo dorečenega) o posredni in neposredni nevarnosti o oboroženem napadu Sovjetske zveze na Jugoslavijo. Bližu pa bo resnici, da je bilo zaradi domačih razmer precej pretiravanja in s tem opravičevanja represij ter uvajanja nekaterih stalinističnih posegov in ukrepov (pretiran, sicer za preživetje potreben, odkup, ki se je ponekod spremenil v metodo »prostovoljnega vstopanja v kmetijske obdelovalne zadrage, Goli otok ...).

V Prekmurju so tekale z zaostrovanjem odnosov intenzivne evakuacijske priprave, kakor tudi selitev pomembnejše industrijske opreme. Tako bi po načrtu zaposleni v tovarni perila (zaradi protestov ostala nedotaknjena) morali posamično odnesti dele strojev in jih skriti na varnem. Po občasni otoplitvi odnosov, v

* Dvolastništvo z Madžarsko je še vedno zamrznjeno. Po podatkih imajo Prekmurci veliko obdelovalne zemlje čez mejo — več kot Madžari pri nas.

Sloveniji še dolgo ni bilo »korajže« in posebnega interesa, da bi s pospešenimi in gospodarski strukturi ustreznimi investicijami nadoknadili »izgubljen« razvoj. Na splošno so bila petdeseta leta še vedno polna nezaupanja in negotovosti.

Dogodkom na Poljskem, sredi leta 1956, je sledila oktobrska ljudska vstaja v Budimpešti*, ki se je naglo razširila po državi. Vstaja sovпада s sueško krizo in kratkotrajno vojno. Jugoslavija je v madžarskih dogodkih imela pomembno vlogo (Hruščov pride tajno na sestanek s Titom na Brione, sprejme jugoslovanski predlog mirnega reševanja krize; Imre Nagy se s skupino zateče v naše veleposlaništvo, katero obstreljujejo z ruskega tanka... /Mičunović, 1977). Za vse to kar je naredila zaradi socialističnih odnosov med državami, je bila »poplačana« z novo blokado in zaradi VII. kongresa ZKJ ter sprejeta Programa bila napadana, ker vodi revizionistično politiko in kaznovana z odpovedjo, nam nujno potrebnih, že davno dogovorjenih kreditov.

Zaradi napredovanja Rdeče armade je bilo Prekmurje osvobojeno že v začetku aprila 1945. Na terenu je že pred njihovim prihodom delovala oborožena prekmurska četa. Po nekaterih vaseh je že delovala osvobodilna fronta. To je bil tudi temelj nove oblasti. Sorazmerno malo je ostalo živih iz predvojne maloštevilne partijske organizacije in njenih aktivnih sodelavcev. Nekateri izmed preživelih so kaj kmalu po osvoboditvi odšli v Ljubljano in drugam, kamor jih je »klicala partijska dolžnost«. Septembra jih je precej odšlo v Ljubljano, kjer so nadaljevali prekinjeni študij. Vse glavne, predvsem politične, funkcije so prevzemali poslani, v boju že preizkušeni, kadri. Okrajni partijski sekretarji so se menjavali skoraj z letnimi časi. Pomembna je bila razredna struktura in šele sredi 50 let je bil sekretar z učiteljsko izobrazbo. Vse člane partije, civile, bi skoraj lahko preštel na prste. V pokrajino so prihajali od drugod, ki pa niso poznali, še manj pa razumeli in dojeli nekatere prekmurske specifičnosti (splošna uporaba narečja, verska in nacionalna mešanost prebivalstva, različnost kulture...).

Osvobodilno fronto so ljudje sprejemali kot oblast, manj kot specifično politično organizacijo. Navdušenja ni manjkalo in tudi ne pripravljenosti za delo, čeprav je vse to počasi tonilo v strah pred puklastim Mihom, »šefom« udbe, ki je s poltovornim palčkom pridno nabiral delovno silo za taborišče v Filovcih, Strnišču in še za kak zapor. Volitve v jugoslovansko Ustavodajno skupščino so bile v zelo neugodnih razmerah, ki so jih volilci izrazili s slabim rezultatom. Celotna soboska partijska okrajna organizacija je bila za dalj časa razpuščena. To veliko napako, so nekateri sramežljivo priznali šele po dolgem času. Naslednji udarec je doživljala partija v času informbirojevskih čistk in »klerikalne« kontraofenzive.

V začetku obravnavanega obdobja so se razmere v prekmurskih vaseh, vsaj navidezno, nekako ustalile na razrednem miru, ki ga karakterizira kmečka iznajdljivost, premetenost in stopnjevana politična pasivnost.

Iskreno rečem: silom prilik je partija morala prevzeti vodilno in včasih monopolno (na žalost pa jo je krepila) vlogo, saj osvobodilna fronta ni imela med prebivalci nekih čvrstih političnih korenin. Sindikalna organizacija je šele »osvajala« maloštevilne industrijske delavce, ki so se rekrutirali predvsem iz nekdanjih delavcev zaposlenih na različnih sezonskih delih. Vsekakor pa je kljub vsej politiki bila in ostala »tiha« sila in najmočnejša organizacija rimskokatoliška cerkev, s katero sicer niso povsem soglašali liberalno usmerjeni evangeličani. Okrajna politika je včasih »igrala« tudi na to struno. Komunistična partija oziroma ZKS se je sorazmerno hitro krepila in mladila. Ob koncu obravnavanega desetletja je bilo v Pomurju več kot polovico članov v starosti od 26 do 35 let in največ s stažem od 1945 do konca 1952 (kar 67,5 %). Ko je bil še okraj M. Soboto, je bilo stanje nekoliko drugačno, vendar brez nekih bistvenih razlik. Tedaj je bilo v

* Po teh dogodkih se je v Prekmurje zateklo čez 1200 Madžarov s 120 otroki.

Prekmurju 1153 članov partije in čez 60 % zaposlenih v raznovrstnih upravnih službah. Organiziranih pa je bilo le 166 kmetov in po letu 1952 se njihovo število znižuje in to delno zaradi pritiska na nje in tudi sektašenja v nekaterih osnovnih organizacijah zaradi verskega vprašanja. V murskosoboški občini (največja v okraju) je bilo leta 1958 samo še 10 kmetov članov partije. Zaradi pogostnega menjavanja uslužbenskega kadra na posameznih področjih, se je v nekaterih osnovnih organizacijah letno menjalo tudi čez 40 % članstva. Izobrazbena struktura se pri kmetih in delavcih ni kaj dosti spreminjala, nekoliko bolj z »uvoženimi« uslužbenci. Ker članstvo socialistične zveze v Prekmurju nikdar ni preseglo 25 % volilcev (tudi zaradi nepovezanosti s številnimi sezonskimi delavci) je bilo nujno »vzdrževati« aktiv. V nekaterih občinah je bil odstotek članstva le od 10 do 15 % (Črenšovci, Grad in Turnišče) in tam tudi v nekaterih večjih vaseh ni bilo organizacije in ne članstva. Od sredine 1952 leta in do jeseni 1955. okrajno vodstvo ni imelo tekoče, redne evidence članstva in resnične aktivnosti partijskih organizacij. Neprimerno slabše je bilo do sredine 1955 leta s socialistično zvezo, ki je v glavnem bila odvisna od partijskega aktiva, odbornikov in aktivnosti posameznih poslancev. Socialistična zveza je zaradi interesiranosti ljudi in splošne politične klime občasno ujela čas in se uveljavila kot ljudski nadzor nad delom oblasti in tudi partije, tako je bila manj poslušna transmisija partije.

V razpravah, ki so se razvijale po terenu po izraženi in hoteni preusmeritvi razvoja na V. kongresu KPJ, sta se kazali dve usmeritvi obstoječega. S personalno ločitvijo partijskega sekretarja od funkcije predsednika okraja, je postajala glasnejša kritika SZDL. Po prekinitvi diplomatskih odnosov z Vatikanom (dec. 1952 — ponovna vzpostavitev 1968) je kritika stalinizma v nekaterih ravninskih vaseh dobivala protisocialistične (protikomunistične) elemente na temelju nepomirljivosti ločitve cerkve od države. Odnosi so se zaostrovali: raste pritisk na kmete v ZKS in SZDL. Pojavi se novi notranji »sovražnik« in nova kazniva dejanja*. V kazenskih postopkih se znajdejo tudi katoliški duhovniki. Pri tem je bilo nekaj nepotrebnega izzivanja, a še več nepolitične modrosti, sektašenja in tudi premalo zakonitosti. Okrajni ljudski odbor nekaj let več ne dobiva poročil sodišč in svet za notranje zadeve živi zase. Organi za notranje zadeve okrepljeno delujejo in so v glavnem povezani le z okrajnim partijskim sekretarjem. Prekmurje je namreč v celoti v obmejnem pasu.

V začetku leta 1953 je že vse jasnejša okrajna kriza, ki se vleče skozi dve leti. V prvi »fazi« je bila sprememba vodstva okrajnega ljudskega odbora zaradi suma zlorabe uradnega položaja; zatem je po vrtiljaku postal partijski sekretar predsednik okraja. Razprave so bile živahne, ostre z nasprotujočimi stališči. Oba izmenjena okrajna funkcionarja so kandidirali za republiška poslanca, ali kmalu sta izgubila imuniteto. Novi predsednik okraja je kot domačin, nekdanji sezonski delavec, v nekaj letih opravljal raznovrstne funkcije in ni štedil z ustaljenimi metodami komandiranja. Pred njegovim odhodom na okraj je prišel kot partijski inštruktor spomeničar Ignac Voljč, kot bodoči sekretar (podobno je marca 1955 nje-ga zamenjal inštruktor Miloš Ledinek).

Politično življenje je bilo v letu 1954 prilično demokratično razgibano, kar se je izražalo tudi v odprti kritiki, ocenjevanju dela okraja in sploh oblasti, socialistične zveze in tudi partije. Mobilizacija in strnitev precejšnjega dela prebivalstva (tudi prekmurskih intelektualcev zunaj Prekmurja) se je izrazila v množičnem zborovanju v Lendavi ob 20 letnici izida prve številke Ljudske pravice.

* Sredi leta 1951 je začel veljati Kazenski zakonik. V členu 228 je bilo določeno kaznivo dejanje nedovoljene trgovine. Do konca 1958 leta je bilo po tem členu v Prekmurju kaznovanih 261 (40 žensk) oseb in kar 40 % na lendavskem območju. Največ kazni je bilo izrečenih 1952 in v začetku 1953 leta. V tem času se kot predmet nedovoljene trgovine pojavljajo molitveniki in predmeti verskega značaja.

Kjer v tekstu ni posebej naveden vir, so podatki iz mojega raziskovalnega arhiva na temo: Spreminjanje socialne strukture in kriminalitete v Prekmurju 1929–1939 in 1940–1959.

Kmalu za tem se tudi konča tleča kriza pod geslom: tudi v Prekmurju konec dušitve družbene kritike. Sekretar je v oceni dejal: Vanek Šiftar, Franc Rogl in jaz smo povsod poskušali prikazati naše slabosti in njihove vzroke. . . kritika birokratskih ostankov, komodnosti nekaterih vodilnih, včasih pa tudi napačne politične orijentacije . . . pri reševanju perečih vprašanj smo naleteli na odpor . . . vzroki za dokaj težko stanje so tu pri nas . . . Ne moremo se strinjati s tem, da s svojo staro prakso (kot prejšnji sekretar) nadaljuje in se hoče znebiti vseh tistih, ki mu žele v obliki tovariške kritike pokazati njegove napake in slabosti . . . izkoristil je priliko okrog letakov, ki so bili naperjeni proti njemu, in ustvaril psihozo pri merodajnih organih, da smo pisali letake Šiftar, Rapl in jaz (Ob. tednik, 1954). Mimogrede, kljub poslanski imuniteti sem imel hišno preiskavo. Mnoge ocene in analize s predlogi, kako naprej niso bile upoštevane. Prekmurje je postalo neka mrzla pokrajina celo za one, ki so jo imeli v resnici radi.

Izgleda, da je bilo že preveč demokracije in Djilas je vnesel nov nevaren nemir. Članstvo je bilo potrebno ideološko strniti na temeljih sklepov in razprave III. izrednega plenuma (januar 1954). To je bila tudi naloga dobrega partijskega, delovnega birokrata Miloša Ledineka, ki si je sorazmerno hitro ustvaril čvrst monopol in počasi je venelo cvetje Voljčeve pomladi. Tako tudi dobro zastavljeno delo številnih strokovnjakov in znanstvenikov zbranih za sestavo regionalnega plana Prekmurja*. Najprej je bilo treba zaradi političnega nezaupanja do sodelujočih imenovati v odbor zastopnike SZDL. Zatem je bila že zahteva naj regionalni načrt dá čimprej otipljive izsledke in Ledinekova kritika: »Ne moremo dopuščati, da bi znanstveniki ustvarili z regionalnim načrtom splošno sliko Pomurja v okviru Slovenije. Take težnje je treba že ob začetku pravilno usmeriti« (P. vestnik 1955). Kmalu za tem, ko je delo že dobro steklo, nas je Ledinek skoraj dobesedno razgal. Zelo poparjeni smo se razšli (kmalu sem zopet odšel iz Prekmurja).

Vprašanje je: ali in v koliko je in bi mogel politični aktiv kaj več storiti v splošnih slovenskih in jugoslovanskih razmerah in prilikah? Koliko je sploh bil sposoben? Že po splošni izobrazbeni strukturi, zaposlenosti in številnim akcijskim nalogam za obvladovanje terena, ni bil dovolj sposoben niti zmožen za uresničevanje resničnih novih odnosov na socialističnih temeljih (ali je na materialnih prekmurskih temeljih bilo kaj velikega sploh možno).

Mnogim članom partije je bil izreden napor slediti ideološko-teoretičnim razpravam, kaj šele, da bi se sami poglabljali in tako so pogostoma ljudi prepričevali o »falsificiranem socializmu« in še bolj »ponarejenem marksizmu«. Individualnega poglobljenega študija je bilo izredno malo, saj ni bilo na razpolago tekoče literature, kaj šele originalnih marksističnih del. Za to obdobje je bila značilna glavna informiranost po okrožnicah in sprejetih navodilih na sestankih, inštruktažah. Posamezni prebivalci pa so si nabirali informacije po raznih in različnih virih in informatorjih in tako so bili neizbežni nesporazumi in tudi nepotrebne zaostritve, ki niso bile v prid demokraciji.

Uradno so informacije prihajale po tisku. Ljudski glas*, lokalni tednik, je začel izhajati 1948 leta v nakladi 8000 izvodov in ko se je preselil v lastno tiskarno v Soboto 1954, je bila naklada za 45 % nižja. Odnos celotnega okrajnega vodstva je bil dokaj mačehovski in je prihajalo do zaostritev z uredništvom in posameznimi novinarji ter ljudskimi dopisniki. Lokalnega tednika v nekaterih krajih, kjer so

* Bivši in sedanjí člani Kluba prekmurskih akademikov, zbrani na delovnem sestanku v M. Soboti, dne 4. oktobra 1954 ob praznovanju 20. letnice »Ljudske pravice« in 20. letnice KPA* . . . so med sklepe vključili: »Na osnovi vsestranske razprave strokovnjakov-članov KPA in predstavnikov ljudske oblasti in političnih organizacij smo prišli do zaključka, da je nujno potrebno čimprej izdelati regionalni načrt, ki naj bi ob znanstvenih raziskovanjih dokumentiral in izrazil vse sedanjše možnosti nadaljnjega gospodarskega razvoja Prekmurja. KPA sodi, da je sprito tega treba ustanoviti posebno telo, ki naj bi se v okviru OLO lotilo organizacijskega dela v zvezi z izdelavo regionalnega načrta« (Ob. tednik, 1954).

* KPA = Klub prekmurskih akademikov

• 1955 prvič tednik med naše izseljence. 1956 prva priloga v madžarščini

bile pred vojno močno razširjene Kleklove Novine, dolgo časa niso hoteli**. Leta 1954 je prihajalo v Prekmurje manj osrednjih slovenskih listov kot Družine in sploh verskega tiska***. Precej časa so knjige Mohorjeve družbe močno konkurirale Prešernovi družbi. »Izmeriti« bo še treba kvaliteto enih in drugih. Z drugimi informativni sredstvi si niso mogli pomagati, ker jih pač ni bilo****. Prebivalci, ki so imeli radijske sprejemnike so sledili tuje postaje, v koliko so si med sezonskim delom tudi »prislužili« kak tuj jezik.

Gospodarjenje

Veliko je že bilo napisanega in rečenega, da je zemljiško posestna struktura v Jugoslaviji najbolj zaostala v Evropi in v šestdesetih letih je bila še slabša od predvojne. Leta 1960. je bilo za 833.378 več kmetijskih gospodarstev kot 1931 leta; to predvsem majhnih. Kmetij od 8 do 10 ha je bilo le 141.811. Številke pri posameznih avtorjih se razlikujejo, ali bistveno se glede razparceliranosti ne ločijo. Po podatkih Krajevnega leksikona Dravske banovine 1937 je bilo v Prekmurju čez 94.500 ha zemlje. V soboškem okraju je bilo nekaj odstotkov manj polj kot v lendavskem, kjer je bilo po nekaterih vaseh tudi čez 80 % površin v njivah. Povprečno je »prišlo« na enega prebivalca: 1 ha celotne površine, 0,64 ha obdelovalne in 42 arov njivske.

Po letu 1945 se je stanje spreminjalo zaradi dokončanja predvojne agrarne reforme, nove agrarne reforme in ukrepov, ki so konkretizirali ustavne določbe: »Zemlja pripada tistim, ki jo obdelujejo. Država zlasti štiti in podpira siromašnega in srednjega kmeta s svojo splošno gospodarsko politiko, cenanim kreditom in davčnim sistemom« (čl. 19 Ustave FLRJ). Tako je postavljen ustavni temelj kmetijske politike na vasi.

Med vzroke razdrobljenosti zemljiške posesti v Prekmurju, avtorji povdarjeno navajajo madžarsko dedno pravo. Z razvojem fevdalnega sistema se je v tedanje imovinsko-civilno pravo inkorporirala recepcija rimskega prava.

Različen pa je bil razvoj fevdalne zemljiške posesti na soboškem in lendavskem območju. Celotna površina lendavskega okraja je bila stoletja strnjena v glavnem v beltiško in lendavsko zemljiško gospodstvo. Soboško območje so si z grofovskimi zemljiškimi gospodi delili nižji plemiški zemljiški gospodi in tudi kmetje, ki so se rešili dednega tlačanstva. Ta razlika je bila izražena tudi, ko se je po prenehanju tlačanstva vršila zložba površin zemljiškega gospoda. Do leta 1920 je bila na soboškem območju izvršena v 49 krajih, na lendavskem pa v nobenem.*

Z zložbami je bil izvršen pomemben poseg v naravo in tudi v pomembno agrarno zgodovino pokrajine. Oštevilčene parcele so »vsrkale« ledinska imena: čistina, mehkota, požarine, požgalina, trejbež...

Z zakonom (56/45-512 *) o državnih kmetijskih posestvih je dan prvi znak arondacij, ki je bila konkretnije urejena z uredbo o arondaciji (99/48-1279) in uredbo o arondaciji zemljišč kmetijskih posestev in kmetijskih delovnih zadrug (50/51-597). Takoj po vojni je bil prepovedan promet (tudi zadolževanje) s kmetijskimi zemljišči, gozdovi, kmetijskimi zgradbami in objekti (48/45-414). Z uredbo

** Leta 1954: lokalni tednik in predvojne Novine v krajih: Beltinci 1—60, Črenšovci 9—360, Dokležovje 6—110, Tur-nišče 20—260...

*** 1954 je bilo v Prekmurju naročnikov: Ljudske pravice 447, Slovenskega poročevalca 633 in Večera 401.

Verskega tiska naj bi bilo — nekako med 2000 in 3000 izvodov. Leta 1958 je bilo 1870 naročnikov Dela in 830 Večera.

**** 1934 leta je bilo v Prekmurju 2100 radionaročnikov in leta 1959 je bil 1 radijski sprejemnik že na 13 in televizij-ski na 4.469 prebivalcev.

* Po letu 1945 so zložbe že izvršene ali so v teku: na lendavskem v 8 krajih s čez 1370 ha, na soboškem v 24 območjih (več kat. občin) na čez 7000 ha. V ilustraciji: Z zložbo v Domanjševcih in Krleževcih je zajetih 894 ha s 5.404 parcelami (po zložbi jih bo 1350) v povprečni velikosti 12,8 a (po zložbi 51,5 a). Zložba bo predvidoma stala, 658.000 din — 90 % krije repu-blika in 10 % občina (Vestnik 7. 6. 1990).

je bila kasneje uvedena kontrola prometa z nepremičninami (24/46-269) in 1953 je bil sproščen promet v okviru zakonskih določb (126/54-414).

V skladu s prakso strogo administrativnega urejanja celotnega življenja, je bilo po sprostitvi prometa določeno: v primeru prostovoljne arondacije zemljišč dveh lastnikov, sta oba morala plačati precejšnje upravne in sodne takse in povrh še davek na promet kot ob kupoprodaji. V odpravo teh nesmislov so šle moje poslanske analitične intervencije in vloge. Z uredbo (32/54) so bile ukinjene upravne in sodne takse in z naslednjo uredbo (35/54) tudi prometni davek, razen v primerih zamenjave parcel neenake vrednosti. Brez okrajnih potrdil seveda ni šlo. Vse navedene spremembe niso bistveno vplivale na zmanjševanje parcel.

S popisom živine 15. 1. 1951. so bili zbrani tudi podatki »odvojenih delov« kmetij. Ugotovljena je bila povprečna površina takih delov: pri gospodarstvih od 0,5 ha do 1 ha 0,20 ha in gospodarstvih od 10–15 ha pa 0,72 ha.

Svojo analizo sem utemeljil s podatki, ki so jih s pomočjo Sekretariata za pravosodno upravo LRS, zbrali na 6 zemljiških knjigah.

V Prekmurju se je število kmečkih gospodarstev povečalo za 4.425 (25 %) in od leta 1936 do 1956 število parcel za okrog 24.000. Ob koncu 1953 leta je bilo na območju sodišč naslednja zemljiško posestna struktura.

Sodišče	od 0,01–2 ha	2,01–5 ha	5,01–10 ha	in nad 10 ha posestva
Murska Sobota	2961	5060	3410	854
Lendava	2380	2756	873	18

Konkretna razdrobljenost je bila naslednja:

Sodišče	Povprečna velikost parcele	V KO na 1 gospodar- stvo parcel	Število parcel povprečne velikosti v KO			
			do 10 a	11–20 a	21–30 a	
Murska Sobota	20	22,4	38	39	17	42
Lendava	60	6	—	—	2	29

In konkretneje še dva primera:

Vas Kuštanovci: 564 ha, leta 1859; bilo 1427 parcel in 1936. leta 6474; parcela 48 a, kasneje le še 7 a in kmetija povprečno 100 parcel. Kmetijsko gospodarstvo v Filovcih h. št. 43 je 1929 imelo 12,92 ha. Zaradi večkratnih delitev mu je po letu 1945 ostalo 5,20 ha v 19 parcelah; 2,31 ha njiv, v 13 parcelah, 2,03 ha travnika v 3 parcelah; in v 5 0,28 ha gozda. Povprečna velikost parcele 13 a in 13 parcel je bilo od doma od 1 do 2,5 km. Ostale so bile bližje domu. Komentarja posebej ni treba: kako v takih razmerah razvijati kmetijstvo in dobro obdelati zemljo. Odveč pa ni pripomba, da je bilo konjev malo in glavna vprežna živina (95:5) je bila krava. Razvoj se je nekako do sredine 50 let zatikal ob stari strukturi poljedelskih kultur, ki so skoraj povsem zadovoljevala samopreskrbna gospodarstva.

Sprostitvev prometa s kmetijskimi zemljišči ni vzpodbudila interesov za krepitev srednjih kmetij. Upoštevati je seveda treba, da je v istem času bil znižan zemljiški maksimum na 10 ha*, kar je sprožilo diskusije: zdaj do 10 ha, čez leta pa vse. To je pogrevala tudi odprava viničarskih odnosov in kontrola nad gozdovi in sečnjo.

* V Prekmurju odvzeto 411 ha. V soboški občini 81 gospodarstvom 181 ha v vrednosti 11.810.485 din, 1 ha povprečno 65.251 din.

Na spreminjanje odnosov v družinah — manj na spremembo posestne strukture — je vplivala določba zakona o dedovanju (20/55-305): potomci, ki so pridelovali skupno z zapustnikom imajo pravico do dela, ki ustreza njihovem prispevku k povečanju vrednosti zapustnikovega premoženja (čl. 153). Med dedno nevredne je bil uvrščen tisti, ki je pobegnil iz države, da bi se izognil obvezni vojaški službi, ali da bi sovražno deloval proti FLRJ, pa se do zapustnikove smrti ne vrne (čl. 131/5).

S sprostitvijo prometa s kmetijskimi zemljišči je bilo na sodiščih registriranih vse več kupoprodajnih in darilnih pogodb. V letih od 1953 do konca 1958 je bilo na obeh sodiščih registriranih 11055 kupoprodajnih in 2933 darilnih pogodb. Podatek izraža selitve posameznikov in družin v kraje stalne naselitve**, kjer so si ustvarjali nove domove. Deloma je to tudi posledica administrativnih ukrepov (cenzus pri otroških dodatkih . . .). V mnogih primerih je šlo tudi za preureditev dediščine. Analiza kupoprodajnih pogodb je potrdila znano: kjer je najbolj razdrobljena posest, tam je več sezoncev in obratno. V takih krajih je bila tudi najvišja cena zemlje.

Pobegi izražajo tudi gospodarski razvoj in razmere v katerih se more ali naj bi se razvijal z aktivnostjo posameznikov, skupin, organizacij, kakor tudi organov oblasti.

V razpravah o gospodarskem razvoju v Prekmurju je včasih celo preveč poudarjano, da »ni bilo nobenega smelega razvoja, ni bilo velikih perspektiv in širokih horizontov« (Čačinovič, 1957, 125). Sinteza vzrokov in doseženih rezultatov še čaka avtorja.

Za prekmursko obrobno fevdalno pokrajino s pretežno majhno posestjo pretežno dednih tlačanov je bila značilna izredno nizka, skoraj nična akumulacija. Vse kar je bilo pomembnejše, je bilo strnjeno v obrti, ki pa je v glavnem zadovoljevala samoprehranjevalna gospodarstva. Po formalnopравни ukinitvi cehov (v njih praviloma niso bili evangeličani) leta 1872 so ti nadaljevali kot cerkvene bratovščine, ki so ohranjemale cehovske tradicije tudi na področju konkurence. Leta 1894 je bilo v Prekmurju 1521 obrtnih obratov z 817 zaposlenimi in 317 vajenci. V nobenem obratu ni bilo zaposlenih več kot 15 oseb. Najakumulativnejši del obrti je bila trgovina, ki je bila v glavnem v židovskih rokah, ki pa niso imeli interesa za razvoj industrije, razen nekaj izjem v Lendavi. Po 60 letih (1954) je bilo obrtnih obratov (družbeni in zasebni sektor) 18 % manj, tudi število zaposlenih in vajencev je bilo le nekoliko več.

V koliko so sredi petdesetih let bili že na razpolago kaki krediti in druge možnosti razvoja, to ni bilo izkoriščeno v dremu nenehnih združevanj in reorganizacij ter nenehnega pomanjkanja inovativnega strokovnega kadra na vseh področjih družbenega življenja. Manjkali pa so tudi nekateri temeljni pogoji: energija, promet in zveze. In na teh področjih je prišla najbolj do izraza iniciativa in prizadevnost prebivalcev in njihove organiziranosti. To so bile velike akcije s političnimi dvomi in vprašanji: če uspehi ne bodo krepili bogatitev kmetov in ponekod so na tej osnovi tudi poskušali reševati razredni spopad s kulaštvom.

Razvoj industrije v Prekmurju so pogostoma povezovali tudi s pomanjkanjem ustreznih surovin. Vsa današnja industrija dela pretežno brez domačih surovin.

Neposredno po vojni je le v 5 krajih imelo 2547 odjemalcev elektriko. Petletni plan gospodarskega razvoja je začeto iniciativo še bolj vzpodbudil. Ob izteku

** V letih 1945—1957 je bilo registriranih kot stalno naseljenih Prekmurcev v Ljubljani 2388 in v Mariboru 1520. V času 1953—1957 v Ljubljani 61 % in Maribor 52 % . . . Bela Sever.

plana, z velikimi napori in odpori* je bilo elektrificiranih že 30 % krajev in približno toliko gospodinjstev.

Še zdaj so občasni protesti zaradi slabe povezave Prekmurja z ostalo Slovenijo. Na površini okrog 935 km² sta leta 1945 bila le 2 km tlakovane ceste (Lendava). Po prekmurskih cestah so leta 1953 leta 4 avtobusi s 103 sedeži prepeljali 96.101 potnika in vseh 48 tovornjakov 105.760 t tovora.

H količaja normalnemu poslovnemu življenju spada tudi telefon. Teh je bilo v Prekmurju leta 1952 le 127; ob koncu 1989. že 16.000. Industrijski delavci so bili v glavnem zaposleni v lendavski Nafti (po l. 1952 močno zmanjševanje), tekstilni (Mura), mesni in kovinski industriji in obratih. Večina zaposlenih je ostajala na svojih domovih in parcelah in začela se nova oblika sezonskega dela.

Število prebivalstva je od 1869 do 1953 naraščalo (višek 1910) ali neenakomerno: na lendavskem za 11.825 (indeks 166) in na soboškem območju, ki je dosti večje, za 17.452 (indeks 137,4) oseb. Podrobnejša analiza 20 pretežno evangeličanskih krajev, je naslednja: v 63 letih, do 1931, se je povečalo število prebivalcev za 1.249 in v letih 1948 do 1961 zmanjšalo za 1016. V teh družinah je veljavno pravilo: eno gospodarstvo eden, kvečjemu dva otroka. Med razvojnimi vzponom sredi 1955 leta je bilo zaposlenih okrog 10.000 oseb in v nadaljnjih 4 letih se jih je na novo zaposlilo še okrog 3000. Med zaposlenimi je bila nizka splošna** in še bolj strokovna izobrazba. To je tudi ustvarjalo pogoje zaposlovanja sezonskih delavcev na posameznih področjih.

Življenje prvih povojnih let v Prekmurju je nekoliko primerljivo z obdobjem po avgustu 1919., predvsem glede neorganiziranosti preskrbe. Mnogi trgovci židovskega rodu se niso vrnili iz koncentracijskih taborišč. Nekateri domačini dejavnosti niso nadaljevali zaradi agrarne reforme. V pokrajini tudi ni bilo pomembnejše zadružne tradicije. Skoraj brezglavo, tekmovalno so po vaseh ustanovljali Naproze (nabavnoprodajne zadruga ... hudobneži so jih komentirali; delajo za druge) brez kadrov in poslovanju minimalno ustreznih prostorov, tako je bilo še dolgo in v tem je tudi precejšnji del izgub in primanjkljajev.* Zadružna navdušenost je hitro usihala, manj zaradi pomanjkanja blaga, vsebolj zaradi odpora namenu zadružnega gibanja.

Obdobje do skrajne zaostitve s sovjetskim političnim in seveda državnim vodstvom je bilo polno raznovrstnih potrebnih in tudi politično ter gospodarsko zgrešenih akcij in ukrepov. Zaradi splošnega pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin in tudi razredne politike (kmetijstvo akumulira za industrijo) je država neposredno določala cene vsemu blagu v prometu in urejala trg z dokaj nestabilnim sistemom prometnega davka. Leta 1946 je bila, začasno, obvezna oddaja žitaric, kar pa postane stalen sistem preskrbe in določene kmetijske politike do leta 1952 (uredba 31/52-589). V sistemu splošnega obveznega odkupa se izraža skrb za preskrbo in prestrukturiranje »privatno kapitalističnega kmetijstva«. Potrebno bo še oceniti (ocene neutemeljeno posplošene) za posamezna območja, koliko je bilo med najtežjo blokado in vsestranskimi pritiski dejanskih potreb in koliko je bilo v tem potrjevanja zvestobe vsiljevanemu vzhodnemu socialističnemu modelu. Ker ni šlo, kot naj bi, je bila vpeljana trgovina z vezanimi cenami — državna trampa. V taki kmetijski politiki so imeli dokaj »proste« roke posamezniki, organizacije in ljudski odbori za svoje razumevanje in uresničevanje socializ-

* Vsa nestrokovna dela in vsi stroški za daljnovode in omrežja so bili na ramenih bodočih odjemalcev. Od 1945 do 1954 so porasli stroški za posamezno gospodarstvo tudi za 300 % in ponekod še več. Po kolavdaciji je podjetje prevzelo osnovna sredstva — investitorjem so ostali dolgovi brez kakršnihkoli soupravljalških pravic. Zgodilo se je tudi, da so prežgali drogeve daljnovodov; treba je bilo celo razlásti zračni prostor nad parcelo.

** V 4. letu 1949/50 osnovne šole ni obiskovalo okrog 20 % otrok. V 8. razredu je končalo le okrog 25 % učencev. Po 35 letih je bilo med zaposlenimi v Prekmurju le 6 % z višjo in 3,8 % z visokošolsko izobrazbo.

* Državna in samoupravna trgovska podjetja: 54/45-481; temeljni zakon o privatnih trgovinah 39/48-489 do 51/54-715 in uredba o trgovanju s kmetijskimi pridelki v privatni trgovini 12/48-128.

ma, ko so z obveznostmi obremenjevali posamezna gospodarstva. Zaradi neizpolnitve obvezne oddaje so bili po čl. 236 KZ zadnji obsojenci leta 1951 (72 lendavsko sodišče).

Iz takih osnov in »pobud« so z dokajšnjo muko nastajale kmetijske obdelovalne zadrug 4 tipov. V Prekmurju jih je bilo okrog 16 s sorazmerno malo vloženne privatne zemlje. Njih število ni zanesljivo, ker so nekatere kaj hitro postale zadružne ekonomije. Ustanavljanje obdelovalnih zadrug v Prekmurju je bilo v nasprotju: dodeljevanje agrarnih parcel z »odvzemanjem« teh in izredna razparceliranost površin. Po reorganizaciji — razpadu zadrug so zemljo splošnojidskega premoženja prevzemale kmetijske zadrug, ekonomije in nastajajoča državna posestva. Na II. plenumu CKKPJ (28. 1. 1949) je Kardelj ocenil dotedanjo politiko na vasi: »V sistemu administrativnih in ekonomsko političnih ukrepov za omejevanje in izrivanje kapitalističnih elementov na vasi, hkrati pa v tem, da smo se izogibali zaostrovanja na tistih sektorjih, kjer še ne moremo zagotoviti socializmu uspeha«. Opredelil je tudi preorijentacijo na razvoj splošnega kmetijskega zadružništva, »moramo pospešiti, postaviti moramo jasne naloge, narediti načrt za razvoj našega zadružništva... nam morajo biti prav tako jasne tudi vse nadrobnosti tega procesa, zlasti glede sredstev in organizacijskih oblik, ki jih je treba uporabljati« (Kardelj, 1956, 372, 392). Po dejanskem razpadu obdelovalnih zadrug je bilo v okviru splošne ostre kritike neprimerne in zgrešene gospodarske politike, tudi v Prekmurju kaj glasno. Toda vse razpravljanje je plavalo le na površini, ker so bili temelji sistema še nedotakljivi. Kljub vsem napakam in drago plačanim slabostim, se je pri nas le nekaj premaknilo: v zavesti ljudi, ostali so prvi modernejši hlevi, po ukinutvi strojnih postaj so prišli na vas prvi traktorji, ki so jih sprejemali z odporom in prvič so začeli uporabljati večje količine ustreznih umetnih gnojil. Začne se sprejemljivejša usmeritev zadružništva. Kmetijske zadrug splošnega tipa naj bodo organizacije za transformiranje družbenega, kulturnega in gospodarskega razvoja in življenja v »konservativnih vaseh« ob ohranjanju razrednega miru. V ta namen so na iniciativo partijskega vodstva (ob koncu 1947.) pospešeno začeli graditi zadružne domove. Ob koncu 1953. jih je bilo v Prekmurju okrog 40 začetih in funkcionalno že usposobljenih. To so bili dejansko po sodelovanju pri gradnji domovi krajanov ali bili so skupno z drugo zadružno imovino kasneje nacionalizirani.

Kljub prizadevanjem in željam so bile zadrug utesnjene v prevladujočo ideološko politiko. Praksa je nenehno potrjevala, da željenega zadružništva ni mogoče razvijati v stisnjemem suknjiču državnega prava. Zavedali smo se tega problema in smo Ljubljani predlagali, naj bi se soboška Ekonomska srednja šola preusmerila v ekonomsko zadružno šolo. Seveda nismo uspeli in vedno hitreje smo ugotavljali, da je zadružništvo izginjalo (hitro povsem) iz učnih programov kmetijskih, ekonomskih in pravnih šol.

»Sredi« kmetijskih zadrug so se iz raznih ekonomij formirala močnejša kmetijska posestva, dokler se v Prekmurju ni utrdilo Kmetijsko gospodarstvo Rakičan*.

Število kmetijskih zadrug se je zmanjševalo po administrativnem načrtu in tudi propadalo zaradi nestrokovnega vodstva (stari trgovci in številni raznovrstni nekaj tedenski tečajniki), izgub in mnogih težko ugotovljivih primanjkljajev. Ob koncu 1955. jih je bilo še 50 in nekaj jih je že bilo na poti likvidacije.

V Prekmurju je bilo ves čas temeljno agrarno in kmečko vprašanje. Toda kako in kje ga načeti, ko pa je bilo obogateno s težko dediščino?

Pred vojno je pretežni del orne zemlje pod pšenico, ržjo, koruzo in krompirjem. Glavna vprežna sila je bila krava, saj 3.500 konj na tolikšni površini je sko-

* Kmetijsko gospodarstvo Rakičan je začelo 1950. svoj razvoj z 244 ha, za tem združitev; po letu 1962 so dokupili 4.100 ha. Ob koncu 1989 6550 ha, od tega 6060 ha njiv.

raj nepomembno. Stotine agrarnih interesentov ni imelo s čim obdelati dobljene parcele in nobeno čudo ni, če je leta 1934 bil povprečni pridelek: pšenice v soboškem okraju 6,8 centov na ha, v lendavskem 10,1, rži 5,9 oziroma 10,8 in koruze 11,8 oziroma 20,3 centa, (Krajevni leksikon . . . 1937).

Med povojnimi ukrepi so bili nekateri usmerjeni na preusmeritev standardne poljedelske kulture samooskrbne kmetije. Mislim na ukrepe o obvezni obdelavi zemlje, o globokem jesensko zimskem oranju in še nekaj takih. Predpisi so poskušali nadomestiti, kar bi normalno opravilo tržno, ali neizprosno, gospodarstvo.

V soboškem okraju je bil po javni razpravi sprejet desetletni perspektivni načrt razvoja kmetijstva s poudarjeno vlogo kmetijskih zadrug. Uspeha ni bilo, saj se območje združenih okrajev še ni konsolidiralo. Vsekakor pa je bila pomembna usmeritev k predelovalni industriji in gojitvi novih kultur (sladkorna pesa . . .).

V času zunanje blokade, povečane pripravljenosti za obrambo in pospešene industrializacije, je bila vedno pereča preskrba. Toda proizvodnja v letih 1946 do 1957. ni dosegla državnega predvojnega desetletnega povprečja.

V Prekmurju so leta 1954 načrtovali pridelek 12 stotov pšenice in 10,7 stotov rži na ha. V tem času je bilo kupljenega že okrog 400 vagonov umetnih gnojil. Ing. Zadravec pa je opozoril, da bi kmetje lahko prihranili kar 124 milijonov dinarjev, če bi vsaj za 50 % dvignili vrednost hlevskega gnoja s pravilnim spravilom.

Spreminjala so se tudi proizvodna sredstva. Po vojni se je število konjev nekoliko povečalo in 1952 jih je bilo 7 na 100 ha in 71 glav goveje živine. V istem letu so orali še s 13.790 starimi kovaškimi plugi in setev opravljali ročno, saj je bilo na razpolago le 397 sejalnic.

Povsem blizu resnice je ugotovitev ing. Erjavca: povprečno za ha orne površine je bilo porabljenih 54 delovnih in 11 vprežnih delovnih dni. Ob tolikšnem strošku in cenovni politiki mnogi niso imeli perspektive za siromašno preživetje. Zboljšanje položaja kmetov in sploh življenja na vasi je bilo željeno ali ne na razvoju in bogatitvi »kulaškega« privatnika.

Prvi traktorji, ki so »prišli« na vas po razpadu obdelovalnih zadrug so se kmalu iztrošili. Z uredbo 1948 leta je bila določena prodaja velikih in malih kmetijskih strojev le zadrugam, kar je bilo nekoliko spremenjeno z odlokom (36/55) o pogojih in prodaji traktorjev z omejitvijo na žitorodna območja in to je bilo spremenjeno 1957. Ob koncu 1954 so imela državna posestva in zadruge v Prekmurju 32 traktorjev*.

Z vse večjo odprtostjo proti Avstriji se je vasi lotila strojna potrošniška mrzlica. Močno naraščajo tudi kazniva dejanja nakupa in preprodaje tuje valute, kar je bilo povezano z uvozom že skoraj izrabljenih kmetijskih strojev. Kmetijska mehanizacija je hitro požirala konje, povečevala strukturalno brezposelnost in načela patriarhalne družinske odnose.

Tehnika je hitro osvajala prekmursko vas; in pokrajino so po letih začeli imenovati: žitnica Slovenije**.

Sezonstvo

*Sezonstvo kakor se je izoblikovalo v skoraj sto letih, poseben za Prekmurje, prav specifičen problem, kakor ga ne najdemo v nobeni pokrajini v Sloveniji . . . (Miško Kranjec . . .).

* Ob koncu 1989 leta je bilo evidentiranih že okrog 8.970 traktorjev in okrog 500 žitnih kombajnov. Od tega rakičansko gospodarstvo na čez 6.000 ha 121 traktorjev in 23 kombajnov. Dosti hitreje so se motorizirali Prekmurci, saj ob koncu lanskega leta je bilo registriranih 14.393 osebnih avtomobilov (rep. Zavod za statistiko).

** V zadnjih letih se je povprečni pridelek pšenice gibal med 40 do 80 stotov na ha. V letih 1981–1989 se je odkup povečal petkratno (Rakičan šestkratno). Leta 1989 je bilo odkupljene 27.458 (Rakičan 12.181) ton pšenice

Sezonstvo v Prekmurju je specifično po svojem nastanku* oziroma na razvoj kapitalističnega gospodarstva v fevdalnem okviru zapadnega dela Madžarske.

Ko so v začetku 18. st. nekateri zemljiški gospodje že uvideli, da delovni dan meznega delavca velja po svojem učinku za tri ali celo več dni dednega tlačana, so za množična sezonska dela najemali organizirane želarje. Leta 1806 so že prvi palirji iz okolice tedanje G. Lendave šli s 150 kosci na posestvo Festeticha, keszheljskega zemljiškega gospoda. Začel se je oblikovati sistem palirjev, ki so v imenu zemljiškega gospoda sklepali z delavci, ki so jih »nabirali«, pogodbe o delu in jih vodili, dobivali del plače po njihovem delu, njim bili »prepostavljeni« in v določeni meri tudi disciplinski starešine. Palir je v nerazviti pokrajini kmalu postal pomembna osebnost; marsikatera družina je bila odvisna od njegove naklonjenosti. Šeasoma so postali tudi politično pomembni za posamezne stranke in neposredno pred vojno tudi za pridobivanje kulturbundovcev.

Sistem palirjev pri sezonskih kmetijskih delavcih niso mogle odpraviti niti po letu 1945 delujoče posredovalnice za delo. Uprave mnogih veleposestev so jih krčevito branile, kljub ostrim pritiskom in štrajkom močno izkoriščanih delavcev.

Sezonstvo je dete razdrobljenih kmetijskih površin in temu ustreznih družbenih razmer in istočasno ohranja to stanje. Med dediči ni nobenega, ki bi mogel ohraniti in morda še razvijati zapuščino, pa so si revščino delili naprej in odhajali iskat kruh. Ker so ponavadi dobivali plačilo v zrnju, so bile njihove družine na boljšem v primerjavi z drugimi, saj so bili preskrbjeni za preživetje zime. Njihov dohodek je presegal zaslužek občasnega dela pri posameznih kmetih. Tako se je oblikoval poseben sloj nekoliko boljše preskrbljene vaške revščine. Oblikovala se je tudi njim ustrezna »ideologija«, ki je bila povsem že izražena v že trdno organizirani zvezi poljedelskih delavcev. Organizacija je bila izrazito protikomunistično usmerjena. Z zvezo se je »ženila« kmečka zveza. Maja 1940. so skupno organizirali kmečko delavski tabor v Soboti, katerega se je udeležilo okrog 15.000 oseb z udeležbo najpomembnejših politikov tistega časa* in F. Kerec funkcionar zveze je razgrnil njen program, kako rešiti sezonstvo**.

V letih 1929—1939 naj bi se zaposlilo okrog 68.980 sezoncev (vsi niso bili iz Prekmurja) in to: v Jugoslaviji 27.712, Franciji 20.643 (všteto ni 15.000 delavcev, ki so tam ostali po sezoni in postali izseljenci) in Nemčiji 10.635, ostali v Jugoslaviji. Nikjer pa niso evidentirani, ki so šli ilegalno čez mejo za zaposlitvijo. Kljub tolikšni zaposlitvi je bilo 1939 leta na javni borzi dela prijavljenih še 1095 iskalcev dela. Sezonci so po podatkih borze dela, in preverjenih ocenah, zaslužili v 10 letih 184.237.500 din. Razlike v zasluhih po posameznih državah so velike. Sezonci niso imeli pravice, da zadržijo svoj zaslužek v devizah, omejeno je bilo celo to, koliko so smeli med delom pošiljati domov. Če bi hoteli, pa niso smeli uvoziti drugega (predvsem iz Nemčije) kot galanterijo (kolesa, harmonike...).

Navidezno visok denarni znesek je kopnel za odplačevanje anuitet za agrarno zemljo***, opremo, izplačilo dedičev in druge obveznosti.

* Ludvik Olas, 1957, 37... fevdalni sistem se je dalj časa zadržal na Madžarskem in tako tudi v Prekmurju in je imel zato večji vpliv na nadaljnji razvoj... Med naštetimi viri je nedvomno glavni prenaseljenost in z njo zvezana pasivnost agrarne pokrajine...

In Kokolj, 1984, 608: »Malo rodovitna, prodnata zemlja ali težka ilovnata zemlja na Goriškem, kjer že najmanjša suša uniči pridelek, je leta 1855 prisilila siromašne le na poljedelstvo navezane domačine, da so začeli odhajati za zaslužkov v svet...«

* Poleg sonatorja Brodarja je govoril predsednik mladinske kmečke zveze in med drugim dejal, da slovenski kmet na pozna nobene druge fronte kot fronto kmečke zveze, kmet hoče živeti na svoj račun in zaključil s pozivom: »Bodi svest svojemu Bogu, kralju, narodu, zemlji, domovini. To uči kmečka organizacija, kmečki stan pa pomeni najmočnejšo utrjeno črto« (Kokolj, 1984, 623).

** Kerec je dejal: »rešitev izseljenskega vprašanja je edino v dobro organiziranem in dobro izpeljanem združništvu. Zadrage naj zgradijo tovarne, toda take, ki bodo črpale surovine iz domače zemlje. Zaradi racionalizacije zemlje in zboljšanja gospodarstva bo velik procent delavstva moral ostati doma. Odvečne delavce bi zaposlili v tovarnah...« (Slovenski dom, 6. 5. 1940, Kokolj, 1984, 624).

*** Po zakonu o izpremembi in dopolnitvi zakona o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih, 19. 6. 1931 (5. 12. 1931 in 24. 6. 1933) so agrarni interesi bili dolžni, da v 20 rednih letnih anuitetah izplačajo dodeljeno zemljo. Interesenti niso postali popolni lastniki: če je bil v zamudi s plačilom, je njegovo parcelo dobil novi interesent.

Ob moratoriju kmečkih dolgov je bilo v letih 1929—1939 na obeh sodiščih (za lendavsko manjkajo podatki za 3 leta) vloženih 2.609 rubežnih zahtevkov in v 81 % so bili privatniki. V tem desetletju je že zaznavnejši »prodor« kapitalističnega gospodarstva tudi v prekmursko vas. Kljub temu pa ne moremo govoriti, da bi se krepile srednje in velike kmetije in dobivale pomemben vpliv na razvoj kmetijstva.

Med okupacijo so se socialno-zdravstvene razmere še poslabšale. Predvsem so se močnejše razširile že nekatere »udomačene« nalezljive bolezni, ki so bistveno zmanjševale zaposlitvene možnosti.

Z ozirom na že omenjeno in kar še bo, je bilo normalno in relativno pričakovanje prebivalcev, da bo v novi državi boljše kot pa je bilo.

Prvi problem je bil položaj bodočih generacij — položaj šoloobveznih otrok. Zato je bila narejena v soboškem okraju prva analiza na tem področju. Socialno-ekonomska analiza je zajela 7.363 otrok. Šolo jih je obiskovalo nekaj manj kot 75 %. Kar 33 % jih je bilo iz družin s 5 in več otrok in 52 % jih je prihajalo iz domov, kjer so imeli le sobo in kuhinjo. V taki utesnjenosti je bilo tudi »normalno«, da je 74 % otrok spalo z najmanj enim sospanjačem, okrog 2 % jih je spalo v hlevu in 4 % so bili hlapčki. Razmere so se sicer počasi izboljševale* — Kaj boljše tudi ni bilo v lendavskem okraju.

Prekmurci so imeli ves čas največ težav pri zaposlovanju zaradi močno razširjenega trahoma: nalezljive očesne bolezni, ki je bila predvsem posledica socialno-ekonomskih razmer na vasi. Predvojno začetno zdravljenje sta z uspehom nadaljevala in zaključila dr. Pečan in mag. dr. Lea Talanyi. S pregledi po vojni je bilo registriranih 4586 bolnikov in z nadaljnjimi sistematičnimi pregledi je njih število naraslo na 8.000. Po 20 letih (Talanyi, 1968) so bila izredno redka obolenja posameznikov — nekoč pa skoraj celi zaselki.

Manj razširjena, vendar smrtno nevarna, je bila tuberkuloza. Iz poročil mrliških oglednikov (v tridesetih letih so to pogostejše že opravljali zdravniki) naj bi v soboškem okraju umrlo 4305 oseb v letih od 1908 — prvi podatki — do 1924. Prvi podatki za lendavski okraj so od 1924. leta naprej. Po tem naj bi v Prekmurju za tuberkulozo umrlo 5658 (2784 + 1874) oseb v letih od 1924 do 1935 (dr. I. Amon . . .). Leta 1957 je bilo v okraju registriranih še 1588 tuberkuloz.

Manj razširjena, bolj na posameznih območjih, je bila kaj nadležna golšavost zaradi slabe pitne vode*.

Za nakup modernejših proizvodnih sredstev so bila potrebna ogromna družbena in predvsem zasebna finančna sredstva.

V letih 1946 do 1. 7. 1959 je preko soboške posredovalnice za delo dobilo zaposlitev čez 65.000 oseb (nekateri so letno tudi večkrat registrirane). To število pa ni povsem točno, ker manjkajo podatki za leto 1949 in 1951 in iz leta v leto se je vse več ljudi zaposlovalo mimo posredovalnice za delo. Veliko jih je odhajalo na delo, čeprav se ni poleglo predvojno »negodovanje« katoliške duhovščine*.

Kmalu se pojavi veliko pomanjkanje delovne sile (najbrž tudi zaradi nedelavnosti mnogih) in uvedena je bila prisilna mobilizacija ljudi in živine***. Iz soboške posredovalnice je bilo posredovano delo 12.443 osebam (med njimi 40 % žensk). Leta 1947 so podjetja zaradi pomanjkanja potrebnih delavcev sama nabirala delavce. Ko čez dve leti posredovalnica ni mogla več izpolniti obveznosti, so komisije po vaseh iskale in popisovale odvišno delovno silo. Zaradi neurejenih razmer se je že močno pojavljala tudi fluktuacija, čeprav so za take bile določene ostre kazni — prisilno delo.

* Marca 1937 je bila izvršena anketa med 12.520 osnovnošolci: 92 % jih še ni videlo morja, 43 % se jih še ni peljalo z vlakom, avtobusom in avtomobilom.

* V letih 1957—1959 nagla stanovanjska gradnja: v soboškem okraju letno 161 in podobno v lendavskem. V taki naglici je kaj kmalu izginil tip panonske vasi in hiše. Močno pa je zaostajala gradnja kmetovanju potrebnih gospodarskih poslopj.

*** V letih 1957—1959 nagla stanovanjska gradnja: v soboškem okraju letno 161 in podobno v lendavskem. V taki naglici je kaj kmalu izginil tip panonske vasi in hiše. Močno pa je zaostajala gradnja kmetovanju potrebnih gospodarskih poslopj.

V začetku 50. let, predvsem po sprejemu (junija 1950) Temeljnega zakona o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji, so se razmere ustaljevale. Poraste zanimanje prekmurskih sezoncev za delo na kmetijskih posestvih, posebej po objavi preskrbe delavcev na državnih posestvih, po končanem delu, z žitaricami (47/50-837)*.

Med bučno razpravo o socialnem zavarovanju kmetov, se je postavljalo vprašanje zavarovanja hlapcev in dekel ter sezonskih delavcev**.

Po popisu socialne službe je bilo tedaj v okraju še 2500 hlapcev in dekel in večina njih ni bila ne socialno in ne pokojninsko zavarovana. Med hlapci in deklami je bilo 97 otrok (do 16 leta; kar 23 v občini Mačkovci).

Odhajanje na sezonsko delo in odločitev za nedovoljen prehod čez državno mejo ni bila za mnoge lahka, saj so šli na pot brez znanja, poznavanja razmer in pogojev dela. Nekateri se nismo mogli povsem strinjati s Kranjčevo oceno (pogosto ponavljana) sezonstva, ki je prišlo »prekmurskemu človeku v kri in meso, postalo vsebina in oblika njegovega življenja, in to nič kaj prida vsebina in oblika, najmanj pa odrešilna. Na tej poti sezonstva ima prekmurski človek neverjetno malo perspektiv...«

Proti koncu 50. let so se naši odnosi z zahodnimi državami stalno izboljševali ob občasnem zaostrovanju z vzhodom.

Vedno več oseb je v Prekmurju dobilo potne liste (za 6 oziroma 12 mesecev) za zaposlitev***.

Leta 1962 je bilo iz Prekmurja zaposlenih s potnimi listi 2124 oseb in z obmejnimi izkaznicami 971 (Zaposlovanje... Maribor 1963).

Zaposlovanje s tridnevnimi izkaznicami je bilo podobno pravemu sejmu delovne sile, sicer brez sejmskih kramarjev. Iskalci dela so se zbirali na določenih mejnih prehodih, kamor so prihajali delodajalci in pretipali mišice, držo in sploh vse, kar je potrebno pri dobrem nakupu. Tako se je začelo razvijati v obmejnih krajih novo sezonstvo, ki se je — proti avstrijskim predpisom — spreminjalo v nekaka stalna delovna (občasna) razmerja.

Pobegi

Pobegi — splet mnogih in različnih vzrokov in povodov in ne nazadnje tudi osebne korajže, psihične pripravljenosti na negotovosti in raznovrstna tveganja. Mnogi pobegi so posledice že omenjenih razmer, mnogo pa jih temelji v značaju posameznikov in njihovih raznovrstnih prepričanjih. Pobegov sem se lotil bolj s sociološkega kot kazenskopravnega vidika in zaradi tega je tudi v številu obravnavanih določena razlika z uradno sodno-kazensko statistiko. Primeri, ki jih obravnavam, so iz sodnokazenskih vpisnikov murskosoboškega in lendavskega ter mariborskega okrožnega sodišča. Pri tem sem zajel poskuse, pomoč in dokon-

Nekako v istem času skoraj mrzlična gradijo vadovode oztroma manjša zajetja vode. Ob kancu 1969 je tako imelo že 70% vasi vodovod in bilo okrog 200 manjših zajetih (Sanitarna inšpekcija M. Soboti).

* Sezonski delavci se hitro »kvarljavo«, ženske nosijo svilene nogavice, seznanjajo se z »belo kugo«, napotijo se s komunizmom in ga doma širijo. Reagirale so Novine (23. 5. 1937) in na zahtevo poslanca dr. Klara je Min za socialno politiko organiziralo posvetovanje v Soboti o teh pregrešnih spremembah (Kokalj, 1984, 617—618).

† Z adidobno (28/45—231), pred tem odredba 19/45-162), so bili ustanovljeni odbori za »angažiranje« delovne sile. Z odredbami 19/45-163, 8/46-58 določena mobilizacija vprege do 5/51-28.

1954. že registriranih 294 brezposelnih (43 % starih od 18—24 let). 1953 že 18-letno delo kmetje od 2—5 in 8—10 ha 1957 že 1119 brezposelnih.

* Leta 1948 in 1954 sem bil dalj časa med sezonskimi delavci, ki so delali na Belju in drugih državnih posestvih, in poskušal urejati napete odnose in kaj težke razmere slaganja, prehrane, zdravljenja... Doživel sem tudi prvi strajk zaradi žetve s kombajni. Sezonci so se zbal, da bodo ostali brez žitaric. Kombajni so bili tudi med žetvijo pod stražo.

** Odboru za ljudsko zdravstvo in socialno politiko Zveznega zbora (S FLRJ) sem 22. 3. 1954 poslal daljšo analitično intervencijo. Nerazumljivo je bilo, da bi mati, ki se po 2 letih ponovno ne zaposli, zgubljala že pridobljena pokojninska leta... delavna doba pred 1947 se ni priznavala...

*** 1958. leta je bilo v Soboti že izdanih 1400 privatnih potnih listov in 47 za delo v tujini ter so 2.280 osebam reševali li prošnje za tri dnevne dovolilnice bivanja na mesec v Avstriji.

čana dejanja brez ozira ali so ta bila pri izreku kazni upoštevana kot glavna ali ne. Ker mi je bilo na razpolago sorazmerno malo spisov (že so jih škartirali), je bilo za obsojene na okrožnem sodišču težko določiti, ali so res bili iz Prekmurja in tam izvršili kaznivo dejanje. Na splošno so precej časa pri vpisu v vpisnik zamenjavali bivališče s prebivališčem in to je bilo pri pobegih še pogostejše. Nekaj težav je bilo tudi pri ugotavljanju šolske izobrazbe, ker je sodna statistika upoštevala, da so brez nje vsi, ki niso uspešno dokončali 4 razrede osnovne šole.

Sredi leta 1951 je začel veljati Kazenski zakonik in kmalu je bilo več reda pri evidenci, ker so bila dejanja jasneje opredeljena. Pobegi so v XXIII. poglavju kaznivih dejanj zoper javni red. Nedovoljeni prehod čez državno mejo je opredelil čl. 303 (še v zvezi s čl. 339, in 342), kjer je okrajno sodišče moglo izreči zaporno kazen do dveh let. Med obravnavanimi primeri je bilo veliko poskusov, navadne pomoči in organiziranja mreže oziroma kanalov za organiziranje in vodenje čez mejo, seveda za dobro plačilo. Za take primere je bilo stvarno pristojno okrožno sodišče.

Razvoj gospodarstva kot tudi celotnega Prekmurja je zavirala določitev obmejnega pasu in naselij, ki so spadala vanj*. S čl. 5 zakona je bil določen obmejni pas kot »zemeljski pas ob državni meji 15 km v globino državnega ozemlja**». Po tem je dejansko celotno Prekmurje v obmejnem pasu. Tako je bilo nekaj let dokaj zaprto območje, ker so v obmejnem pasu smeli stalno prebivati državljani FLRJ, ki imajo osebno izkaznico za bivanje in gibanje v tem pasu***. Druge osebe smejo priti in se gibati v obmejnem pasu z dovoljenjem pristojnega državnega organa (čl. 6).

Prenekatera oseba je mogla biti osumljena pobega, če se je tukaj »motovila« brez opravičljivih razlogov in potrebnih dovoljenj. Obdelovalci kmetijskih zemljišč so bili nekaj let močnejše ovirani pri delu, ker so imeli zemljo v tem pasu in tudi poti so vodile čez ta pas; šele leta 1958 je bil strogi 100 m pas, ki je moral biti prazen, skrčen na 3 m****.

Zaradi — tudi neutemeljeno poostrenega režima — navedenega je prihajalo do prehitrih aretacij v obmejnem pasu in do obtožb. Sodišča zaradi številnih primerov in nedovoljenih podatkov niso vedno pravilno kvalificirala dejanja: ali gre za poskus ali celo za organizirano mrežo. Nedovoljeni prehodi čez državno mejo niso neko novo kaznivo dejanje, čeprav je seveda bistvena razlika v namenu in cilju. Navadno so bili do leta 1951 nedovoljeni prehodi evidentirani kot kršitev javnega reda razen, če je šlo za najtežja kazniva dejanja zoper ljudstvo in državo in teh je bilo vse manj.

Omenil sem že bistvene spremembe v našem notranjepolitičnem in zunanje-političnem dogajanju in sredi teh (od 1954 do konca 1957) so bili nedovoljeni prehodi državne meje v največjem porastu. V tem času je teh dejanj po kraju storitve največ v Sloveniji; reka je tekla proti avstrijski in italijanski meji. Najbolj so bila s temi kaznivimi dejanji obremenjena sodišča v: Sežani, Radovljici, Kranju, Slovenj Gradcu, Mariboru okolici in Murski Soboti. Pobude so bile različne, še posebej na Primorskem po dokončni priključitvi k Jugoslaviji.

Omenjena sodišča so med obtoženimi imela tudi čez 50 % oseb, ki so živela zunaj njihovih območij ali celo Slovenije.

Ugotavljanje pristojnosti po navedenih krajih prebivanja ali bivanja kot so jih vpisali v zapisnike, je včasih kaj dvomljivo, ker so se nekateri pred pobegom

* Zakon o gibanju na meji 101/47-1405 z večkratnimi spremembami do leta 1950. Leta 1955 in naslednja leta so bili spremenjeni spiski mest in krajev, ki so spadali v obmejni pas.

** Pomurje je ograjeno s 174 km državne meje; soboško območje 101 km (49 km z Avstrijo in 52 km z Madžarsko).

*** V letu 1948 so državljani dobili namesto objav osebne izkaznice (legitimacije) Z uredbo o osebnih izkaznicah 38/50-699 in večkratnimi spremembami, so imeli prebivalci v obmejnem pasu osebne izkaznice zelene barve.

**** Odredba o setvi kultur v državnem obmejnem pasu 46/55-327 in o ožjem pasu, odredba 46/55-138 TNZ v M. Soboti je izdala l. 1958 kar 6000 dovolilnic za vstop v 100 metriki pas.

začasno zaposlili v bližini meje ali pa celo pri svojih vodičih ali njihovih znancih. V letu 1953 so bili odkriti večji kanali in spletene mreže za spravljane ljudi čez mejo; tako je bil obsojen eden, ki jih je spravil čez mejo 30. Kasneje so odkrili že 45 mrež s 152 osebami, za katere je bil ugotovljen zaslužek okrog 7 milijonov dinarjev in leta 1958 so odkrili 31 kanalov, po katerih je ilegalna »vožnja« žele stala od 50 do 100.000 dinarjev. Organizatorje in člane teh mrež je obravnavalo okrožno sodišče kot stvarno pristojno. V obravnavanem obdobju naj bi bilo (po že navedenih kriterijih) med 865 v Mariboru obravnavanimi Prekmurci 131 (15 %) odgovornih za kršitev čl. 303/3 KZ. Skoraj polovica teh je bila že predkaznovanih in pretežno so bili klasični povratniki. Med njimi je bil eden celo že šestkrat kaznovan po čl. 303. Večinoma so bili to mladi, stari do 30 let, med njimi pa je bilo zelo malo žensk.

Med naraščanjem nedovoljenih prehodov čez državno mejo narašča tudi ma-loobmejni promet. Če je leta 1953 naredilo 169 naših dvolastnikov 277 in 90 avstrijski 214 mejnih prehodov, se je to število leta 1957 že dvignilo na 11.000 oziroma 3.500. Kake neposredne povezanosti s pobegi nisem zasledil, pač pa nekoliko povezav s trgovanjem s tujo valuto.

Največ uspehih in neuspehih pobegov na prekmurskem območju je bilo med 1955. in 1957. letom. Po tem opadajo sodni postopki, ker javno tožilstvo v Soboti ni več tožilo vseh prestopnikov. Leta 1956 sta sodišči v Prekmurju obsodili 327 oseb po čl. 303 in naslednje leto je uspelo pobegniti iz Prekmurja največ 1315 oseb.

V obravnavanem obdobju je bilo na lendavskem sodišču obsojenih po čl. 303 (poskus, pomoč in uspeli pobeg) sorazmerno malo (94) oseb od 1163 obsojenih polnoletnih »prestopnikov« državne meje. Z vračunom obsojenih tudi v Mariboru naj bi okrog 17 % med vsemi prekmurskimi obsojenci odgovarjalo po čl. 303.

Nekoliko preseneča številka za lendavsko sodišče. Podrobnejša analiza je odkrila, da jih je bilo s tega območja dejansko obsojenih 562 (405 po krajevni pristojnosti na sodišču v Soboti in 63 pred okrožnim kot stvarno pristojnim sodiščem). Obravnavane osebe so bile skoraj iz vseh 41 krajev v okraju; le iz 6 niso imeli nobenega. Nasprotno je bilo iz 8 krajev po čl. 303 obravnavanih 286 oseb (Beltinci 22; Odranci 24; Hotiza 35; Črenšovci, Polana in Trnje po 37 in Lendava 40 ter Gornja Bistrica 54). Iz obmejnega soboškega okraja pa iz 41 vasi niso imeli nobenega med 221 obtoženimi, iz 20 vasi jih je bilo 5–10 in iz 14 pa 10–20.

Podrobnejša analiza (maja 1957) območja iz nekdanje beltiške občine (8 krajev) in črensovske (7 krajev) je odkrila nekaj posebnosti v primerjavi z evangeličanskimi kraji v soboškem okraju. S prvega območja je od leta 1945 do maja 1957 pobegnilo 71 (51 m in 20 ž) oseb in 48 % leta 1956 in 1957. Število prebivalstva se je v enakem obdobju kot na beltiškem zmanjšalo za 940. Z obeh območij so bežale tudi cele družine in z njimi tudi otroci.

Nadaljnja analiza nam odkriva nekatere še preslabo upoštevanе družbene premike. Med obravnavanimi je 37,2 % oseb v starosti do 20 let, 25,3 % v letih od 21 do 25 in 16,5 % v starosti 26 do 30 let. Starih nad 41 let je le 8,5 %. Med osebami, ki niso bile kaznovane po čl. 303, jih je bilo 43,3 % v starosti do 30 let.

Sorazmerno veliko obravnavanih je opravičevalo svoje dejanje z nemogočimi in neurejenimi domačimi razmerami. Povojni razvoj je rušil tudi konservativne pregrade pri sklepanju zakonskih zvez. Zagovor mladih potrjuje 24 % žensk med obravnavanimi po čl. 303. Na soboškem sodišču je bilo med obravnavanimi starostniki med 21 in 25 leti kar 30,8 % žensk. Ta odstotek je precej višji od vseh žensk, ki so bile v enaki starosti obsojene za druga kazniva dejanja.

Pri pobegih preseneča visok odstotek oseb v starosti do 18 let. Leta 1946 jih je bilo 14 % in naslednje leto še več in to med uspelimi pobegi. Nadaljnja razčle-

nitev odkriva: bežale so družine z deco. Nesporno je med obravnavanimi več kot 90 % oseb brez premoženja, pri ostalih le 65,1 %.

Z nastajanjem kmetijskih obdelovalnih zadrug, zadružnih ekonomij in na sploh z delovanjem kmetijskih zadrug — čeprav je bilo pri tem veliko napak, neuspehov in zgrešene politike — se je načenjal odnos med mladimi — nasledniki in ostarelimi — konservativnimi lastniki zemlje, ki so se krčevito oklepali pravila: ti meni luč, jaz tebi ključ.

Na pobege so vplivale tudi zunanje politične napetosti, saj se je v takem času povečalo število (leta 1954) pobeglih obveznikov predvojaške vzgoje in obveznikov za odslužitev kadrovskega roka. Ponavljam, da je po ljudski vstaji na Madžarskem vdrlo v Prekmurje 1200 oseb in z njimi 152 otrok. Za tem zasledimo tudi posamezne prebege na Madžarsko. Na splošno se je zatrjevalo, da pobege vzpodbujajo turisti, ki so po letu 1953 začeli številneje prihajati v Pomurje. Leta 1953 so tujci imeli le 140 nočnin. V letu 1958 pa je prišlo že 3117 tujcev. Kake močnejše povezave ni bilo zaznati. Nasprotno, kaj več je bilo med zvezami in povezanimi sorodniki in novo nastalimi znanci. Posebej pomembne so bile osebe, ki so jih po uspelem pobegu vračale avstrijske oblasti. Težko je ugotoviti po kakih kriterijih so jih v posameznih letih vračali. Kdaj do 20 % in za tem nenadoma tudi več kot dvakratno. Med vrnjenimi je bil tudi del takih, ki so se sami, prostovoljno vrnili ali njihovih razlogov za tako odločitev ne poznamo dovolj, čeprav so nekateri govorili, in bilo je tudi objavljeno, kako so se razočarali. Praviloma je bilo vrnjenih največ oseb v starosti do 20 let, ki niso odšli s svojimi.

Zanimalo me je še obnašanje naših ljudi, ki so s potnimi listi odpotovali. Leta 1953 so redki občani že dobili potne liste. S pravilnikom* je bilo določeno, da se potni list za zasebno potovanje ne sme izdati osebi, ki »nima zadosti opravičenih razlogov«. Pri izdajanju potnih listov je organ odločal z diskrezijsko pravico. Ideološki razlogi so močno vplivali na zaviranje izdajanja potnih listov in to zaradi zaposlitve. Ti kriteriji so bili tudi močno poudarjeni v kasnejšem zakonu o pogojih zaposlovanja naših delavcev v tujini. Od 1954 leta do konca 1958 je iz Prekmurja odšlo s potnim listom 4116 oseb in sorazmerno malo se jih ni vrnilo do poteka veljavnosti potnega lista (8,1 % leta 1955 in 19,5 % leta 1958).

Koliko oseb je bilo aretiranih v obmejnem pasu zaradi utemeljenega ali neutemeljenega suma kaznivega dejanja po čl. 303 je skoraj nemogoče ugotoviti; saj so mnoge zaradi prostorno neustreznih zaporov** takoj po aretaciji »ekspedirali«
krajevno pristojnim organom. V letu 1956 je bilo aretiranih 334 oseb in naslednjega leta je milica aretirala 275, knoj 195 in organi za notranje zadeve še 76 oseb. Po poročilu Sveta za notranje zadeve za leto 1958 (spremenil se je že režim kazenskega pregona) je bilo aretiranih 681 oseb (po poročilu javnega tožilca pa 696). Iz soboškega okraja jih je bilo le 64. Največ med aretiranimi (skoraj ves čas) jih je bilo iz Hrvaške in Srbije. Socialna in starostna struktura teh je bila precej odvisna od oddaljenosti od državne meje.

- S problemom pobegov so bili zavzeti vsi pravosodni in politični organi. Ob naraščanju pobegov od srede leta 1953 so sodišča zaostrovala kaznovalno politiko; toda kaj kmalu se je pokazalo, da tako ni mogoče reševati nastalih družbeno ekonomskih nasprotij v naši družbi. Vse bolj je bilo v ospredju, da so pobeži »socialno zlo«
z določenimi političnimi posledicami; ali niso jih obravnavali kot politično kazniva dejanja. Skladno s tem so sodišča v Prekmurju tudi izrekala ustrezne kazni: zapor od 6 do 10 mesecev, nekaj več osebam v povratku in vedno več celo denarnih kazni, a manj pogojnih.

* Pravilnik o potnih listinah za prehod čez državno mejo; 12. 3. 1949.

** Septembra 1946 so bili ukinjeni zapori v Ljutomeru in za Pomurje so ostali le zapori v Soboti, kjer so imeli samo 38 ležišč (postelj); čeprav se je občasno v njih drenjalo tudi sto pripornikov.

Mladoletnikom (med njimi je bilo nekaj dijakov in študentov) so izrekli ukor oziroma mladoletniški zapor z upoštevanjem mnogih olajševalih okoliščin. Mladoletnikov nisem posebej obdelal. V letih od 1953 do 1958 se jih je pred vsimi sodišči v Sloveniji zagovarjalo sorazmerno malo, največ v letu 1957.

Vrhovno sodišče Slovenije je jeseni 1956 ocenjevalo kaznovalno politiko pri kaznivih dejanjih po čl. 303 in to z vidika, »da so ta dejanja dobila večji obseg, istočasno pa izgubila na svojem prvotnem političnem obeležju«.

Kaznovalno politiko sodišč v Prekmurju izražajo podatki, da je v obravnavanem obdobju bilo z ozirom na vse obsojence izrečenih okrog: 6 % kazni strogega zapora, 62 % kazni zopora in 32 % denarnih kazni. V primerjavi s podatki za celotno Slovenijo, so bili v Prekmurju nekoliko milejši; čeprav ne smemo prezreti, da so izrekli manj pogojnih kazni. Omenjeno je že bilo, da po letu 1957 opada število obtoženih po čl. 303. Javno tožilstvo ni več obtoževalo oseb, ki so prvičkrat prestopile državno mejo ali se ilegalno vrnile po pobegu, prav tako so bile znatneje upoštevane olajševalne okoliščine in zmanjšana družbena nevarnost teh kaznivih dejanj.

Sorazmerno zgodaj je »zmagalo« spoznanje, da je treba zaradi domačih družbeno ekonomskih razmer in predvsem nemožnosti zaposlitve mladim, delavoljnim, omogočiti, kot pred vojno, legalno zaposlovanje v tujini. V ta prizadevanja sem se vključeval z analizami: Edvardu Kardelju (1957) in Sekretariatu za delo LRS (1958).

Kmalu se je tudi pri nas poenotilo mnenje, da gre pravzaprav za izseljence, ki so pobegnili ali odšli na začasno delo v tujino.

V tem smislu je izzvenel tudi pomen tedna izseljencev: »Med vsemi izseljenci, omejujemo se le od dela politične emigracije, ki je odgovorna za zločine proti našemu ljudstvu med narodnoosvobodilno borbo. Vse druge pa moramo čimtesneje povezati z nami, da bomo res kot ena družina, mi na rodni grudi, in rojaki raztreseni po svetu« (Obmurski tednik 19. 8. 1954). Kmalu za tem so nekdanji in novi člani Kluba pomurskih akademikov na delovnem sestanku ob svoji 20 letnici sklenili, da je treba v prihodnosti posvetiti več pozornosti povezavi in delu s prekmurskimi izseljenci, ki živijo na tujem. Treba je sestaviti konkreten program za to važno poslanstvo in pomagati podružnici Izseljeniške matice v M. Soboti (Obmurski tednik, 14. 10. 1954).

Viri in literatura

- Dr. Amon Ivan: Problematika tuberkuloze v Prekmurju, Svet ob Muri III/241—249.
 Bilandžić Dušan: Historija socijalističke federativne Jugoslavije /glavni procesi 1916—1985/, III dopunjeno izdanje, Zagreb 1983.
 Čačinović Rudi: Postanek in razvoj kapitalizma v Prekmurju, svet ob Muri 11/63—77 in 121—132.
 Kardelj Edvard: Naloge naše politike na vasi; Problemi naše socialistične graditve knj. I/1956, 380—392.
 Kavaš Alojz in sodelavci: Prekmurje: premiki delovne sile h kapitalu — vzroki z nasprotnim učinkom, Ljubljana 1979.
 Kokolj Miroslav: Prekmurski Slovenci 1919—1941, M. Sobota 1984, 608—626.
 Kokolj Miroslav in Bela Horvat: Prekmursko šolstvo, M. Sobota 1977.
 Kongresi: Tretji kongres Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana 1954 in Četrti kongres ... Lj. 1959.
 Krajevni leksikon Dravske banovine, Lj. 1937.
 Krajevni leksikon Slovenije IV, Lj. 1980.
 Kranjec Miško: Sezonstvo, Svet ob Muri I/176—181.
 Mićunović Veljko: Moskovske godline, Zagreb 1977, 156—165, 435—483.

Olas Ludvik: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva, Geografski zbornik, M. Sobota 1959, 37—69.

OLO M. Sobota, Urad za statistiko in evidenco, Statistični pregled, brez letnice.

Petkovšek Valentin: Stanje kmetijstva v Prekmurju, Trgovski list 22/1939/68, 14—15.

Petranović Branko: Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1980.

Poročilo o delu SZDL v okraju M. Sobota med IV in V kongresom SZDL Jugoslavije, 1959.

Poročilo Tajništva za notranje zadeve M. Sobota 310/4 20. 5. 1958.

Poročilo Vrhovnega sodišča LRS za leto 1956, CZ 1959.

Prekmurje neizčrpen rezervoar delovne sile, Ljudska pravica 14. 2. 1954.

Prekmursko kmetijstvo v desetih letih bodočnosti, Obmurski tednik 29. 5. 1953.

Sever Bela: Prekmurci v Ljubljani, Svet ob Muri 111/63—71 in Maribora; 249—254.

Šiftar Vaneek: Raziskovalni arhiv na temo: Spreminjanje socialne strukture in kriminalitete v Prekmurju od 1929—1939 in 1949—1959.

neobjavljeno:

Poročilo o obisku pri sezonskih delavcih v Baranji in Slavoniji, 1946 in o obisku 1954.

Odboru za narodno gospodarstvo Zveznega zbora LS FLRJ, 16. 2. 1954.

Odboru za ljudsko zdravstvo in socialno politiko Zveznega zbora LS FLRJ, 22. 3. 1954.

Pismo ZIS 18. 8. 1954.

Poročilo občinskega odbora SZDL M. Sobota 5. 2. 1955.

Zvezni ljudski skupščini, anketni komisiji za vprašanje melioracij, 19. 9. 1955.

Komunisti, tisk knjige, radio, kultura in umetnost.

Poskus analize javnega mnenja v Pomurju — občine: Beltinci, Grad in Ljutomer 1955—1958.

Sezonski delavci in pobegi v Prekmurju, Edvardu Kardelju 1. 6. 1957.

Delovna sila in pobegi, Sekretariatu IS za delo LRS, 11. 2. 1958.

Spreminjanje socialne strukture prebivalstva v Prekmurju, 5. 10. 1959.

Objavljeno:

Da bomo več prigospodarili in laže obdelovali — arondirajmo zemljišča, Obmurski tednik 28. 8. 1954.

Kako bomo dedovali, Obmurski tednik 16. 6. do 30. 6. 1955.

Razdrobljenost kmetijskih zemljišč, Svet ob Muri 111/47—61.

Sezonski delavci iz Slavonije na Belju, Vestnik 18. 1. do 20. 2. 1985.

Prekmurje kot mezonegija — Vloga regij v razvoju slovenske družbe, 89—101, brez datuma izida zbornika.

Mag. dr. Talanyi Lea: Dvajset let borbe proti trahomu v Pomurju 1946—1966, Zdravstveni vestnik 37/1968, 67—72.

Zaposlovanje delovne sile mariborskega okraja v zamejstvu (poročilo OO odbora SZDL Maribor) 1963.

Zbornik občine Lendava 1981.

EIN BETRAG ZUM GESELLSCHAFTSBILDNIS VON PREKMURJE IM JAHRZEHN 1949—1959

Zusammenfassung

Unerlaubte Flucht über die Staatsgrenze birgt in sich eine sehr komplexe Angelegenheit. Es ist eine Gesamtheit von vielen objektiven und noch sehr wenig bearbeiteten persönlichen Problemen. In dieser Straftat zeigen sich die obwaltenden Gesellschaftsverhältnisse und deren Entwicklung in einem bestimmten Zeitabschnitt. Dazu wurde das stürmische Jahrzehnt 1949—1959 der jugoslawischen Geschichte gewählt, das besonders in Prekmurje zum Ausdruck kam, einer Landschaft eingekeilt zwischen Österreich und Ungarn, zweier Staaten mit grundverschiedenen und auch gegensätzlichen wirtschaftlichen Systemen.

Die Problematik der unerlaubten Flucht über die Grenze verfolge ich in vier bedeutenden gesellschaftspolitischen Bereichen.

Im Kapitel »Macht und Politik« spreche ich über den Prozess der ständigen Änderungen und Reorganisationen der Gemeinden und Bezirke. Dadurch konnten sich verschiede-

ne Organe, Behörden und politische Organisationen fast nicht, mit wichtigen wirtschaftlichen Fragen zu befassen beginnen. In dieser Zeit fehlte es nicht an kritischen Abhandlungen, doch die Grundlagen des »eingeführten« Ostsystems waren noch unantastbar, so wie natürlich auch das Parteimonopol.

Im nächsten Kapitel »Die Bewirtschaftung« werden die Folgen der Reorganisationen konkret angeführt, so wie auch die Versuche die konservative Landwirtschaft und die vorhandenen Verhältnisse im Dorfe, wo noch selbstversorgende Bauernhöfe mit äußerst parzellierten Grundstücken vorhanden waren, durch die Entwicklung des Genossenschaftswesens zu verändern. Darunter findet man auch einige Versuche der Anpassung an die Marktwirtschaft.

Das dritte Kapitel behandelt die mehr als hundertjährige Saisonsarbeit in Prekmurje. Diese ist das Produkt des ungarischen Feudalismus und bewahrt die durch diese Entwicklung entstandenen Veränderungen. Tausende und aber Tausende gehen in die weite Welt, um ihr Brot zu verdienen und kommen zurück, wie die Zugvögel.

Im letzten Kapitel »Die Flucht über die Grenze« konstatiere ich, es sei ein illegales Durchschlagen aus der Eingeschlossenheit und Enge. Es ist nicht nur ein Phänomen von Prekmurje. Die Flucht über die Grenze kommt nämlich im ganzen Staat vor und wird durch gut bezahlte Organisatoren gefördert. Die meisten Leute fliehen nach Österreich, weil sie von dort am leichtesten die weite Welt erreichen können. Vielen gelingt es, viele werden durch die österreichischen Behörden zurückbefördert. Schließlich wird ein legaler Weg an die Arbeit in die europäischen Länder und weniger in die überseeischen Länder organisiert.

KRONIKA

Ob življenjskem jubileju dr. Sergeja Vrišerja

Dne 9. novembra je upokojeni ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru in redni profesor filozofske fakultete v Ljubljani dr. Sergej Vrišer slavil sedemdesetletnico svojega življenja. Mirno in tiho, rekli bi delovno, kot je še vedno deloven njegov vsakdan. Kajti pri ljudeh njegovega kova ne slavimo jubilejev zato, da bi šteli jubilarntova leta in opisovali njegovo življenjsko pot, takšno ali drugačno, ampak da bi ovrednotili njegovo ustvarjalnost, ugotovili pogojnike, ki so jo spodblikovali in pregledali rezultate, ki jih je dala v zaklanico naših spoznanj v tej ali oni stroki, v našem primeru na področju umetnostne in kulturne zgodovine.

Vijugava življenjska pot je jubilarnta vodila iz sproščenega vzdušja predvojne mariborske gimnazije v strogo okolje vojne akademije, ki ga je za vse življenje obogatila s čutom za samodisciplino, vzdržljivost in razsodnost. Ta mu je koristil kot vojnemu ujetniku in kot študentu ob delu, ko se je iz delovnega vsakdana vzpenjal v dr. Steletovem umetnostno-zgodovinskem seminarju k vedno novim in novim spoznavnim čudesom umetnostno-zgodovinske stroke. Diploma leta 1954 je bila zanj preizkušnja, ne v strokovnem ampak moralnem oziru. Odločitev pa je bila v njem samem in zato na dlani. Vrnil se je v svoj ljubljani Maribor — in ostal. Najprej kot kustos, od leta 1963 kot ravnatelj tukajšnjega Pokrajinskega muzeja. Nobena mamljiva ponudba iz Ljubljane, niti dejstvo, da je leta 1971 postal izredni in leta 1978 redni profesor na katedri za muzeologijo in konzervatorstvo filozofske fakultete, ga niso premamili. Bil je in ostal je zvest mestu svojega življenja — Mariboru, kateremu je namenil svoje sposobnosti in moči, čeprav so te presegale okvir nekoliko preozko ukrojenega ambienta, in predvsem svojo ljubezen, s katero je prežl svoj odnos do tega mesta. Prav iz tega odnosa je nastala in se razrastla njegova umetnostno-zgodovinska zagnanost, ki je raztresla svoje strokovne plodove po vsej Sloveniji ter posegla tudi na področja, ki so bila dotlej nezapažena in nedognana. Da mu je to uspelo, ni pripisati samo njegovemu znanju, strokovni veljavi in znanstveno-raziskovalni vnemi, ampak tudi njegovi osebnosti, ki je odprta, uvidevna, prijetna in kolegijalna ter mu je omogočila kontaktiranje z najširšim krogom strokovnih in tudi nestrokovnih — toda za kulturno ogretih ljudi. Srečen kontekst razuma in srca je ključ do Vrišerjevih življenjskih in kar je še važnejše, strokovnih, raziskovalnih in znanstvenih uspehov. Kot so prvi važni za osebno počutje jubilarnta, so drugi važni za nas — strokovne kolege in za vse one, ki jim je slovenska kultura pri srcu.

Prav tu prihaja do polne veljave jubilarntova delavnost, spoznavna prodornost in simpatična akribija. Nobene strokovne prenapetosti, suhoparnega formuliranja ali znanstvenega nasilja — vse je povedano v prijetnem slogu, slikovitem podajanju in elegantni modulaciji. Zato so jubilarntove razprave poleg strokovne

neoporečnosti prijetno branje, ki človeka hitro uklene v čar svoje besedne umetnosti. Ob vsem tem, da jubilan prijetno piše, kar je redko svojstvo med strokovnjaki, piše tudi mnogo. Njegova bibliografija je zelo obsežna in dobro ponazarja vsa področja, s katerimi se jubilan teoretično in praktično bavi: baročno kiparstvo, kostumologijo, muzealstvo, konzervatorstvo, kulturno zgodovino, umetno obrt, likovno kritiko itd. Iz te interesne širine je izhajal tudi njegov pristop k muzealstvu kot takemu in posebej k zaupani mu muzejski ustanovi. Uveljavil je načelo, ki ga je tudi s predavanji propagiral, da muzej ni odljudna shramba mrtvih, odpisanih, zavrženih, neuporabnih predmetov, ampak dobro aranžirana in prepričljivo interpretirana pripoved o zgodovinskih obdobjih, ki nas preko muzejsko »oživljenih« predmetov vabijo v svoj doživljajski krog. Iz tega spoznanja izvira Vrišerjeva nenehna skrb za kontinuirano razstavno politiko, ki more in mora gledalca pritegniti in s tem na nevsiljiv način v njem zbuditi interes za doživetje preteklosti.

Razen raziskovalnega in muzejskega delovanja pa seveda človeku Vrišerjevega kova ni odpadla vsa ona »druga« dejavnost, ki jo pogojuje osebna razgledanost in družbeni položaj. Tu je bila jubilanтова prisotnost vedno zaznavna pa bodisi, ko je šlo za delo v Zvezi kulturnih delavcev, za razna strokovna in reprezentančna opravila, za opravljanje spomeniško-varstvenega mentorstva, za sodelovanje v raznih združenjih itd.. Da je človek tako komunikativnega značaja vedno igral vidno vlogo v muzejskem društvu, skupnosti slovenskih muzejev, ICOMU in mnogih odborih naj bo omenjeno le mimogrede. Svoječasno je mnogo storil tudi pri animaciji in usmerjanju sodobnega likovnega snovanja v Mariboru, kjer je posebno v Večeru in Dialogih izšla prenekateri njegova likovna analiza, interpretacija, včasih slavnostni drugič priložnostni zapis. Že iz skiciranega je spoznava širina Vrišerjevega duha, raznovrstnost njegovih interesov in mnogostranost njegove dejavnosti, ki se jo v takem priložnostnem zapisu ne da v celoti zajeti. To naj bo pridržano za naslednje jubileje, ki jih bo, kar mu vsi želimo, doživel enako čil, delaven in podjeten, kot je pravkar minulega. Za vse opravljeno delo se mu je mariborska sredina oddolžila z raznimi priznanji, predvsem z nagrado mesta Maribora leta 1967, Glazerjevo nagrado leta 1987, Kajuhovo nagrado leta 1988 in Srebrnim grbom Maribora leta 1989, muzealska stroka ga je odlikovala leta 1974 z Valvazorjevo nagrado in leta 1983 z listino Zveze muzejskih društev Jugoslavije, ljubljanska univerza leta 1988 s Priznanjem filozofske fakultete, družba pa leta 1966 z redom dela s srebrnim vencem in leta 1975 z redom republike z bronastim vencem.

Da bomo njegov opus vsaj v obrisu zaznali, naj mi bo dovoljeno, taksativno naštetih najpomembnejša dela, ki nam jih je poklonilo njegovo ustvarjalno pero. Če so taka in podobna dela sledovi človeka-raziskovalca in snovalca v pesku minljivosti, potem je Vrišer uspešno koračil preko njega, kajti sledi njegovega dela so obilne. Naj omenim samo najvažnejše. Iz osrednje teme njegovega znanstvenega zanimanja so vse štiri knjige: Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem (tudi dizertacija) iz leta 1963, Ars Sloveniae — oris baročnega kiparstva v Sloveniji (tudi v nemščini) iz leta 1967, Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji iz leta 1976, s katero je raziskovalno segnil na Kranjsko, in Baročna plastika na Primorskem iz leta 1983, s katero je avtor zaokrožil svoje obravnavanje izbrane teme na vsem slovenskem ozemlju. Nato je pripravil vrsto krajevnih predstavitev v seriji Vodnikov po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije (Stari Maribor, Mariborski grad, Sladka gora, Kamnica, Malečnik, Sv. Rok nad Šmarjem pri Jelšah, Radmirje, Kostumska in Umetnostna zbirka v Pokrajinskem muzeju v Mariboru), fotomonografijo o Mariboru leta 1984, monografijo o slikarju Janezu Vidicu leta 1985, knjigo o zgodovini uniform leta 1987 in učbenik o osnovah muzeologije leta 1988. Naštete samostojne publikacije pa so le manjši del jubilito-

ve bibliografije, ki je bila celovito predstavljena pred petimi leti v ZUZ NV 21/1985 na straneh 15–42 in jo v okviru priložnostnega članka lahko podamo le sumarno. Gre za:

- 57 razprav s področij umetnostne in kulturne zgodovine ter muzejstva in spomeniškega varstva
- 21 katalogov umetnostnih in kulturnozgodovinskih razstav
- 264 časopisnih in revijalnih člankov z vseh že omenjenih strokovnih področij
- 28 knjižnih ocen in poročil
- 48 priložnostnih člankov in
- 10 leksikalnih prispevkov.

Njegove razprave so izhajale v ZUZ, ČZN, Kroniki, Sintezi, Varstvu spomenikov, Situli in drugih znanstvenih revijah ter v krajevnih zbornikih (kranjskem, ptujskem, slovenjebistriškem, radeljskem, šentjurskem, ribniškem, minoritskem . . .), članke pa je največ objavljaj v Večeru, Delu, Sedem dni, Naših razgledih, Dialogih itd.

Kot muzealec sodobnega koncepta in od leta 1963 vodja Pokrajinskega muzeja v Mariboru je Vrišer pripravil med obilico priložnostnih tudi več velikih — rekli bi lahko — programskih razstav, ki so s svojo moderno postavitvijo in obsežnimi spremnimi katalogi že ob svojem času služile kot vzorci za tovrstno muzejsko dejavnost. Gre za razstave: Tristo let mode na Slovenskem leta 1965, Baročno kiparstvo na Slovenskem Štajerskem leta 1967, Uniforme v zgodovini leta 1969, Zlatarstvo na slovenskem Štajerskem leta 1971, Maribor in njegovi ljudje na starih fotografijah leta 1976, Baročni kipar Janez Juriš Mersi leta 1979 in Baročni kipar Jože Straub leta 1987.

In kaj lahko jubilanu na koncu sestavka zaželimo? Še mnogo zdravja in zadovoljstva ter onega ustvarjalnega nemira, ki nam bo v naslednjih letih naklonil še nova spoznanja in odkritja ter pomnožil bibliografijo njegovih člankov, razprav in knjig.

Jože Curk, Ljubljana

POROČILO

DEL ZAPUŠČINE JANOŠA KÚHARJA V MURSKOSOBOŠKI KNJIŽNICI

Jože Vugrinec

Med Slovenci v Porabju na Madžarskem je živel in deloval duhovnik, ki si je s slovensko besedo, vzgojo in vzgledom skoraj pol stoletja prizadeval ohranjati pokrajino južno od reke Rabe slovensko. Bil je to Janoš Kúhar, gornjeseniški župnik, za katerega pisatelj Lojze Kozar pravi, da je bil »zvest in dober stražar slovenstva«, do svoje smrti še »edini stoječi steber slovenskih vernikov v madžarskem Porabju« ... »edini, ki je z ljudmi govoril v domačem jeziku, pridigal v njihovem narečju, in pozneje, ko je bil v svete obrede uveden narodni jezik, natipkal sto in stotisoče listkov, na katerih je knjižno slovenščino naših obrednih knjig nekoliko približal porabskemu narečju, da bi ljudje vsebino maše lažje razumeli in svoj jezik z ljubeznijo sprejeli«. ¹ Rodil se je leta 1901 v Gradišču (vas v Prekmurju, ki sodi v tišinsko župnijo), umrl pa na Gornjem Seniku leta 1987, kjer je tudi pokopan. Počiva na istem pokopališču kot njegov nekdanji prednik na službenem mestu in rojak Jožef Košič. ²

Pokrajinski in študijski knjižnici iz Murske Sobote je s pomočjo dveh v Porabju uglednih in spoštovanih osebnosti — dr. Vaneka Šiftarja in svetovalca za slovenski jezik na porabskih šolah Janeza Kerčmarja — takorekoč zadnji trenutek uspelo dobiti del njegove zapuščine, ki jo v ustanovi že pridno urejajo, saj so z njo pridobili (in tako nam in našim zanamcem ohranili) ne le zgoraj že omenjenih veliko Kúharjevih tipkanih listov in lističev, pisanih v narečju njegovih vernikov, temveč tudi precej vrednih knjig starejše prekmurske književnosti, katerih — vsaj večji del — soboška pokrajinska knjižnica doslej še ni imela, nekaj knjig osrednjeslovenske duhovne tvornosti, ki že tudi postajajo raritete, potem nekaj pridig in nagovorov, nekaj korespondence in drugega gradiva.

Med najvrednejše pridobljene stvari prav gotovo sodijo knjižne enote, zato se bomo pri nekaterih izmed njih najprej pomudili. Najstarejša spada v leto 1841, in sicer so to *Szvétí evangyeliomi* ... Miklóša Kúzmíča. ³ Knjiga je ponatis (5. natis) Kúzmíchevega dela iz leta 1780, prihaja pa iz knjižnice prekmurskega rojaka škofa Rogača, kar sklepamo iz dodatno privezanega lističa za naslovno stranjo (knjigo je dal namreč nekdo — verjetno Kúhar — nanovo vezati), na katerem je odtis »Felsőszőlőki plebániarhivaltól« in s pisalnim strojem zapisane besede »Dr. Rogács Ferenc pécsi püspök könyvveiből — 1961. IV. 19.« Na osnovi tega drobca je moč domnevati, da je v župnišče na Gornji Senik prišlo tudi nekaj stvari iz zapuščine dr. Franca Rogača. ⁴ — Že na tem mestu moramo prav tako omeniti še 12. natis Szvétih evangeliomov iz leta 1780, ki so izšli v Radgoni 1906, potem 11. natis drugega njegovega dela iz istega leta (1780), to je izvod knjige *Krátka šumma velikoga katekizmuša*, in pa 21. natis njegove *Knige molitvene* ... iz leta 1783. Natis pridobljene *Krátke šumme velikoga katekizmuša* je iz leta 1883. Ob njem je bil najden še en primerek navajanega Kúzmíchevega prevoda, najbrž 5.

natis iz leta 1845, vendar je, žal, nepopoln. — Vse tri knjige (ne računajoč zadnje, nepopolne, in pa Knige molitvene, ki je izšla leta 1909 ali malo prej in katere en primer ek knjižnica že ima) za Pokrajinsko in študijsko knjižnico v Murski Soboti veliko pomenijo, saj jih le-ta doslej še ni premogla.

Naslednji veliki pridobitvi pa sta dve deli že v uvodu omenjenega pisatelja Jožefa Košiča. Prvo je knjižica z naslovom *Zgodbe vogerszkoga králesztva* iz leta 1848, nekakšna zgodovina ogrskih dežel, ki pa upošteva seveda tudi prekmurske Slovence, druga pa 13. natis molitvenika *Jezus moje poželenje*, ki je prvič izšel leta 1851. Najdeni primer ek je brez navedbe letnice izida; Ivan Škafar ga v svoji bibliografiji⁸ postavlja v leto 1898 ali celo malo pred ta čas. Veliki pridobitvi sta deli predvsem zato, ker tudi teh knjig murskosoboška knjižnica do danes ni imela v svojih trezorjih.

V konec prejšnjega stoletja sodi še eno delo, pisano v prekmurskem dialektu tistega časa, in sicer *Mála biblia z-kejpami ... za málo decsiczo. Za I-II razréd normálszke sole pizsana po Gerely Józsefi ...*, izšla v Sombotelu 1898 kot ponatis izdaje iz leta poprej (1897). Delo je prevod iz madžarščine, ki ga je opravil Peter Kolar.⁹

Poleg omenjanih knjig so delavci knjižnice v Kúharjevi zapuščini našli še nekaj starejših prekmurskih molitvenikov, ki pa so povečini nepopolni, in nekaj knjig iz prvih desetletij našega stoletja, npr. že omenjenega Franca Rogača delo *Jézus Gyermekkora* (Jezusovo otroštvo, Budimpešta 1907), Jožefa Klekla molitveno knjigo *Hodi k oltarskomí sveství*, II. izdaja, 1923, zbornik *Slovenska krajina* (Beltinci 1935) idr.

Od »osrednjeslovenskih« pridobljenih knjig so vredne omembe tri: Antona Martina Slomška *Basni, prilike in povesti*, to je druga knjiga Slomškovih zbranih spisov, izšla pri Družbi sv. Mohorja v Celovcu 1878, Antona Trstenjaka »zgodovinska, narodopisna in književna értica« z naslovom *Slovenci v šomodski županiji na Ogrskem* (Ljubljana 1905) in dr. Matija Slaviča *Nedeljski in prazniški evangeliji z razlago in opomini* (V Mariboru, 1917). Od teh treh del je knjižnica dozdaj premogla le Trstenjakovo.

Med ostalim gradivom je največ najrazličnejših listov in listkov, na katere si je Kúhar zapisoval pesmi, molitve, krajše nagovore in celo dele mašnih obredov. Velika večina besedil je napisanih v domačem dialektu, redka med njimi so dvojezična (slovenščina — madžarščina), še redkejša pa so taka, v katerih njih avtor samo dele slovenskih stavkov ali le posamezne besede pojasnjuje v madžarskem jeziku. Teksti so lahko zanimivi predvsem za jezikoslovce — dialektologe. Enako zanimivi zanje, če ne še bolj, pa bodo prav tako nagovori in pridige, ki so tudi obsežnejši od prvih. Med njimi se je našel npr. tipkopis z naslovom »*Navuk od szvétoga potrdjenjá szvesztva — 1871.* — Zsemlics Stefan-Dolnjega Szenika plebanos«, prepis dela o zakramentu birme, ki ga je Žemlič 1871. leta pod istim naslovom izdal na 21 straneh v Gradcu.⁷

Med posebej zanimivimi »najdbami« iz zapuščine zadnjega gornjeseniškega župnika pa je tudi drobena rokopisna zbirka pesmi, med katerimi so prve štiri — *Mojim starišom, V tújini, Že je zima na podóknji in Kaj ma priti?* — podpisane z inicialkami S. M. in R. J. (ena izmed njih celo s psevdonimom Sinek Martinek, s katerim se je pod svoje slovenske pesmi v Novinah 1915—17 podpisoval dr. Avgust Pavel¹⁰), ostale pa, katerih večina je ljudskega izvora, imajo ob sebi zapisane kraje, v katerih jih je zbiral slišal (Bratonci, Mačkovci, Szécsényfa = Skakovci). Čigav je bil ta zvezčič pesmi, je težko reči. Če bi sodili po nekaterih datumskih oznakah na zadnjih straneh, bi ga lahko pripisali kar lastniku, saj zasledimo na različnih mestih letnice od 1914 do 1919, čas torej, ko je Kúhar v Köszegu obiskoval gimnazijo (bogoslovje v Sombotelu), lahko pa je tudi koga drugega, morda celo Pavlov, in so potemtakem najrazličnejši datumi in drugi

kratki zapiski v njem na zadnjih listih kasnejši, mlajši. Vsekakor zbirka zasluži našo pozornost in podrobnejšo analizo, na osnovi katere bo moč sklepati, čigava je bila in v kolikšni meri prinaša kaj novega v prekmursko ljudsko pesem.

Gradiva iz zapuščine Janoša Kúharja, ki je prišlo v osrednjo pomursko knjižnično ustanovo, pa je še veliko. Ko ji ga bo uspelo v celoti urediti, bo znano natančno število enot (delavci ocenjujejo, da jih bo med dva in tri tisoč). Brez dvoma pomeni najdeno veliko obogatitev že tako izredno bogate domoznanske zbirke v tej knjižnici. Seveda pa bo imelo tudi praktičen pomen: knjige bodo služile literarnim zgodovinarjem za proučevanje prekmurske starejše književnosti, listki z besedili v porabskem narečju in različni sezname ljudi iz gornjeseniške župnije jezikoslovcem in še komu, šolski zvezki in drugo gradivo morebitnemu piscu Kúharjeve biografije itd., medtem ko bo nekoliko širše prikazana rokopi-sna zbirka morda prispevala kako novo, nam še neznano pesem v zakladnico prekmurske slovenske književnosti na področju poezije, najsi bo umetne (nare-čne) ali ljudske.

Opombe

¹ Stopinje 1988, str. 187–198.

² Prvi prekmurski posvetni pisatelj (1788–1867), ki je razen dveh – v našem prikazu omenjenih knjižic – tvorec še pomembnih del oz. razprav (gl. npr. Vilko Novak, Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana 1978, str. 74–78).

³ Najpomembnejši in najplodovitejši katoliški pisec starejše prekmurske književnosti (1737–1804), katerega naj-vrednejša dela so prav ta, ki jih omenjamo.

⁴ Škof v Pečuhu na Madžarskem in avtor več del, predvsem nabožne vsebine, napisanih v madžarskem jeziku (1880–1961).

⁵ I. Škafar, Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919, Ljubljana 1978, str. 64.

⁶ Prevajalec iz madžarščine oz. prireditelj več šolskih knjig verske vsebine (1855–1907).

⁷ I. Škafar, kot op. 5, str. 47.

⁸ Prekmurski rojak, pesnik, etnolog, jezikoslovec in vse do danes eden najkvalitetnejših posredovalcev slovenske literature Madžarom (1880–1946).

Jože Vugrinec, ravnatelj Pokrajinske in Študijske knjižnice v Murski Soboti

OCENE

Janez J. Švajncar: Slovenska vojska 1918–1919, Prešernova družba, Ljubljana 1990

Janez Švajncar je začel raziskovati slovensko vojsko v prevratnem času po prvi svetovni vojni že pred desetimi leti. Pripravil je več prispevkov o posameznih vojaških enotah in jih objavljala predvsem v Kroniki od 1982. leta dalje. Zgoš-čeno je slovensko vojsko predstavil v zborniku Boj za Maribor 1918–1919, ki je izšel v Mariboru leta 1988, ob 70-letnici bojev za severno mejo. Vse te razprave je strnil, jih močno dopolnil in pripravil monografijo o slovenski vojski. K temu ga je, kot sam pravi, pripeljalo veselje do raziskovanja vojaške zgodovine. Gotovo so ga vzpodbudile tudi nekatere razprave in knjige, ki v prevratnem času sloven-ske vojske ne upoštevajo dovolj, ali pa je sploh ne priznajo.

Avtor na začetku knjige ugotavlja, da je slovenska vojska v sodobni zgodovi-ni našega naroda nastala novembra 1918 iz slovenskih jeder avstrijskih polkov. Prostovoljci, ki so se borili v srbskih enotah, pri nastajanju te vojske niso mogli sodelovati, ker so bili tedaj še daleč od domovine, pomešani med srbskimi vojaki v srbskih enotah. Tudi narodne straže na nastanek slovenske vojske niso mogle bistveno vplivati. Simbolično postavlja avtor ustanovitev slovenske vojske na proslavo 29. oktobra 1918. Tedaj so vojaki, ki so v Ljubljani kljub prepovedi prišli na proslavo, na poziv dr. Mihajla Rostoharja odrekli pokorščino Avstro-Ogrski in

prisegli zvestobo novi jugoslovanski državi. Vojaki so si s kap potrgali avstrijske kokarde in si pripeli slovenske tribarvnice. Med najbolj prizadevnimi pri ustanavljanju slovenske vojske v Ljubljani je bil po avtorjevem mnenju Rudolf Badjura. V noči na 31. oktober je slovenska vojska v Ljubljani štela že 600 mož. V Ljubljani je bila 31. oktobra 1918 ustanovljena Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov in v njej je bil imenovan za poverjenika za narodno obrambo dr. Lovro Pogačnik. Ta je še istega dne pozval slovenske vojake naj se javijo v Ljubljani, Celju ali Trstu in naj poslušajo ukaze slovenskih častnikov, ki so prisegli zvestobo Državi SHS. (Maribora ni omenil, ker je bil še v nemških rokah. Kot je znano, je general Maister prevzel vojaško oblast 1. novembra 1918). Avtor navaja, da so prve enote slovenske vojske zaprilegle v slovenskem jeziku 4. novembra 1918. Vlada si je močno prizadevala, da bi z objavami po časnikih privabila čimveč slovenskih vojakov. Objavljeni so bili pozivi posameznih rodov vojske, dne 8. novembra je bila objavljena splošna mobilizacija slovenskih vojakov od 18 do 40 let starosti.

Čeprav je bilo pri nastajanju slovenske vojske zlasti v krajih zunaj Ljubljane (v Mariboru, Celju, Trzinu, na Jesenicah) veliko odvisno od iznajdljivosti posameznih oficirjev, je Švajncer vendarle dokazal, da je slovenska vojska nastajala načrtno, organizirano in da so se tedanji politiki zavedali njenega pomena. Kljub optimističnemu pisanju, da so Slovencem ugodne meje že zagotovljene, so vedeli, da brez vojske ne bo šlo. Nastajala je v zelo težkih časih in je morala takoj prevzeti nevarne naloge (stražo v vojašnicah, pri skladiščih, na železniških postajah, razoroževanje ipd.). Tedaj se je vračalo skozi naše kraje na svoje domove veliko vojaštva. Prihajalo je do plenjenja (v Mariboru, na Pragerskem, v Strnišču), bilo je tudi veliko nesreč. Smrtno se je ponesrečilo kar 297 oseb, predvsem vojakov. Še pomembnejša naloga je bila zavarovanje mej. V prvem obdobju so imeli v slovenski vojski pomembno vlogo rezervni oficirji, zavedni in hrabri mladeniči, ki so se večinoma izkazali že v avstro-ogrski vojski. Višjih činov je bilo malo. Ti so se v večjem številu priključili kasneje. Poveljevalni jezik je bil slovenski, vendar je bilo treba slovenska povelja še pripraviti. Pomagali so si s sokolskimi in gasilskimi povelji. Uniforme so bile v začetku avstro-ogrske, kokarde pa nove — z oznako SHS ali tribarvnice. Posebnost so bile oficirske in podoficirske kape. Pozneje so slovenski vojaki nosili srbske uniforme.

Slovenska vojska je bila sestavni del vojske Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Podrejena je bila Poverjeništvu za narodno obrambo pri Narodnem vijeću v Zagrebu, vendar je delovala zelo samostojno. Njen poveljnik je bil podmaršal Nikola Istvanović. V vojaškem pogledu je bila Država SHS razdeljena na pet vojnih okrožij, in sicer: I. v Zagrebu, II. v Ljubljani, III. v Sarajevu, IV. v Mostarju in V. v Splitu. Avtor ugotavlja, da sta dejansko delovali le zagrebško in ljubljansko vojno okrožje. Preden je prišel poveljnik III. vojnega okrožja v Sarajevo, je tam že bila srbska vojska, ki je načrtno zavzemala ozemlje v notranjosti države. Kmalu je srbska vojska prevzela še vojni okrožji v Mostarju in Splitu ter s tem že prevzela kontrolo nad velikim delom Države SHS.

Ustanavljanje narodne vojske je potekalo na Hrvaškem lažje in hitreje kot v Sloveniji. Tam je bilo v času Avstro-Ogrske več polkov čisto hrvaških, hrvaška je bila celo ena divizija (Hrvaško-slavonska). Narodno zavedni so bili tudi nekateri visoki oficirji. Ti so svoje enote deloma še pred prevratom podredili Narodnemu vijeću. Tako je imelo I. vojno okrožje hitro razmeroma veliko vojakov. Ko pa je 5. decembra 1918 prišlo do vojaškega upora in demonstracij v Zagrebu, je bilo hrvaške vojske konec. Upor je bil krvavo zadušeno, hrvaške enote pa razpuščene. Vse enote so prišle pod poveljstvo srbske vojne misije, ki je že delovala pri Narodnem vijeću.

Svojo vojsko je obdržalo le še II. vojno okrožje oziroma Slovenija, vendar so tudi slovenski vojski začeli pripravljati ukinitve. Že 22. decembra 1918 je regent

Aleksander izdal ukaz o ustanovitvi Dravske divizijske oblasti in naslednji dan je prišel v Ljubljano njen poveljnik general Krsta Smiljanić, formalno še kot vodja srbske misije pri Narodni vladi SHS v Ljubljani. Dan pred tem je prišla v Ljubljano njegova zaščita — en bataljon redne srbske vojske. Šele februarja 1919 je bil objavljen Aleksandrov ukaz o ustanovitvi Dravske divizijske oblasti in o razpustitvi II. vojnega okrožja. General Smiljanić je prevzel poveljstvo nad slovensko vojsko 1. februarja 1919. V vojski ni prišlo takoj do bistvenih sprememb, uvažali so jih postopoma.

Primerno vlogo je avtor odmeril srbskim vojakom, bivšim avstro-ogrskim vojnim ujetnikom, ki so se v prvih tednih po prevratu priključili slovenski vojski. Nekateri srbski vojaki — bivši ujetniki so se čez nekaj dni odpeljali proti domu, 1773 častnikov, podčastnikov in vojakov, pa je ostalo (slovenskih vojakov je bilo konec 1918. leta 12.375). Srbski vojaki so bili najprej organizirani v Komandi srpskih trupa v Ljubljani, v drugi polovici novembra pa je bil ustanovljen 26. pehotni polk. Sodelovali so s slovenskimi vojaki v Mariboru, Velikovecu, Grabštajnu, prevzeli straže v Revirjih, Kranju, na Jesenicah. Najpomembnejše dejanje pa je izvedel podpolkovnik Stevan Švabić s tem, da je zaustavil italijanske enote, ki so že prekoračile demarkacijsko črto in prodirale proti Vrhniki. Kmalu po tem njegovem hrabrem in za Slovenijo zelo pomembnem dejanju so ga poklicali v Beograd. Avtor meni, da utrjevanje slovenske vlade ni bilo v interesu srbske in zato so Švabića odpoklicali. Srbski vojaki — bivši ujetniki so se izdajali za antantne vojaške, zato jih avstrijske enote nekaj časa niso napadale.

Pri opisovanju srbskih enot avtor strogo loči Srbe — bivše vojne ujetnike in redno srbsko vojsko, ki so jo obljubljali že sredi novembra 1918, prišla pa je, če ne upoštevamo nekaterih manjših enot, šele sredi maja 1919 in sodelovala v zadnji, a žal prepozni ofenzivi na Koroškem. Švajncer ne zameri Narodni vladi SHS v Ljubljani, da se je preveč zanašala na obljube iz Srbije in je zato premalo sama naredila za Koroško. Zameri tistim, ki so z obljubami zavajali Narodno vlado, da bodo poslali 1000, pa celo 36000 vojakov, ko se bo Država Slovencev, Hrvatov in Srbov združila s Kraljevino Srbijo. Žal obljub po združitvi niso izpolnili.

Še posebej je avtor opozoril na načrt za vojaško ureditev v Sloveniji iz konca decembra 1918, ki je predvideval veliko samostojnost slovenske vojske. Skoraj o vsem bi odločal oddelek za narodno obrambo pri Narodni vladi SHS v Ljubljani. Ta načrt seveda ni mogel biti uresničen.

Velik del knjige je avtor namenil opisovanju pomembnejših poveljstev in vojaških enot na slovenskem v letih 1918 in 1919. Opisu vojaških enot je avtor dodal še imenski seznam vojakov, ki so enote sestavljali. Ukinitvev slovenskih vojaških enot sta pospešila upora slovenskih vojakov 22. julija 1919 v Mariboru in na Koroškem, ki sta bila krvavo zadušena.

V zadnjem poglavju obravnava avtor razslovenjenje slovenskih polkov. To poglavje je opisal še posebej prizadeto. Ob Mariborskem pešpolku je prikazal krivice, ki so se zgodile slovenskim častnikom, podčastnikom in vojakom. Avgusta 1919 so bili demobilizirani vojaki letnika 1899, nato pa ponovno mobilizirani, da so doslužili vojaški rok. Pri ponovnem vpoklicu so jih poslali v oddaljene kraje Kraljevine SHS. Poveljnik polka podpolkovnik Avgust Škabar je moral svoje mesto prepustiti polkovniku, sam pa je postal namestnik poveljnika v svojem polku. Stotnik Edvard Vaupotič, ki je bil ob prevratu v veliko oporo generalu Maistru, je bil degradiran v četnega poveljnika. Namesto slovenskih vojakov so v Mariborski polk, ki se je od 15. julija 1919 imenoval »45. pešadijski puk«, prihajali novinci iz nabornih okrajev Pančevo, Sremska Mitrovica, Mostar in Karlovac. Polk je postal narodno mešan, poveljevalni jezik pa srbohrvaščina. Slovenskim vojakom niso priznali služenja vojaškega roka v avstro-ogrski vojski, niti ne prostovoljstva v slovenski vojski do 1. februarja 1919, ko je bila za Slovenijo ustanovljena

Dravska divizijska oblast. Tako je prenehal delovati Mariborski pehotni polk. Na podoben način so bile ukinjene tudi druge slovenske vojaške enote.

Avtor je h knjigi pripravil imensko kazalo, ki je hkrati seznam vojakov slovenske vojske iz prevratnih dni, saj je poleg vojakov v kazalu le malo drugih imen. Avtor je knjigo popestril s 110 fotografijami vojaških enot in poveljnikov, s fotografijami raznih proslav, orožja in opreme, medalj, značk, kokard, epolet itd. Fotografije je skrbno izbral in tudi z njimi skušal prikazati razvejanost slovenske vojske od pehote do letalstva.

Pri pripravi knjige je avtor pregledal literaturo, zbiral spominske vire ter pregledal arhivsko gradivo v Arhivu Slovenije, v Pokrajinskem arhivu Maribor, v Arhivu oboroženih sil pri Vojno-zgodovinskem inštitutu v Beogradu in v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor. Veliko arhivskega gradiva se je izgubilo. Največja škoda je, da ni arhiva II. vojnega okrožja v Ljubljani, ki bi bil najpomembnejši vir za slovensko vojsko. Avtor celo meni, da je bil ta fond namenoma zapravljen, da bi ostalo čim manj spomina na slovensko vojsko. Zaradi pomanjkanja arhivskega gradiva je avtor nekatera poglavja napisal na osnovi spominov slovenskih vojakov. Ta poglavja postavljajo v ospredje pisce spominov. Avtor je knjigo razdelil na veliko majhnih poglavij in vsako zaokroženo obdelal. Pri tem se ni mogel izogniti ponavljanju podatkov. Avtor večkrat polemizira z nekaterimi slovenskimi zgodovinarji, a še zlasti s srbskimi, ki slovensko vojsko podcenjujejo. Tu mislim predvsem na knjigo Mileta Bjelajca: *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, ki je izšla v Beogradu leta 1988. Poleg zmanjševanja pomena slovenske vojske motijo pri Bjelajcu tudi različni izrazi za ista dejanja. Tako na primer piše, da so enote Vojvodino osvobodile, Koroško pa okupirale. Menim, da je takšno pisanje prispevalo k Švajncerjevemu ostremu, ponekod morda celo preostremu ocenjevanju srbske politike v prevratnem času.

V primerjavi z Lojzetom Udetom, a tudi z nekaterimi zgodovinarji, ki so Narodno vladu SHS v Ljubljani napadali, jo Švajncer zagovarja in ji daje priznanje, da je v kratkem in težkem času veliko naredila, saj je zbrala 15.000 vojakov. V vojaškem pogledu hvali še zlasti poverjenika za Narodno obrambo dr. Lovra Pogačnika. Prizadevanja je treba vladi in dr. Pogačniku priznati, kljub temu pa se lahko vprašamo, kje so bili vojaki, ko bi jih potrebovali general Maister, a še bolj major Alfred Lavrič in nato poveljniki na Koroškem v začetku maja 1919. Ali jih ni Narodna vlada poslala v napačne kraje, ko bi jih najbolj potrebovali ob severni meji? Po drugi strani pa se moramo vprašati, kje bi bile slovenske meje, če Narodna vlada ne bi ob nastanku Države SHS začela ustanavljati slovenske vojske?

Avtor nam v knjigi pove, da slovenska vojska ni nastala slučajno, kot rezultat prizadevanja tega ali onega posameznega oficirja, čeprav so odločni posamezniki veliko pripomogli k njenemu nastanku. Njeno ustanavljanje je vodila Narodna vlada SHS v Ljubljani. Slovenska vojska ni bila ustanovljena kot neka prehodna vojaška organizacija do vključitve v jugoslovansko, pravzaprav srbsko vojsko. Načrt za njeno ureditev je predvideval samostojno vojsko, ki bi imela le skupnega vrhovnega poveljnika. Sprva je slovenska vojska delovala kot II. vojno okrožje v okviru vojske Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, vendar zelo samostojno in le v rahli povezavi z Zagrebom. Po ukinitvi vojnih okrožij v Sarajevu, Mostarju, Splitu in v Zagrebu že v letu 1918, je bilo jasno, da tudi slovenska vojska ne bo mogla dolgo zadržati svoje samostojnosti. Februarja 1919 je bilo ukinjeno še II. vojno okrožje v Ljubljani in ustanovljena Dravska divizijska oblast. Ta je postopoma vnašala v slovensko vojsko spremembe, poskrbela za razslovenje te vojske in poleti 1919 za njeno ukinitve. Avtor ugotavlja, da se je leta 1945 nekaj podobnega zgodilo s slovensko partizansko vojsko.

Lojze Penič

Mate Šimundić: Zgodovinski pomen nepoznane ljudske pesmi iz Sinja.
ČZN 1990, 1, str. 45–56

V prvi številki Časopisa za zgodovino in narodopisje letnika 1990 je dr. Mate Šimundić predstavil izredno zanimivo neznano ljudsko pesem o naselitvi Hrvatov iz Sinja in okolice na Ptujsko polje, v okolico Borla in Ormoža.¹ Kot je zapisal, lahko resničnost sporočila pesmi potrdi le arhivski viri, je pa — kot je zatrdil — neizpodbitno, da se je ta pohod zares zgodil, kot je opisan v pesmi. Domišljija ljudskega pesnika si ni izmišljala velikih dogodkov, pel je o vsem, kar se je zgodilo. Pesnik je bil le zapisovalec resničnih dogodkov. Gotovo je, da je pesem nastala neposredno po odhodu Sinjčanov v Slovenijo...²

Ob tej načelni trditvi o neizpodbitnosti pa skuša pisec načelo potrditi tudi z razlago elementov in navedb iz pesmi. Naslednje vrstice naj bodo prispevek k temu na področju, ki je ostalo ob strani. O pesmi bodo skušale soditi z obravnavo orožja, kot ga pesem predstavlja.

V pesmi je navedeno naslednje orožje: pušca, puška šarka, dugo kopje, sabja oštrica, buzdovan, samokres, kot del pribora prah olova (pri čemer je zapisovalec pesmi verjetno izpustil veznik in bi moralo biti praa i olova, kot je v drugih podobnih pesmih), nož o pojasu, duga puška, nadalje puška, ki visi u pripašaju, sabja briotkinja, perni buzdovan, dugo kopje, kot del bojne opreme ploče zlatne na prsin junačkin, sabja dimiškinja, puše, sabja demeškinja, turske sabje, kopje in gole sabje. Posamezni izrazi se ponove, kot tudi sabja dimiškinja in sabja demeškinja pomenita v obeh primerih sabljo damaščanko.

Pesem omogoča naslednjo predstavo o oborožitvi in bojni opremi bojevnikov, o katerih govori:

Moški, ki so jih njihovi poveljniki pozivali na pot, naj bi vzeli s seboj puško, kopje, sabljo, buzdovan, dva samokresa in smodnik (če gre pri izrazu praa za smodnik, čeprav je čudno, zakaj naj bi ga nosili v bisagah, ko pa so bili smodniku namenjeni posebni deli bojne opreme, s svojimi imeni nastopajo v ljudskih pesmih) ter olov — krogle iz svinca.

Opis tistih, ki so odšli na pot, pa pove, da je imel moški bojevniki dolgo puško, dve puški (torej pištoli) za pasom, ob nogi mu je visela sablja, v roki je držal buzdovan in kopje (kar verjetno pomeni, da je držal samo kopje in mu je buzdovan visel na zapestju). Na glavi je imel kučmo (kapo od divji zvir) in na prsih ploče zlatne, kar ne more pomeniti drugega kot toke — okrasne naprsne ploščice, ostanek ali sled njihovega predhodnika oklepa.

Oborožene so bile tudi ženske. Za pasom so imele nože in svitile samokrese.

Najbogatejše orožje sta predstavljali puška šarka in damaščanska sablja, kar so Sinjčani poklonili Ptuj ali tistemu pač, ki jim je dal v pozdrav mestne ključe. Med naštevanjem vidnih Sinjčanov je posebej poudarjeno, da ima Jozo Murat sabju demeškinju, torej damaščanko.

Pesem daje tudi skopo podobo o bojevanju s Turki, hkrati pa sovražnika istoveti s Turki in drugih sovražnikov ne pozna. Šima Kačić se je lahko boril kar z dvema Turkoma, Vrane Zemljarić pa je udaril na turške sablje, lomil kopja in boj končal z buzdovanom. Tudi drugi so puškam »oganj dali«, kar verjetno pove, da so streljali, na gole sablje udarjali in »golim rukama dušmane vatali.«

Tako in toliko pove pesem sama, kaj in kako pa si je navedeno mogoče razložiti?

Kaj nam daje podoba o orožju iz pesmi, če jo primerjamo s strokovno literaturo o tovrstnem orožju? Kakšen je odgovor, če pesem po tej plati primerjamo s temeljnimi deli, kot so: Vejsil Čurčić: Starinsko orožje, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1926, str. 109–138; Vejsil Čurčić: Starinsko

oružje u Bosni i Hercegovini, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1943, str. 21–226; Gavro A. Škrivančić: Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Beograd 1957, posebna izdaja Srpske akademije nauka; Djurdjica Petrović: Dubrovačko oružje, Beograd 1976, posebna izdaja Vojnog muzeja. Mogoče je uporabiti tudi kataloge Marije Šerčer iz Povijesnega muzeja Hrvatske v Zagrebu. Seveda bi bilo mogoče iskati primerjave tudi v drugi literaturi, toda naj bo to dovolj.

Ali po našeti literaturi orožje iz pesmi ustreza obdobju kmalu po letu 1493, ko naj bi pesem nastala?

Do odgovora je mogoče priti z obravnavanjem vsakega orožja posebej. Na prvem mestu je sablja kot najbolj značilno orožje.

V dubrovniškem arhivu je sablja na primer prvič omenjena na dokumentu iz leta 1363 — »la sabia granda«. Vendar je bila v drugi polovici 14. stoletja sablja v Dubrovniku prava redkost, v dokumentih je omenjena samo trikrat. Pogostejša je postala v 15. stoletju, toda še zdaleč ni izpodrinila meča in postala splošno razširjeno orožje. Zanesljivo ni moglo biti bistveno drugače na sinjskem območju, na katero se pesem nanaša. Ne gre samo za dokumente in tovrstne navedbe o sablji, marveč za splošno priznano dejstvo, da se je sablja začela uveljavljati v Evropi šele po začetku turških napadov, deloma že v 16. stoletju, predvsem pa v 17. stoletju. Čeprav velja za Balkan gotovo prvo izmed obeh navedenih stoletij, ni mogoče pričakovati, da bi bil vsak ali vsaj skoraj vsak vojak v sinjski krajini oborožen s sabljo. Ob koncu 15. stoletja tudi na Balkanu pri neturških vojaki sablja še zdaleč ni izpodrinila meča. Tudi na Balkanu je ostal meč še zelo dolgo v uporabi. V Črni gori so nosili meče celo še v drugi polovici 18. stoletja, čeprav so bili že zelo redki in so veljali za zastarelo orožje. Meč omenja tudi Njegošev Gorski vijenac. Značilno pa je, da obravnavana pesem meča ne omenja niti enkrat, ne samo meča, tudi ne njegovih izpeljank, kot sta bila udrihač in predirač oklepa. Zato se tak opis ne more nanašati na konec 15. stoletja in tudi ne na 16. stoletje, skoraj gotovo tudi ne na večji del 17. stoletja.

Zanimivo je, da je v pesmi, ki naj bi nastala ob koncu 15. stoletja, največkrat omenjeno orožje puška. To je popolna nelogičnost, saj je bilo takrat to orožje šele na začetku poti do prave uveljavitve, še daleč pa od množičnosti, o kateri govori pesem, saj naj bi jo imel vsak vojak.

Razlaga o puški v ljudskih pesmih na Balkanu bi terjala precej prostora, kar pa ni namen tega članka. Po literaturi, ki govori o teh vprašanjih, pa je nesporno, da ljudska pesem in sploh hrvaška ter srbska terminologija uporabljata izraz puška šele za kremenjačo, torej za puške in pištole, ki so se zares uveljavile šele z začetkom 18. stoletja. Predhodnica kremenjače je bila kolašnica in je s tem imenom tudi nastopala. Izum iz začetka 18. stoletja (iz leta 1515 ali 1517) je imel, kot je zapisal Čurčić, taban s čarkom na kolo. Kljub temu pa nikjer ne omenja, da bi se zaradi tega puška imenovala čarka, če na primer sprejememo razlago, da se je avtor ali zapisovalec ljudske pesmi zmotil in je namesto čarka nastala šarka. Po drugi strani pa je šarka tudi zares poimenovanje za puško kremenjačo, bolje rečeno za puško s pisano, šareno cevjo. Izraz je precej redkejši kot so druga imena za razne vrste pušk, toda obstaja in to je pomembno. S kovanjem jekla in železa je dobila cev značilen okrasek in zato postala šarena, torej šarka. Pogosto in uveljavljeno ime za to puško je bila džeferdar, hkrati pa je to orožje značilno prav za Bosno in Hercegovino ter Črno goro. Te puške so iz 18. in 19. stoletja. Čurčić sicer dopušča možnost, da so začeli kremenjače v Bosni in Hercegovini uporabljati že v 17. stoletju, zapiše pa, da je bilo mogoče tako, toda tega ne trdi. Hkrati pa je najboljši poznavalec starega orožja jugoslovanskega Balkana zapisal, da je bila prav kremenjača tista puška, na katero je ljudska pesem ohranila toliko lepih spominov.

Ker ni razloga, da bi ovrgli njegovo trditev, je lahko pesem o naselitvi Sinjčanov na Štajersko nastala najprej v 18. stoletju (ali seveda kasneje).

Da pa ne gre zgolj za vprašanje poimenovanja za različne vrste pušk, pove tudi nekaj preprostih dejstev o pogostosti oziroma redkosti strelnega orožja še veliko po tistem, ko naj bi vsak Sinjčan že imel svojo puško. V Črni gori je bilo na primer ob nekem preštevanju v 17. stoletju 8027 bojnikov, od tega jih je bilo samo 800 oboroženih z arkebuzami (torej puškami). Drugi so imeli še loke in pušice.

Značilno je, da pesem, ki naj bi se nanašala na konec 15. stoletja, ne pozna ne lokov in ne samostrelcev.

Po opisu sinjskega bojnika naj bi vsak imel poleg dolge puške še dve puški za pasom. Pri tem ne gre za pomoto. V ljudski pesmi je dolga puška pomenila to, kar mi dandanes razumemo kot puško, mala puška pa je pomenila pištolo, bolj rečeno več vrst pištol-kremenjač, ki so vse imele še svoja značilna imena. To se seveda nanaša šele na 18. in 19. stoletje. V ljudski pesmi je tako mala puška enako kot pištola kremenjača, torej je lahko obravnavana pesem nastala šele, ko so te pištole poznali, spet najprej v 18. stoletju (ali kasneje).

Dodatek o možnosti kasnejšega nastanka ni dodan zaradi nezaupljivosti ali zgolj občutka. Pesem namreč pozna tudi samokres, orožje, ki je nastalo šele v 19. stoletju. Ker tudi pri tem ni razlogov za izpodbijanje Čurčičevih trditev, je samokres, kot je zapisal, »najmanjša mala puška dolga samo 25 cm, in se, kot pove že samo ime, neti sam brez kremena z netilko (kapslom)«. Pri samokresu je poudarek prav na majhnosti, saj ga je bilo mogoče nositi celo v žepu. Samokres »potajnicu« naj bi imele po ljudski pesmi vedno s seboj kraljevske in banske hčerke. Poleg tega je samokres tudi drugače veljal za nekaj ženskega. Pomagal naj bi tudi pri težkem porodu. Da bi olajšali porod, so nad porodnico ustrelili iz samokresa.

Po tej plati dejstva o samokresu ustrezajo tistemu, kar navaja ljudska pesem o Sinjčanih. Res naj bi imeli tudi možje po dva samokresa, toda samokrese so imele tudi žene. To ustreza, toda zato je še toliko bolj vprašljiva datacija. Po Čurčičevi razlagi samokresa je pesem nastala lahko šele v 19. stoletju, če ne vsa, deli o samokresu gotovo.

Med orožjem iz pesmi je zelo pomembno tudi omenjanje kopja, tok (čeprav pesem uporablja povsem neznačilno poimenovanje o zlatih ploščah na prsih) in buzdovana.

Kopje je, kot razlaga Škrivančič, staroslovanska beseda, hkrati pa eno najstarejših orožij srbske srednjeveške države. K temu je potrebno dodati, da je bilo kopje enako tudi orožje drugih balkanskih držav in območij, in ne šele v srednjem veku, marveč že več tisočletij prej. Torej so kopje poznali in uporabljali tudi ob koncu 15. stoletja, ko naj bi pesem o Sinjčanih nastala. Čeprav to govori v prid dataciji, ki jo je postavil dr. Šimundić, pa hkrati datacije ne omejuje samo na to obdobje. Kot so bila kopja (ali sulice) v uporabi že prej in enako ob koncu 15. stoletja, so jih uporabljali tudi kasneje. Nekateri deli konjenice so v evropskih državah kopja poznali celo do prve svetovne vojne.

Pesem, ki naj bi nastala ob koncu 15. stoletja ali v prvem desetletju 16. stoletja, in ki naj bi pripovedovala o tem obdobju, ne pozna za tedanje čase najbolj značilnega dela bojnikove opreme — oklepa. Ne gre samo za bogati polni oklep velikašev, marveč za vse, kar razumemo pod oklepom. V pesmi ni ničesar tudi ne o verižni srajci ali kakršnikoli čeladi. V verižnih srajcih in s čeladami je nastopala celo turška konjenica, varovanje telesa pa je bilo pri evropskih vojakih tako ali tako samo po sebi razumljivo, zlasti imenitnejših. Pesem o Sinjčanih ne pozna ničesar o tem, omenja le zlate plošče na prsih.

Kot rečeno, gre za toke in so »ploče zlatne« povsem neznačilen izraz za ta del bojevnikove opreme. Toke so bile spomin na nekdanji oklep, spet je mogoče dodati, da so najbolj značilne za 18. in 19. stoletje. Bile so zgolj okrasek in brez naloge varovati telo, kot je to moral njihov predhodnik oklep. Toke so bile srebrne ploščice (narodna pesem pozna tudi zlate), ki so za okras pokrivala prsi. Sprva so bile čez cele prsi, vse do naših dni je ostala na moških narodnih nošah sled za njimi v obliki dveh lepo oblikovanih ploščic. Tok si ni mogel privoščiti vsak. Za ene je bilo treba prekovati od 100 do 150 tolarjev, bile so težke do štiri kilograme.

Omemba tok ljudski pesmi iz Sinja jemlje možnost, da bi nastala pred (v najboljšem primeru) 17. stoletjem.

Tudi buzdovan ne omogoča natančnega datiranja pesmi. V obravnavanih krajih je bil v oborožitvi tako ob koncu 15. stoletja kot še veliko kasneje. V Bosni in Hercegovini je bil v uporabi še celo v prvi polovici 19. stoletja. Da ne bi bilo videti, kot da je bilo tako samo pod Turki, je mogoče dodati, da so tudi krajiški oficirji nosili buzdovane še v 18. stoletju.

K razmišljanju o orožju v pesmi je mogoče dodati tudi dvom o številu tistih, ki so se ali ki naj bi se odselili na Štajersko. Po pesmi je cesar vabil 500 mladeničev in pesem nikjer ne trdi, da jih je toliko tudi šlo na pot, kar je dalo razlago, po kateri naj bi bilo vseh potovalcev-naseljencev okoli 2500. Tako dobljen izračun je nastal ob majhnem nesporazumu, ki željenih 500 mladeničev obravnava kot 500 družinskih očetov, in ker je imela družina povprečno po pet članov, pride z množenjem do številke 2500. Cesar je želel vojake, ki mu bodo kot graničarji branili štajersko mejo (mogoče tudi res natanko 500, kot trdi pesem), toda ni iskal 500 družinskih očetov. Iskal je 500 oboroženih moških in zato 500 mladeničev ni mogoče razlagati kot 500 moških z družinami. Ob tem dvomu glede števila selečih se Sinjčanov ne gre za nasprotovanje trditvi v pesmi, kaj takega lahko omogočijo samo ustrezni viri, pač pa za nasprotovanje razlagi, ki je dobila z množenjem glede na povprečno število članov družine kar 2500 glav.

Kot je zapisal že dr. Šimundić, pesem ne omenja natančneje opredeljenih bitk ali bojev Sinjčanov s Turki. Iz opisa bojevanja, ki ga navaja, ko predstavlja posamezne junake, nas prej kot k bitkam in vojnām, pelje k vsemu tistemu, kar poznamo in sprejemamo kot bojevanje mejašev. Slovenci imamo dovolj podrobnosti o tem pri Valvazorju, podobno bojevanje pa je ostalo značilnost krajev ob turški meji še dolgo potem, celo v 19. stoletju. Ni šlo za boje in bitke, marveč se je na tej ali na oni strani meje nekaj boja in ropanja željnih posameznikov odločilo, naglo udarilo čez mejo, v vasi, ki so jo presenetili, naropalo, kolikor je moglo, tudi ubijalo, in se čim prej vrnilo čez mejo nazaj v domači kraj, kjer so jih seveda sprejeli kot junake. Tovrstni bojevniki so se pravim spopadom in bojem z vojaki izogibali, kolikor je bilo na teh pohodih bojevanja, so bili to samo spopadi s tistimi redkimi, ki so se jim postavili po robu. Tako je lahko prišlo tudi do pravih dvo-bojev, ki so potem dobili v ljudski domišljiji razsežnosti izjemnih junaštev (zato je projekcija teh dogodkov skozi optiko ljudskega pesništva zelo podobna projekciji, ki jo o podobi druge polovice 19. stoletja v ZDA dajejo na primer kavbojski filmi).

Mogoče ni narobe prav ob pesmi, ki jo je predstavil dr. Šimundić, omeniti tovrstno naše domače izročilo. Mejaško vojskovanje je ostalo zapisano tudi v ljudskem izročilu vzhodne Štajerske. Zgodbe o junaku Ropoši, Veržencih in Krucih so naša različica tega, kar se je dogajalo drugod po Balkanu ob dolgi turški meji. Sploh pa prav Ropoša, in kar je znanega o strelskih dvorcih, sili k iskanju morebitnih povezav s pesmijo o naseljevanju Sinjčanov, čeprav seveda ne v dobesednem smislu. Celotna naša Ropoša je nosil »železno srajco«, čeprav je živel dolgo za obdobjem, ko naj bi prišli Sinjčani na Štajersko.

Opis noše in oborožitev Sinjčanov iz ljudske pesmi, ki naj bi nastala ob koncu 15. ali v začetku 16. stoletja, pa skoraj popolnoma ustreza noši sinjskih alkarjev, kakor jo poznamo še dandanes. Zato je tudi razumljiva na primer kučma in ne čelada. Gre seveda samo za poskus sklepanja, ko razmišljam o možnosti, da je nastala pesem prav ob podobi sinjskih alkarjev, torej več stoletij za dogodki, na katere naj bi se nanašala, in zaradi česar je potem razumljivo tudi vse, kar povedo razmišljanja o orožju in bojni opremlitvi.

In kaj je ob vsem tem mogoče zapisati ob koncu?

Najprej seveda priznanje dr. Šimundiću, ki je predstavil pesem z zanimivim zgodovinskim izzivom in nas na ta način spodbudil k raziskovanju in razmišljanju o teh vprašanjih, glede same pesmi pa vendarle k zelo preprosti ugotovitvi: ali se opisana selitev Sinjčanov na Štajersko ni zgodila ob koncu 15. stoletja, ali pa, če se je, pa je pesem nastala šele več stoletij potem in zato ne zveni pristno. Takšna kot je, je v najboljšem primeru nastala v 18. stoletju (da ne rečemo celo v 19. ali 20. stoletju), če sprejmemo razlago, da so bili na primer deli o samokresu dodani šele kasneje in ne ob nastanku pesmi. Za ljudsko pesem, ki se spreminja od pripovedovalca do pripovedovalca, na kar je opozoril že dr. Šimundić, to seveda ne bi bilo nič čudnega. Zato bi bilo mogoče razmišljati tudi o tej možnosti. Prenašanje pesmi skozi stoletja je spremenilo tudi orožje, ki nastopa, toda ta poskus izhoda v silo bi bil zelo dvomljiv. Po eni strani ne bi bilo mogoče, da bi lahko pripovedovalci popolnoma izpustili orožje iz obdobja okoli 1500, na primer meč, in ga nadomestili s kasnejšim, po drugi strani pa so bojevniki in njihova oborožitev vendarle opisani tako natančno, da je prav na tem področju opazna posebna skrb tistih, ki so pesem prenašali od ust do ust (ali pa, da bo bolj preprosto, skrb tistega, ki je pesem spesnil).

Na Slovenskem seveda ne moremo postati preučevalci bosenskohercegoveškega, hrvaškega, črnogorskega in podobnega balkanskega orožja in bi bila tudi ta zapisana razglabljanja odveč in predolga, če ne bi bila pesem, ki jo je v ČZN predstavil dr. Šimundić, izjemno pomembna tudi za nas. Tako kot je bila predstavljena, lahko pomeni, če bodo ostale trditve iz nje neovržene, izredno novost pri poznavanju preteklosti severovzhodne Slovenije in še bolj etnogeneze tukajšnjega prebivalstva.

Janez J. Švajncar

Zbornik Minoritski samostan na Ptuju 1239—1289 in njegove spremne publikacije.

Ob 750-letnici minoritskega samostana na Ptuju je izšlo več publikacij, ki so bile izdane v zvezi s proslavo tega pomembnega jubileja. Osrednje mesto med njimi gotovo pripada zborniku, vendar pa je opozoriti tudi na ostale. Gre za predstavitev samostanske knjižnice, za katalog razstave Pretiosa sacra et documenta historica, za prikaz slovenske minoritske province in za tekst priložnostne igre, ki v obliki pasijona prikazuje zgodovino ptujskega samostana.

Zbornik, ki sta ga uredila dr. Jože Mlinarič in pater Marjan Vogrin obsega 448 strani, je primerno ilustriran ter opremljen z nemškimi, angleškimi in italijanskimi povzetki. V njem so zbrani prispevki 14 avtorjev, zaključujeta pa ga registra osebnih in krajevnih imen ter slovensko-angleški sinopsi. Kar zadeva knjižno plat zbornika, lahko rečemo, da je po izdelavi in izgledu vzorna, da premore le malo tiskarskih napak (Učne delavnice Ljubljana) in da je po lektorski (M. Mahnič) in korektorski (F. Vrtič) strani skoraj brezhibna. Tej kvalitetnosti

zbornikove knjigoveške podobe odgovarja tudi njegova vsebina, ki opredeljuje vlogo in pomen minoritov nasploh in posebej na Ptuj, kjer so se pojavili pred 750 leti ter duhovno, kulturno in umetnostno obogatili njegovo zgodovinsko usodo.

Zbornik je vsebinsko sestavljen zelo pregledno, saj uvodnima člankoma o nastanku, razvoju in pomenu minoritskega reda sledijo 3 sestavki, ki obravnavajo zgodovino ptujskega samostana od nastanka do danes. Naslednjih 5 se bavi z njegovo vlogo pri razvoju naše likovne umetnosti, dva nas opozarjata na njegov pomen pri razvoju šolstva in pri narodnostnem prebujanju, dva pa nas seznanjata s samostansko knjižnico in z arhivskim gradivom, ki je povezan z njegovo zgodovino. Za uvod služijo kratki prispevki redovnega generalnega ministra p. Lanfranca Serrinija, samostanskega gvardijana p. Marjana Vogrina in glavnega zbornikovega urednika dr. J. Mlinariča, zaključujejo pa ga osebno in krajevno kazalo ter slovensko-angleški sinopsi.

V prvem od uvodnih člankov nas p. Metod Benedik seznani s temeljnimi navodili minoritskega reda, ki jih je izoblikoval Frančišek Asiški na osnovi splošnega gibanja, stremečega po revščini (skromnosti) kot reakciji na vedno bolj prisotno bogastvo (sijajnost) fevdalizirane cerkve. Ceremonialno pristopanje k teološkemu Bogu naj bi nadomestilo preprosto in neposredno kontaktiranje z njegovo čuteče pojmovano vseprisotnostjo, ki se je najbolj človeško izrazila v Kristusu kot simbolu skromnosti, dobrote in ljubezni. Drugi članek, napisan od p. Gennara Bove iz Rima nas vodi po poteh prvih minoritov, ki so se še za življenja svojega ustanovitelja (+ 1226) razšli po Evropi in se tako naglo namnožili, da so sredi 13. stol. šteli že 30–40.000 redovnikov. Organizirani so bili po provincah in kustodijah, med katerimi sta bili za nas zanimivi avstrijska (od 1235) in štajersko-koroška (od 1. pol. 16. stol.), ki so jo sestavljale štajerska, koroška in kranjska kustodija z 11 samostani.

Sledijo sestavki, ki obravnavajo zgodovino minoritskega samostana na Ptuj od začetkov do danes. Prispevali so jih J. Mlinarič, A. Ožinger in p. M. Vogrin. Najobsežnejši in najtemeljitejši med njimi je Mlinaričev, ki nam orisuje zgodovino samostana od 1. pol. 13. stol. do konca 18. Prikaz temelji na vseh dosegljivih ali drugače znanih virih, zato je bogato dokumentiran in v okviru možnega skoraj popoln. Vendar pa: Walseeji niso izumrli l. 1400 ampak v glavni, od l. 1434 visokosvobodni veji šele l. 1466, gospodarska kriza v 15., 16. in 1. pol. 17. stol. Ptuj ni pestila tako močno in trajno kot n.pr. Maribor. Ptuj jo je občutil le v zadnjih četrtinah 15. in 16. stoletja, sicer pa je na račun tranzitnega prometa, skladiščnega prava ter deželno knežjega utrjevanja gradu in mesta doživljal tako živahen razvoj, da o kaki krizi v njem ne moremo govoriti, ne oziraje se na to, kako se je to odražalo pri darežljivosti njegovega prebivalstva nasproti minoritom. Anton Ožinger predstavlja usodo samostana med leti 1800 in 1918. S tem da je samostan l. 1789 prevzel dolžnost upravljanja tri leta preje ustanovljene župnije in da se je v l. 1848–50 prelevil iz fevdalnega gospodarja v lastnika ogromnega veleposestva, se je njegov delokrog močno spremenil. Oboje je namreč dodatno obremenilo njegovo tradicionalno dejavnost, kljub temu pa je samostan našel dovolj moči tudi za bogato duhovno in vzgojno aktivnost. Vpogled v to nam nudijo predvsem vizitacije, ki so se vršile v letih 1806, 26, 61, 71, 79, 91, 1909 in 15. Glede dileme, kje je bil prvotni sedež ptujske pražupnije, ki jo avtor pušča odprto, se pridružujem mnenju H. Pircheggerja in ne Ljubše-Kovačiča. Pater Marjan Vogrin se je lotil prikaza zadnjih 70 let samostanske zgodovine. Svojo veliko krizo je samostan doživljal predvsem po prvi vojni, ko je l. 1922 prešel iz avstrijsko-štajerske v hrvaško-jugoslovansko provinco. Zelo je upadlo število redovnikov in samostan je zašel v dolgove, a se je do proslave 700-letnice leta 1939 zopet opomogel. Za to priložnost so obnovili cerkev in samostan ter tudi sicer razvili raznovrstne dejavno-

sti. Nemška okupacija je vse to izničila, razen tega pa je bila 4. 1. 1945 uničena še cerkev. Osvoboditev ni prinesla olajšanja. Nacionalizacije, preganjanja in razne šikane so bile redno prisotne, višek pa so dosegle, ko so na kraju cerkve postavili popolnoma neadekvatno poštno poslopje. Vendar dejavnosti samostana, zlasti pastoralne, zaradi tega niso bile prekinjene, obratno, po letu 1980 so se pomnožile ter dosegle višek med leti 1985 in 89, ko so zmogle vsestransko obnovo samostana, posvečeno njegovemu 750-letnemu jubileju.

Sledi vrsta 5 sestavkov, ki obravnavajo samostan z likovne plati. Jože Curk prikazuje stavbno zgodovino samostana ter poskuša na osnovi gradbenih elementov in arhivskih virov razplesti kompliciran razvoj njegove arhitekture, ki za enovitimi baročnimi fasadami skriva svoje zgodnjegotsko jedro. Ob tem je opozoriti na naknadno odkritje, da se je kapiteljska sobana sklepala s 3/8 in ne 5/8 zaključkom, kot ga je avtor po celjski analogiji predvideval. Marijan Zadnikar je objavil nekoliko korigiran in razširjen prikaz samostanske cerkve in njene povojne usode, v katerem je združil svoje objave, ki so izšle v Varstvu spomenikov III/1950, IV/1951–52 in XIII–XIV/1970. V članku opozarja na povojni odnos oblasti do samostana kot kulturnega spomenika, katerega rezultat je funkcionalistično poštno poslopje na mestu nekdanje cerkve, ki se tragikomično vključuje v njegov baročen ansambel. Tudi prispevek Sergeja Vrišerja o baročni podobi samostanske cerkve je le razširjena in nekoliko spremenjena razprava, ki jo je avtor objavil že v Ptujskem zborniku V. leta 1985. Avtor nas seznaja s kiparsko okrasitvijo porušene cerkvene fasade iz konca 17. stol. in z uničeno cerkveno opravo iz srede 18., ki je izvirala pretežno iz delavnice mariborskega kiparja Jožefa Strauba. Sledi članek Marjetice Simoniti, ki se bavi z liturgično opremo samostana, od katere je relativno malo ohranjenega. Rekvizicije plemenitih kovin s strani države v letih 1528/37, 1703, 1793/1813 so namreč opravile svoje. To se vidi že iz seznama dragocenosti, ki so morale biti oddane med leti 1793 in 1813 ter so samostan skoraj popolnoma osiromašile. Kljub vsem tem tegobam pa se je vendarle ohranilo še nekaj cerkvenega posodja, ki sega po nastanku od 1. pol. 18. do konca 19. stol. ter šteje tudi nekaj dragocenih primerkov. O ostali samostanski opremi govori Marjeta Ciglencečki. Gre predvsem za umetnoobrtne, kiparske in slikarske izdelke, ki so napolnjevali in krasili samostanske prostore zlasti refektorij in nastajali od konca 17. stol. dalje. Ker so sedaj večinoma uničeni, nam o njih največ povedo podroben inventar iz l. 1788, samostanska kronika iz l. 1861 in jubilejna publikacija *Pax et bonum* iz l. 1939. Dandanes je od vsega tega zaradi vojne vihare ohranjenega bore malo, med njim pa izstopa kip Marije z otrokom iz ok. l. 1300, ki kaže na severnofrancosko-gornjerenske stilne vplive.

Naslednja sestavka prikazujeta vlogo minoritov pri razvoju ptujskega šolstva (Nada Jurkovič) in pri narodnostnem prebujanju tukajšnega slovenstva pred prvo vojno (Kristina Šamperl-Purg). Enako kot župnija je tudi šola pri minoritih vedno veljala za slovensko. V samostanu je delovala med leti 1792 in 1852 oziroma 1870, ko se je preselila v nekdanji dominikanski samostan in l. 1877 v lastno šolsko poslopje, vendar so minoriti tudi poslej poučevali verouk v slovenščini. Zaradi slovenske orientacije se je samostan vključil tudi v narodno-probudno gibanje ter ga podpiral s pridigarstvom in vsakdanjim poslovanjem pa tudi s kulturno in občasno celo politično dejavnostjo v mestu in zlasti na podeželju. Ker je predstavitev samostanske knjižnice izpod peresa Jakoba Emeršiča ponovljena kot uvodni tekst v posebni publikaciji, jo bom obravnaval tam. Zadnji članek, ki sta ga napisala Marija Hernja Masten in Peter Pavel Klasinc, se bavi z arhivskim gradivom, ki zadeva zgodovino samostana. To gradivo, ki je danes raztreseno po raznih arhivskih ustanovah, sestavljajo listine, kopalne knjige, urbarji, razni rokopisi in kronike, zlasti L. Pečkova iz l. 1861. Precej tega gradiva je v ZAP

in ŠDA, okoli 15 tm pa tudi še v samem samostanu, vendar v glavnem iz 19. in 20. stoletja.

Kot iz povedanega spoznamo, je zbornik tematsko zaokrožen tako, da samostan predstavlja z vseh vidikov njegove dejavnosti. Ta je skozi stoletja dobivala sicer različna obeležja, vendar pa ostajala vedno zvesta ustanoviteljevim napotilom. Ta so, kot je v uvodu lepo povedal J. Mlinarič, njegove zavezanice kljub mnogim, pogosto tudi negativnim življenjskim preizkušnjam vendar vedno znova usmerjale k duhovnemu prevrednotenju svetnih pogojev njihovega poslanstva.

Razprava o samostanski knjižnici je, kot rečeno, izšla v posebni, 70 strani obsegajoči knjižici. V njej nas avtor Jakob Emeršič seznanja najprej z njeno zgodovinsko usodo, ki ji ni bila najbolj naklonjena, a so vendar njene izgube manjše, kot je prvotno kazalo. Sledita pregled knjižničnih katalogov od l. 1774 dalje in seznam 480 razrešenih ekslibrisov od 16. stol. dalje, zaključuje pa jo splošni oris fonda, ki obsega 4860 knjig, izvirajočih iz vseh novoveških stoletij, največ pa iz 18. Med ohranjenimi deli je gotovo najpomembnejši Trubarjev Novi testament ter Pavlova pisma Korinčanom in Galatejcem iz let 1557–61, med zgubljenimi pa nürnberška kronika iz l. 1552, filozofski spisi F. Tirnbergerja iz l. 1756–57 in pesnitev Juriha Hauptmaniha iz l. 1694. Od istega avtorja je tudi dramski tekst Manjši in ponižani bratje, ki v 14 prizorih v obliki pasijonskih postaj predstavlja 750-letno zgodovino minoritskega samostana in njegovih prebivalcev. Gre za dogodke v letih 1239, 1438, 1474, 1587, 1645, 1662, 1672, 1704, 1786, 1908, 1914, 1941, 1945 in 1955, ki so prelomno vplivala na njegovo usodo.

Sočasno je minoritska provinca izdala publikacijo *Mir in dobro*, ki jo je zbral in uredil p. Janez Šamperl. Z njo se provinca predstavlja kot sicer maloštevilna (le 43-članska) a izredno aktivna in učinkovita redovna organizacija, ki vzdržuje 9 samostanov (v Ptuj, Piranu, Vidmu pri Ptuj, Ptujski gori, Podlehniku, Sostrem, Ljubljani in Grazu) in 2 filialni hiši (v Dornavi in Svečah na Koroškem), medtem ko 8 njenih članov deluje izven province v Italiji, Avstriji, Nemčiji in Zambiji. Vsebinsko raznolika, bogato ilustrirana in čedno urejena publikacija je izrazito informativnega značaja, zato ji nekaj napačnih zgodovinskih podatkov pri opisih štajerskih samostanov ni šteti v preveliko zlo.

Končno je Pokrajinski muzej Ptuj v zvezi s samostansko proslavo izdal v seriji svojih katalogov vodnik po priložnostni razstavi cerkveni dragocenosti Ptuj in Ormoža ter po arhivskih dokumentih, povezanih z zgodovino minoritskega samostana od l. 1300 dalje. Bogata razstava in lep katalog, pri katerem so kot avtorji sodelovali Jože Mlinarič in Kristina Šamperl-Purg ter Marjetica Simoniti in Stanka Firbas, sta nam kljub mnogim izgubam teh dragocenih predmetov pričarala pomen in vlogo cerkve pri razvijanju lepih umetnosti, preko katerih se je uresničevala vedno prisotna želja ljudi po duhovno lepem in snovno dragocenem. Med razstavljenimi dokumenti so bili zaradi okrasja opazni zlasti dvokolonski rokopis in notni tekst iz 15. stol. ter ustanovni listini iz l. 1692, med zlatarskimi izdelki pa ciborij iz ok. l. 1510, kelih iz l. 1563, monštranca iz l. 1618, avgsburška kelih iz l. pol. in konca 17. stol., kelih iz l. 1751, monštranca iz l. 1757 in 1765, kelih iz l. 1846, Tratnikova monštranca iz zač. 20. stol. in Plečnikov kelih iz ok. l. 1945.

Iz bežnega poročila je razvidno, kako bogato raziskovalno in založniško dejavnost je sprožila obletnica samostana in kako je znova požlahtnila zgodovinski spomin starodavnega mesta ob Dravi, ki mu prav tovrstne ustanove in prireditve zagotavljajo tudi v bodoče njegovo sporočilno veljavo v okviru tradicionalnega kulturnega poslanstva.

Jože Curk, Ljubljana

Vodnik po Ptuj in okolici ter več sočasnih publikacij

Bibliografija Ptuja se je sočasno z minoritskim zbornikom in spremnimi publikacijami obogatila še z nekaterimi izdajami, ki so vredne vsaj bežne omembe. Gre za vodnik po Ptuj in okolici, za vodnika po muzejskem lapidariju, za katalog starih mestnih vedut in za brošuro o zgodovini kletarstva na Ptuj.

Vodnik po Ptuj in okolici je izdala Kulturna skupnost Ptuj, uredil ga je Andrej Brence, članke zanj pa so prispevali Andrej Brence, Marjeta Ciglenečki, Blagoje Jevremov, Ivan Lovrenčič, Irena Mavrič in Kristina Šamperl-Purg. Vodnik žepnega formata z okoli 120 stranmi je bogato opremljen z barvnimi fotografijami Stojana Kerblerja vendar pa brez paginacije, kar mu nekoliko zmanjšuje praktično uporabnost, posebno posrečena pa tudi ni priložena karta, ki je informativno preskromna. Vodnik je vsebinsko logično sestavljen: zgodovinskemu orisu in prikazu aktualnih turističnih privlačnosti (vinarstva, letnih sejmov in pustnih običajev), sledi ogled mestnega jedra in predmestij, na koncu pa obisk okolice. V zgodovinskem orisu je nekaj nepreciznih trditev kot n. pr. da je bil Ptuj že v 2. stol. sedež škofije, da ga je salzburški nadškof dobil od kralja v fevd (dejansko v last), da je bil Ptuj ob koncu 9. stol. cvetoče mesto (dejansko je to bil v 2. pol., l. 898 pa je bil že prvič opustošen od Madžarov), da je ležal ob Prešernovi ulici (dejansko zahodno od nje), da je Ptuj od srede 15. stol. stagniral (dejansko se je temu relativno uspešno upiral, saj je postal pomembna mejna utrdba in oskrbovalno središče za Vojno krajino, resnično propadel je šele po odmiku meje l. 1699, kugi l. 1680/81 in požarih 1684, 1705 in 1711). V poglavju o srednjeveškem Ptuj je omeniti, da je minoritska cerkev iz okoli 1280 in ne 1260 ter da samostan ni šele ob koncu 17. stol. zaprl notranje dvorišče ampak že vsaj sredi 16., da se za Oktaviana navadno uporablja vzdevek Avgust in da XIII. legija Gemina ni prišla na Ptuj za vlade Galliena (takrat le ponovno in samo njen del) ampak l. 45/46 za vlade Klavdija, da je proštijaska cerkev nastala v 2. četrtini, njena zahodna polovica pa v zadnji četrtini 12. stol., da portal z reliefom Prestola milosti ni v severni ampak v zahodni steni severne ladje, da dominikanski samostan ni dvonadstropen ampak dvoetažen, da je bil njegov dolgi kor med prvimi v Srednji Evropi in ne v Evropi, da je zahodni stolp na gradu nastal verjetneje v 1. pol. 11. stol. kot v 10., zagotovo pa ne v 9., da zadnji Ptujčan ni bil Friderik V. ampak IX. (+ 1438), da nadškof Ptuja ni l. 1555 prepustil nadvojvodi Karlu II. ampak Ferdinandu I., da portal v Pletarski ulici s kaneliranimi pilastroma in kapiteloma v obliki levjih mask ni gotski ampak renesančen, da proviantna hiša ni nastala l. 1558 ampak l. 1588 in da pri ž. c. sv. Ožbalta izkopani kamnoseški detajli niso ostanki portala ampak stebrestega tabernaklja iz okoli l. 1535. Tudi pri opisu ptujske okolice je prišlo do nekaterih spodrseljajev: Borl ni šele leta 1488 ampak že l. 1481 prešel v posest Matije Korvina, ki ga je l. 1488 podaril Szekelyjem, katerim je pripadal do ok. l. 1620, kiparski okras Ptujске gore ni iz konca 14. in zač. 15. stol. ampak iz konca 14. in 1. tret. 15. stoletja, parlerjanske maske na Hajdini so iz okoli 1380—90 in ne iz zač. 15. stol., Vurberk so dobili v salzburški fevd l. 1246 Ptujčani, l. 1441 (ne 1468) Stubenbergi, od l. 1639 so ga imeli Herbersteini, med leti 1715 in 1885 Attemsi in šele od l. 1907 ponovno Herbersteini, ki so ga združili s Ptujem. Tukajšna Marijina Cerkev ni bila l. 1773 obnovljena ampak po načrtih J. N. Fuchsa nanovo zgrajena. Dornava se prvič omenja že l. 1178 in ne šele l. 1315, graščino so povečali in ji dali sedanji izgled Attemsi med leti 1739—43, freske v glavni dvorani iz l. 1708 pa so delo tirolskega slikarja J. C. Wagerja in ne F. I. Flurerja. Formin arheološko sicer res sega do bronaste dobe, vendar je znan predvsem po dejstvu, da je bila tu rimska naselbina, zelo verjetno poštna postaja Ramista ob cesti Poetovio-Siscia.

O Vodniku po lapidariju, ki ga je l. 1988 založil in izdal Pokrajinski muzej Ptuj, je pisala že Iva Curk v ČZN NV 25/1989 p. 296–97, zato njene ocene ne bom ponavljal. Ker pa je isti vodnik v skrajšanem besedilu, vendar z daljšim nemškimi povzetkom izšel pod števil. 168 tudi v seriji vodnikov, ki jih zalaga Založba Obzorja, izdaja pa Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine tudi tega lahko obidem s pripombo, da nemški prevod, čeprav je prevajalsko korekten, ni strokovno neoporečen, ker ga pač ni opravil ali pa vsaj pri njem sodeloval avtor arheolog.

Brošura Stoletja kletarstva na Ptuj, ki jo je založil in izdal Pokrajinski muzej Ptuj, je predvsem kulturniškega pomena. Šteje 44 strani, vendar ni paginirana, a je bogato ilustrirana z barvnimi fotografijami Stojana Kerblerja. Njeni avtorji Iva in Jože Curk, Kristina Šamperl-Purg, Andrej Brence in Anton Skaza nas prav na kratko a poučno seznanjajo z zgodovino vinarstva na Ptuj ter z njegovim trenutnim stanjem in perspektivami. Čeprav o vsem tem že marsikaj vemo, nam vendar brošura na celovit način predstavi kompleks vinarstva, te za Ptuj tako pomembne in popularne dejavnosti. Pri članku J. Curka je omeniti, da Herbersteini niso postali dokončni lastniki gradu že l. 1864 ampak šele po dolgih pravdah l. 1873, pri članku K. Šamperl-Purg da ne omenja gostinstva, ki je v 19. stol. zelo cvetelo (l. 1858 je bilo v mestu in obeh predmestjih kar 51 gostiln) in bilo sicer droben vendar zaradi številnosti kar pomemben preprodajalec konzumnega vina. Minoriti so Warechovo in sosednjo hišo kupili l. 1440 in ne l. 1447. Takrat so jo le osvobodili mestnih dajatev in v njej uredili samostansko točilnico. Andrej Brence nas seznani z etnološko podobo Haloz, z letnim programom vinogradniškega dela in z viničarstvom, ki je socialno posebno izstopilo po kmečki odvezi in bilo zato l. 1863 urejeno s posebnim zakonom, ki je z določenimi spremembami veljal prav do l. 1953. Prikaz sedanjega stanja vinogradništva in kletarstva je tema Antona Skaze, ki nam s pomočjo vrste podatkov predstavlja razsežnost te dejavnosti, ki ji za osnovo služi 2000 ha vinogradov in ki razpolaga z vsemi strokovnimi in tehničnimi dosežki sodobnega vinarstva. Tudi za to publikacijo velja pripomba, da sta nemški in angleški prevod korektna vendar strokovno oporečna, ker večkrat spreminjata vsebinsko smiselnoost člankov.

Končno je opozoriti še na publikacijo Ptuj na starih vedutah, katere tekst je l. 1983 izšel v katalogu razstave, ki je bila posvečena starim mestnim upodobitvam med koncem 17. in začetkom 20. stoletja. Soliden tekst Marjete Ciglenceki je ob novi izdaji doživel le malo popravkov, nov pa je podatek, da se za tkzv. šlezjskim anonimom iz l. 1713 skriva Friderik Bernard Werner (1690–1778), znamenit šlezjski risar, ki je vsaj trikrat potoval skozi Slovenijo. Pač pa je tekst mnogo bogateje opremljen, kot je bil v katalogu, saj so v njem upodobljene vse našete grafike (42) in fotografije (3).

Jože Curk, Ljubljana

Dušan JELOVINA: Starohrvatsko narodno blago, Zagreb, 1989, 104 str.

Verjetno ga ni na svetu naroda, ki ne bi občudoval najstarejših materialnih pričevanj o lastni biti. Njihova historična zgornost, umetnostnozgodovinske komponente ter vpetost ali morebitno preseganje istočasnih stvaritev v drugih okoljih so dodatne obligacije, terjajoče primerno ohranitev zanamcem. Področje osrednje Dalmacije je z naselitvijo Hrvatov dobilo novo vlogo, postalo je družbeno in kulturno žarišče mlade hrvatske države. Dolgo časa prevladujoč bizantinski pečat v družbenem ustroju se je po bitki pri Lovranu 799. moral sprijazniti z

napredujočimi frankovskimi elementi, tako da se je tu v marsičem ponavljala zgodba iz prekomorske bizantinske izpostave Ravenne z okolico.

Znani hrvatski arheolog Dušan Jelovina, strokovnjak za zgodnj srednjeveško materialno in duhovno kulturo Dalmacije, se je s knjigo Starohrvatsko narodno blago namenil predstaviti važnejše arhitektonske ter umetelne najdbe iz časa med 7.—12. st. na tleh Dalmacije. Krajša uvodna sinteza nas seznaja z zgodovinskimi črtami, večji del je umetnostno zgodovinsko — arheološko naravnano k cerkvam, izdelkom umetne obrti in vojaške opreme. Prvi razdelek uvajajo cerkveni spomeniki. Po Jelovini na tem področju ni večjega starohrvatskega naselja, kjer ne bi odkrili vsaj ostankov temeljev takratnih božjih hramov. Obelodanjenih je sedem — cerkev Sv. Križa v Ninu, Sv. Trojice v Splitu, Sv. Petra v Omišu, Sv. Jurja v Radunu-Kaštel Stari, Sv. Spasa v Cetini pri Vrljici, Sv. Donata na Krku ter Sv. Nikole v Prahuljah pri Ninu. Skupne značilnosti vseh so: čas nastanka od 9.—12. st., prevladujoči znaki predromanske ali zgodnjoromanske umetnosti ter danes nedvomno potrjeno dejstvo, da so jih gradili domači mojstri. Zato govorimo o tem ustvarjalnem naponu kot o starohrvatski umetnosti, v kateri lahko prepoznamo vplive poznoantične starokrščanske umetnosti in bizantinske dodatke.

Vsak objekt nam postreže s košem posebnosti, kljub temu bi se ustavili le ob cerkvi Sv. Spasa. Stoji na lokaciji vasi Cetina blizu izvira reke Cetine, območju pravijo domačini Vrljika. Eden njenih najstarejših delov je visok štiristrani zvonik, kot tak prvi po letih znan ohranjen zvonik na tleh matične stare Hrvatske. Po večkratnih prezidavah je dolga 21,50 in široka 7 m. Posvečena je bila Kristusu Rešitelju — Salvator — Sv. Spas. Okolica cerkve je pravzaprav največja doslej odkrita starohrvatska nekropola s stečki (okoli 850) na arei 11250 m². Pri izkopavanjih med l. 1947—1954 so raziskali skupno 1162 grobov. S preteklostjo pa so povezani tudi lankskoletni tukajšnji dogodki.

Čeprav je bila o razburjenih strasteh obveščena vsa jugoslovanska javnost, se je jasno sliko dalo dobiti le v časniku Slobodna Dalmacija, izhajajočem v Splitu (izvodi z dne: četrtek, 31. avgusta, str. 11; nedelja, 3. septembra, str. 22—23; torek, 5. septembra, str. 27). Na kratko: del prebivalstva Kninske krajine je pravoslavne veroizpovedi, v Vrljici je sedež pravoslavne parohije, znani so poletni dogodki v Kninu ob proslavi 600. obletnice kosovske bitke. V zavesti ljudi je cerkev Sv. Spasa zasidrana kot pravoslavna, saj je zraven starohrvatske nekropole tudi srbska, stara več stoletij. Ob dovozu materiala in pripravljalnih delih za temeljitejšo obnovo hrama so razjarjeni vaščani vse skupaj odstranili, misleč da se bodo po restavriranju začeli rimokatoliški obredi in to brez dovoljenja episkopa dalmatinskega Nikolaja. Primer, podoben tistemu iz Parčičev pri Benkovcu, kjer je prišlo do lokalnopolitičnega spora. Vsekakor so jo postavili konec 9. ali v začetku 10. st., v 12. ali 13. st. pa podaljšali z oglati apsido namesto prvotne polkrožne, kot je potrdil dr. Jelovina v posebnem intervjuju. Nekaj avtorjev je dokazovalo kot graditelja kralja bosanskega Tvrdka, ki je sicer tudi 1395. postavil samostan Dragović ob reki Cetini nedaleč od tod. V zahvalo za zmago nad Turki pa naj bi štiri leta pred tem dal zgraditi cerkev ali jo vsaj prenoviti, potem ko naj bi jo na umiku iz Dalmacije sredi 13. st. porušili Mongoli. Dejansko so cerkev poškodovali Turki in od tedaj je zapuščena.

Cerkvicam sledé v knjigi pomembni delci notranje opreme v več sakralnih objektih: krstilnice, oltarski ciboriji, predvsem pa izredni napisi s podatki o graditeljih, hrvatskih vladarjih Višeslavu, Branimiru, Mutimiru, Trpimiru, Svetoslavu in Držislavu. Tukaj sta tudi znamenita Baščanska plošča s Krka, pa napis s sarkofaga kraljice Jelene iz l. 976. Daleč največ je v prvem razdelku kompozicij z izklesanimi liki oseb, živali, svetopisemskih prizorov na plutejih, sploh raznih kamnitih miniatur ter okraskov.

Predmeti umetne obrti, najdeni v grobovih hrvatskih dostojanstvenikov, so vsebina drugega razdelka. Bizantinski nakit in bronene odtiskovalne matrice so iz 7. st., nato predstavlja Jelovina serijo uhanov ter prstanov, datiranih od 9.—12. st. Za sklep so prikazani deli vojne opreme: puščične konice, sekire, karolinški dvorezni meči in dragocene ostroge. Jelovina je v poglavju Literatura navedel vse dotedanje zapise o vsakem (!) prezentiranem eksponatu posebej.

Knjiga Starohrvatsko narodno blago je nadaljevanje 1976. izdane Starohrvatska baština avtorjev Jelovine in akademika Stjepana Gunjače. Odlikujejo jo čudovite fotografije, poučen spremni tekst ter kvalitetna tiskarska izgotovitev Gorenjskega tiska Kranj. Predstavljeni eksponati se hranijo v več institucijah, kot v Muzeju hrvatskih arheoloških spomenikov (MHAS) v Splitu, Arheoloških muzejih v Zagrebu, Splitu in Zadru, JAZU ter Arheološki zbirki v Ninu. Šele s takim načinom prezentacije se človek v vsej meri zavé povezanosti Dalmacije in njenih prebivalcev z evropskim zgodnj srednjeveškim življenjem.

Andrej Hozjan
asistent, PF Maribor

ARHEO, glasilo Slovenskega arheološkega društva, 9 — tematska številka, 77 strani

V minulem letu (1989) je Slovensko arheološko društvo izdalo v okviru glasila, ki je s svojim svežim pristopom dosedaj že nekajkrat opozorilo nase, tematsko številko, posvečeno sodobnim metodam sistematičnega terenskega pregleda. Urednik Z. Stančič mu je v uvod napisal tudi »Kljub dolgoletni tradiciji delovanja tujih arheologov na terenskih pregledih v Jugoslaviji, so se naši pogledi le malo spremenili. Ne prepuščamo se iluzijam, da bo predstavitev delovala . . .«. Menim, da ta predstavitev nekoliko vendarle deluje! Za poročilo o njej v naši reviji se odločamo s preudarkom. Sozvočje med krajino, naravnim okoljem in arheološkimi dokazi človekove prisotnosti v starih zgodovinskih dobah v tem okolju je bilo prav na straneh te revije namreč razmeroma pogosto obdelano. Tu je bilo objavljenih tudi dokaj rezultatov prvega poglobljenega sistematičnega terenskega popisa v neki zaokroženi geografski enoti, akcije, ki je bila ob svojem času absolutno primerljiva z najboljšim, kar je tedaj počela Evropa. Tudi najnovejše arheološko besedilo v Sloveniji temu delu prizna, da je »kakor koli že, ta dela so izjemen prispevek za arheološko bibliografijo, hkrati so pa zgled za analize krajevnih arheoloških okoliščin do njihovega dna . . .« (B. Teržan, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem, Katalogi in monografije 25, Ljubljana 1990, str. 18) V mislih imam, kot so bralci gotovo že uganili, delo in objave Stanka Pahiča. V zvezku Arhea, ki o njem govorim, pa v glavnem članku Johna Chapmana, h kateremu se še povrnem, arheološka topografija S. Pahiča nikoli ni omenjena. V tem dejstvu tiči vzrok, da to številko Arhea predstavljam v Časopisu, hkrati pa je to tudi moje prvo vprašanje uredništvu: Zakaj v slovenščini, ekskluzivnem jeziku, besedilo, ki Slovencu ne ponuja ustreznih informacij? Zato, da bi vedeli, kako se za potrebe britanskega študenta piše o majhni deželi nekje daleč, ki jo malokdo pozna? Tak rezultat prevoda ni vreden.

Vsekakor so imeli uredniki tudi drug namen, ki ga pa iskreno pozdravljam, četudi so morali, zaradi obsega zvezka in izbora razpoložljivih besedil, ostati nekje na poti do cilja. Publikaciji je gotovo botrovala iskrena želja pospešiti tudi pri nas razvoj nedestruktivnih arheoloških raziskovalnih metod. Arheologi smo se predolgo vedli kot potrošniki do svojega vira, po svojem dragocenem foliantu, čigar listi razpadejo v prah ob vsakem listanju, smo listali mnogo več, kot je to potrebno, listamo tudi ta hip še mnogo več, celo ob totalnih konservacijah na nekatere ključnih postojankah kopljemo več, kot je potrebno, kot zmoremo razumeti . . .

Arheologija skuša, kot je znano, dogajanja iz preteklosti, posebej tista z malo ali brez pisnih sledov, razumeti s pomočjo tvarnih sledov, predmetov-artefaktov, sledov gradbenih posegov in urejanja prostora, pa tudi vsega drugega, kar se je zaradi človekovega žitja in bitja zapisalo v zemeljske plasti. Klasična raziskovalna metoda je dolgo veljala predmetu in izkopavanju posameznega najdišča ali skupine najdišč. Zdaj pa vse bolj razvijamo (jo) tudi metodo branja vidnih sledov, analize in interpretacije (ne le zbiranja) površinskih najdb in različna merjenja, ki pomagajo spoznati vsebnost, konsistentnost in značaj zemeljskih plasti. Te znake je treba spremljati v celih regijah, kajti zavedamo se, da so marsikatera izkopavanja dala premalo rezultata za ceno uničenja najdišča.

Saj ni, da prej takih analiz ni bilo. Prejšnje, še moja, generacije raziskovalcev so imele privilegij, ki je zaznamoval tudi Pahičevo delo, da so delale s kmečkimi ljudmi; ti so neverjetno pretanjeno znali opozoriti na nekatere zakonitosti. To dejstvo je bilo tako samo po sebi umevno, da je o njem v arheološkem pisanju komaj kaj razbrati. Teh možnosti danes ni več dovolj.

Vplivanja v parih človek-predmet in človek-krajina so vselej obojestranska. Za interpretacijo tega sozvočja materije in življenja pa seveda vselej rabimo tudi besedni vir, če to hočemo priznati ali ne: to so ali sočasni pisni viri ali tako in drugače primerljivi procesi iz preteklosti in sedanjosti. Sledi nekega enkratnega dogodka lahko razlagamo predvsem z mnogokrat ugotovljenimi in sorodnimi sledovi. Tako se, razumljivo, dejstvom seveda samo bolj ali manj približamo. Metode interpretacije so globalne, saj so bolj zanesljive, če so preskušene na mnogo primerih, v zelo različnih okoliščinah. A preučevanje krajevnih prilik je diamantna konica, ki vodi verjetnost rezultatov arheološkega preučevanja do skrajnosti, kjer se oblikujejo v resnici nova spoznanja. Tudi tega dejstva so se nekateri pisci v Arheu 9, kot bomo še videli, premalo zavedali.

Predstavljene delovne metode naj bi služile tudi objektivizaciji arheološke interpretacije, spoznanju prijemov in uporabnosti nekaterih delovnih metod brez izkopavanja. Pa med besedilom tudi premalo razberemo, da veljajo detajlnim prijemom delovnih metod, ki so predstavljene, v svetu tudi zelo tehtni ugovori.

Poglejmo najprej krajše sestavke. U Bavec v Prispevku k metodam arheološkega terenskega pregleda in slovenska izkušnja predstavlja eno od metod površinskega rekognosciranja in svoje izkušnje na Sv. Jakobu nad Dovškim. Vzorec je za napredek metode premajhen. V zemljo se je zapisalo še mnogo drugega kot le sledovi prazgodovinskih dob. Zgodovina krajine je v predalpskem svetu vse druga kot v Beociji ali blizu Bagdada. Poročilo Konteksti in metodologija terenskega pregleda ager pharensis — Hvar J. Bintliffa, V. L. Gaffneya in B. Slapšaka zelo pravilno ugotavlja problem ogroženosti arheoloških najdišč. Razprava je pomanjkljiva v prikazu »postdepozicijskih procesov«, a vendarle menim, da je v vsem zvezku od vseh širše zasnovanih besedil najbolj poučna. To ji omogočajo ožje definirani predmet obravnave in zaokrožena vprašanja, pa tudi nekoliko dalj trajajoče življenje v problem. Odkritosrčno nam razgrinja — to štejem sestavku posebej v dobro — tudi neznanke. Bralec lahko sam presodi vložek in rezultat, skratka prispevek ga nagovarja tako, kot je to za znanstveno besedilo prav. Poročilo J. Chapmana o Metodologiji terenskega pregleda projekta Neotermalna Dalmacija berem kot poročilo za financerja. Stvarna je v sestavku Tehnika terenskega pregleda Darja Grosman, ki opiše priprave, postopek in opremo, s katero so se gibal po geometrijsko razdeljenem terenu, zbirali podatke in jih beležili (zlasti na Hvaru?). A. Bankoff, A. Bomberault, H. Greenfield in F. A. Winter so nad svoj prispevek zapisali nadvse ambiciozen naslov: Strategija arheološkega vzorčenja najdišč v coni zmerne okolja. Strnili so nekaj izkušenj iz Srbije. Ne morem sprejeti zelo preciznih matematičnih operacij, ki naj posredujejo gostoto najdb in naj celo interpretirajo značaj poselitve, vzorčenje pa je bilo opravljeno, kot razumem iz teksta, le enkrat in po danes zelo različno obdelanih zemljiščih, pri tem pa niso dokumentirali niti okvirno (vsaj v svojem prikazu), kaj se je z zemljišči dogajalo v poznejših časih, po prazgodovinskih dobah. Arheološke površinske najdbe (ali so lahko vselej prav datirane in interpretirane, ko gre pretežno za keramiko?) so kot vir za svoje sklepe absolutno prenapeli. Prostodušno so priznali, niso pa znali tega vgraditi v svoj rezultat, da so bili nad nekaterimi dejstvi v rodovitni Srbiji (izkušnje so si namreč nabirali na mnogo bolj odprtih najdiščih Bližnjega Vzhoda, Grčije in jugozahoda ZDA) »presenečeni«. Stvaren je spet A. Waters, ki govori o novi varianti merjenja specifične upornosti tal (Merjenje ... tal v arheološkem pregledu Slovenije — spet preširok naslov!); morebitnega interesenta in uporabnika seznanj z več potrebnimi in koristnimi podatki.

Naposled se vrnimo k začetku: Tu beremo najbolj obsežni, že omenjeni članek izpod peresa J. Chapmana: Arheološki terenski pregled v raziskavah jugoslovanske prazgodovine. Ta sestavek predstavi najprej pregled akcij — rekognosciranje, za katerega pa smo na omenjenem slovenskem primeru pokazali, da je lahko le

izbor na osnovi podatkov, ki jih je pač pri svojih jugoslovanskih sodelavcih dobil. Dobro, ta nepopolnost pregleda je lahko tudi zanemarljiva. Niso pa zanemarljive nekonsistentnosti siceršnjega prikaza. Sestavek predstavlja sicer zanimiv način rabe spoznanj terenskih rekognosciranj pri razlagi nekaterih velikih vprašanj evropske prazgodovine, ki jih definira kot: izvor poljedelstva, razvoj socialne kompleksnosti in tvorba države. Za to uporabi rezultate terenskega zbiranja znakov paleolitskih najdišč na Hrvaškem in Bosni, neolitske, eneolitske in bronastodobne najdbe v JZ Bački, najdišča kovinskih dob na Hrvaškem, terenski pregled v Pomoravju, terenski pregled Mestnega muzeja iz Beograda, Djerdap I, terenski pregled Šabac, topografijo zadarskega območja, terenski pregled Smederevska Palanka, Arheološko topografijo Slovenije, utrjena višinska naselja v jugozahodni Bosni in projekt Neotermalna Dalmacija. Akcije so potekale, kot vidimo, na neprimerljivih vzorcih. Pa tudi uporabil je podatke na zelo različni stopnji interpretacije raziskovalcev pred seboj in tudi na to nas posebej ne opozarja. Tuje so mu nekatere izrazito specifične mikroregije: diktat velike reke pri sledovih v Đerdapu ali radikalne spremembe v zgodovini krajine na Krasu. Zelo je škoda, da se avtor v prispevku ne ubada bolj intenzivno na manj vzorcih z zakonitostmi razvoja poljedelskih površin in da sploh ne omenja drugih, enako usodnih resursov (gozd, rudišča, še morje premalo), ki postavljajo na glavo vse lepe in enoznačne »ekosisteme«, kjer naj bi le količina in gostota najdb povedala vse o pomenu regije in številu prebivalcev. Še biološki ekosistemi so mnogo bolj zapleteni, da bi mogli o njih — poenostavljeno rečeno — govoriti le na osnovi kartiranih površin. V želji doseči mnogo je avtor tako po moje zapravljal možnost, predstaviti svojo metodo interpretacije stare rabe prostora, ki v določenih potankostih (npr. ob prenosu težišč poselitve v Šumadiji) gotovo nosi v sebi več koristnih novosti. V želji zaobseči vse in kritizirati dosedanje odgovore na »velika vprašanja« je po moje tudi povsem zašel pri svojem opredeljevanju nastanka držav. Res, vsi se spominjamo najbrž še iz srednje šole, da na ozemlju Jugoslavije v starem veku ni bilo ne hetitske ne perzijske države! Res tudi v naši stroki mnogokaj razvijamo kot dodatni tvorni dokaz že davno znanega in dokazanega. Avtor svojih stavkov, da (v 2. in 1. tisočletju) »v Jugoslaviji ni dokazov za domače oblikovanje države, ampak za postopno spremembo keltskih in nekeltskih plemenskih struktur z vključitvijo v ekspanzionistični rimski imperij« in dalje »Odsotnost treh nivojev v razporeditvi naselij in velika količina malih utrjenih višinskih naselij in ograjenih naselij v 1. tisočletju sta le dve plati iste medalje; oba elementa naznanjata odsotnost močnih centraliziranih držav na področju Jugoslavije v železni dobi« ni nikakor dovolj podprl. Staroveškega nastajanja držav nikakor ne določa le kvantiteta. Tudi železnodobni Rim in železnodobne grške mestne države se v krajini niso prav nič drugače odražali kot Tevtn Risan in nešteto drugih naselij na ozemlju Jugoslavije. Pa ali ni ekspanzionistični rimski imperij nosil še več sto let, tja do *constitutio antoniniana*, v svojem upravnem sistemu vseh zakonitosti svoje železnodobne vaše samouprave, dasi je rabo naravnih dobrin in urejanje prostora že vse drugače organiziral? J. Chapman nam na koncu našteva pogoje, ki jih mora jugoslovanska arheologija izpolniti »da ji bomo lahko verjeli« pri obravnavi velikih vprašanj. Prav, v neki meri zahteva to povsem upravičeno. A zame mora pač tudi on še izpolniti nekaj temeljnih metodoloških pogojev, da mu bom mogla verjeti.

Tako pomeni 9. zvezek Arhea koristno ogrodje, ki ga je treba zdaj izpolniti. Vsekakor je treba poleg citirane literature poseči še po marsičem, kar ponujajo »konkurenčne firme«, slediti delom, ki jih objavljajo in pripravljajo tudi druge angleške šole, pa Nizozemci, Francozi, Italijani (zlasti v Padski nižini), bavarska služba za varstvo spomenikov in še kdo. Prav tako moramo pa predstaviti, rabiti in razumeti tudi našim specifičnim naravnim pogojem prilagojene delovne meto-

de, raziskovanja s sondami in brez izkopavanj, kot se kažejo med drugim npr. ob projektu Železnodobna poselitve Dolenjske. Samo tedaj bomo namreč tudi sami lahko verjeli svojim izsledkom.

We appreciate the thematic volume *Arheo 9* because it emphasizes once again the significance of archaeological research apart from excavations. We recognize that the content is in many respects pioneering; but both the mode of presentation as well as several of the conclusions deserve criticism. The content, which because of its language is destined explicitly to scholars from Yugoslavia, and more precisely to specialists in Slovenia, remains — as in the majority of studies by authors from abroad who have worked only briefly in our region — much too general and is even incorrect in detail. Sometimes facts drawn from the landscape sciences are omitted which are indispensable for a judgment of the applicability of the research methods adopted. The very comprehensive introductory article by J. Chapman, for example, attempts an historical synthesis based on data of such widely varying character that there is no possibility for the reader to evaluate its credibility. The same author, further on, uses a surface survey of the density of settlements, often without paying sufficient attention to the question of whether the settlements are contemporary or to the many natural features which conditioned their distribution. We must entirely reject his attempt to prove (again), with the help of settlement patterns, that there never existed any strong centralised state on Yugoslav soil in the Iron Age. Indeed, Hellenistic city-states extended over part of this territory and the pattern of settlement in Yugoslavia in the Iron Age does not show large differences from other contemporary and centrally-organized empires. The state-organization under the Roman Empire (at least to the end of the second century A. D.) on the other hand — contains all the significant elements of «Iron Age village self-management» in spite of changed settlement-pattern. The author says that he does not entirely believe the Yugoslav archaeologists when answering the principal questions of European Prehistory. He may be right. But in the opinion of this reviewer there is much that he himself must add to his writing in order to prove his point.

Iva Mikl-Curk

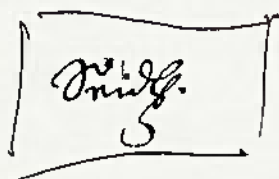
POPRAVKI

- V razpravi V. Novaka: *Prekmurska Martjanska pesmarica I* v ČZN 61 = 26(1990)1, str. 57—82 so ostale kljub avtorjevi korekturi sledeče tiskovne napake:
- str. 64: prekmuščne — prav: prekmurščne; ze — prav: z; Sigte — prav: Sigeta
 - str. 66, v. 5: za Kovačič izpadlo: in F. Fancev. Dalje nam. »ki« — prav: Kovačič
 - str. 69: 2. odst., 8. v. nam. zapisal — prav: zapisala
 - str. 70: v Kjonijevi — prav: Kájonijevi
 - str. 79: Francev — prav: Fancev
 - str. 80 v nemškem povzetku v naslovu in večkrat v besedilu nápačno: Gesangsbuch — prav: Gesangbuch; v zadnji v. 1. odstavka: kajkawische — prav: kajkavischen; predzadnja v. 2. odst.: protestantischer — prav: protestantische
 - str. 81: 2. v. zgoraj: viertem — prav: vierten; v. 9. zgoraj: Šerbačičeva — prav: Ščrbačičeva; Drjanska — prav: Drnjanska.

V članku o dr. J.B. Gründlu (ČZN 1990/1, str. 83—94) so po pomoti izpuščeni podnaslovi pri fotografijah:

landt wohnhaft, mitli-
ch in anderen gleichsam
ohne Beistand assistenz
besorgen worden.

Gründel ~~hat~~ belegt an seiner Stelle
als landpfleger merke
in vornehmlich Linien,
und es in ähnlicher
weise aus der
galerie, jedoch mit
auslassung, und so
an der ganz an der
landt wohnhaft
gründl. 5. d. 69j

Gründel naj ne zapušča svojih bolnikov v Mariboru brez asistence (38).

V središču slike ob Dravi Žižki dvor, zadnje domovanje J. B. Gründla.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

NOVA VRSTA

6. (LXI) LETNIK 1990

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR
UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA VLADIMIR BRAČIČ

Razprave — Papers

Curk Jože: GRADBENI ORIS MALEČNIKA IN NJEGOVE OKOLICE	115
The Description of the Building of Malečnik and its Surroundings	
Ferenc Tone: NEMŠKA OKUPACIJA DRAVSKE DOLINE IN POHORJA	12
The German occupation of the Drava Valley and Pohorje	
Grašič Miroslava: ZAČETKI DELOVANJA PRIMORSKEGA EMIGRANTSKEGA DRUŠTVA NANOS V PREDVOJNEM MARIBORU	23
The activities of the emigrant association Nanos in prewar Maribor	
Koropec Jože: MARIBOR V 2. POLOVICI 15. STOLETJA	107
Maribor in the Second Half of the 15th Century	
Kuzmič Mihael: MIKLOŠIČ, VALJAVEC, STRITAR — SODELAVCI BRITANSKE BIBLIČNE DRUŽBE	36
Miklošič, Valjavec, Stritar — the co-worker of the British Bible Society	
Novak Vilko: PREKMURSKA MARTJANSKA PESMARICA	57
The song-book from Martjanci in Prekmurje	
Predin Štefan: JANEZ BENEDIKT GRÜNDL, PRVI ZNANSTVENI PISEC V MARIBORU	83
Janez Benedikt Gründl, the first scientist of Maribor	
Radovanović Saša: MESTO MARIBOR V PRVI POLOVICI 16. STOL.	95
The town Maribor in the first Half of the 16th Century	
Szabo-Pahič Suzana: ČASOPISJE V PREKMURJU 1941—1945	216
Newspapers in Prekmurje from 1941—1945	
Šiftar Vanek: PRISPEVEK K PREKMURSKEMU PORTRETU DESETLETJE 1949—1959	240
A Contribution to the Image of Prekmurje in the decade 1949—1959	
Šimundić Mate: ZGODOVINSKI POMEN NEPOZNANE LJUDSKE PESMI IZ SINJA	46
Historical character of an unknown folk song from Sinj	
Šuligoj Ljubica: NARODNOSTNE RAZMERE NA PTUJSKEM OBMOČJU MED OBEMA VOJNAMA	231
National Situation in the region of Ptuj between the Wars	
Vratuša Anton: NEHRU IN POLITIKA NEUVRŠČANJA	3
Nehru and Non-Alignment Policy	
Ževart Milan: ELABORAT ŠTABA TREECKOVE BOJNE SKUPINE O NARODNOOSVOBODILNEM BOJU NA ŠTAJERSKEM	153
The Elaboration of the Headquarters of Treeck's Battle squad on the National Liberation War in Styria	
Ževart Milan: SPOPAD BORCEV LACKOVEGA ODREDA Z GESTAPOVCI NA GRADIŠČU KONEC JANUARJA 1945	199
The Encounter of the Fighters of Lacko Detachment with the Gestapo Men on Gradišče at the End of January in the Year 1945	
Žnidarič Marjan: NEKATERE ZNAČILNOSTI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA ŽELEZNIČARJEV NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM	207
Some Characteristics of the Railwaymen's National Liberation War in Slovenian Styria	

Kronika — Chronicle

Curk Jože: OB ŽIVLJENJSKEM JUBILEJU DR. SERGEJA VRIŠERJA	263
On the Occasion of the Life Jubilee of dr. Sergej Vrišer	

Poročilo — Report

Vugrinec Jože: DEL ZAPUŠČINE JANOŠA KUHARJA V MURSKO-SOBOŠKI KNJIŽNICI	266
Part of Janoš Kühar's posthumous work in the Library in Murska Sobota	

Ocene — Reviews

Curk Jože: PAVEL BLAZNIK: HISTORIČNA TOPOGRAFIJA SLOVENSKE ŠTAJERSKE IN JUGOSLOVANSKEGA DELA KOROŠKE DO LET 1500	124
The Historical Topography of Slovene Styria and of the Yugoslav Carinthia till the Year 1500	

Curk Jože: ANA LAVRIČ: VLOGA LJUBLJANSKEGA ŠKOFA HRENA V SLOVENSKI LIKOVNI UMETNOSTI	128
The Role of the Bishop of Ljubljana Hren in the Slovene Plastic Art	
Curk Jože: ZBIRKA VODNIKOV KULTURNI IN NARAVNI SPOMENIKI SLOVENIJE	135
Collection of Guides the Cultural and Natural Monuments of Slovenia	
Curk Jože: ZBORNİK MINORITSKI SAMOSTAN NA PTUJU 1239—1289 IN NJEGOVE SPREMNE PUBLIKACIJE	276
The Miscellany the Minorite Monastery in Ptuj in the Year 1239—1289 and its Accompanying Publications	
Curk Jože: VODNIK PO PTUJU IN OKOLICI TER VEČ SOČASNIH PUBLIKACIJ	280
The Guide-Book through Ptuj and Surroundings and some more Contemporary Publications	
Curk-Mikl Iva: PETER KOS: DENARNI OBTOK NA PROSTORU JUGOVZHODNIH ALP 300 PR. N. ŠTETJEM—1000	144
The Monetary Circulation in the Southeastern alpine Region ca. 300 BC-AD 1000	
Curk-Mikl Iva: ARHEO	284
Arheo	
Hozjan Andrej: THE TIMES ATLAS SVETOVNE ZGODOVINE	149
The Times Atlas of world history	
Hozjan Andrej: DUŠAN JELOVINA: STAROHRVATSKO NARODNO BLAGO	281
The Old-Croatian Popular Poetry	
Penič Lojze: BRUNO HARTMAN: RUDOLF MAISTER	142
Rudolf Maister	
Penič Lojze: JANEZ J. ŠVAJNCER: SLOVENSKA VOJSKA 1918—1919	268
The Slovene Army 1918—1919	
Švajncer J. Janez: MATE ŠIMUNDIČ: ZGODOVINSKI POMEN NEPOZNANE PESMI IZ SINJA	272
Historical Character of an unknown folk-song from Sinj	
Vrišer Sergej: PETNAJST LET GORIŠKEGA LETNIKA	148
Fifteen Years of the Volume of Gorica	
Ževart Milan: TONE FERENC: FAŠISTI BREZ KRINKE	137
Fascists without Masks	

Kronika — Chronicle

Jože Turk: OB ŽIVLJENJSKEM JUBILEJU DR. SERGEJA VRIŠERJA	263
On the Occasion of the Life Jubilee of dr. Sergej Vrišer	

Poročilo — Report

Jože Vugrinec: DEL ZAPUŠČINE JANOŠA KÜHARJA V MURSKO-SOBOŠKI KNJIŽNICI	266
Part of Janoš Kühar's posthumous work in the Library in Murska Sobota	

Ocene — Reviews

Lojze Penič: JANEZ J. ŠVAJNCER: SLOVENSKA VOJSKA 1918—1919	268
The Slovene Army 1918—1919	
Janez J. Švajncер: MATE ŠIMUNDIČ: ZGODOVINSKI POMEN NEPOZNANE PESMI IZ SINJA	272
Jože Turk: ZBORNIK MINORITSKI SAMOSTAN NA PTUJU 1239—1289 IN NJEGOVE SPREMNE PUBLIKACIJE	276
The Miscellany the Minorite Monastery in Ptuj in the Year 1239 to 1289 and its Accompanying Publications	
Jože Turk: VODNIK PO PTUJU IN OKOLICI TER VEČ SOČASNIH PUBLIKACIJ	289
The Guide-Book through Ptuj and Surroundings and some more Contemporary Publications	
Andrej Hozjan: DUŠAN JELOVINA: STAROHRVATSKO NARODNO BLAGO	281
The Old-croatian Popular Poetry	
Iva Mikl-Turk: ARHEO	284
Arheo	

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
26 (61) LETNIK 1990, ZVEZEK 2

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Vladimir Bracic — Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo mag. Marjan Žnidarič — Natisnilo GZP Mariborski tisk, Maribor, 1990, v nakladi 500 izvodov

ISSN 86-377 0507-1

Po mnenju Republiškega komiteja za kulturo št. 415-78/89 z dne 9. 1. 1990 je knjiga oproščena temeljnega in posebnega davka od prometa proizvodov

